

I. 43. 642 T. 501. 190

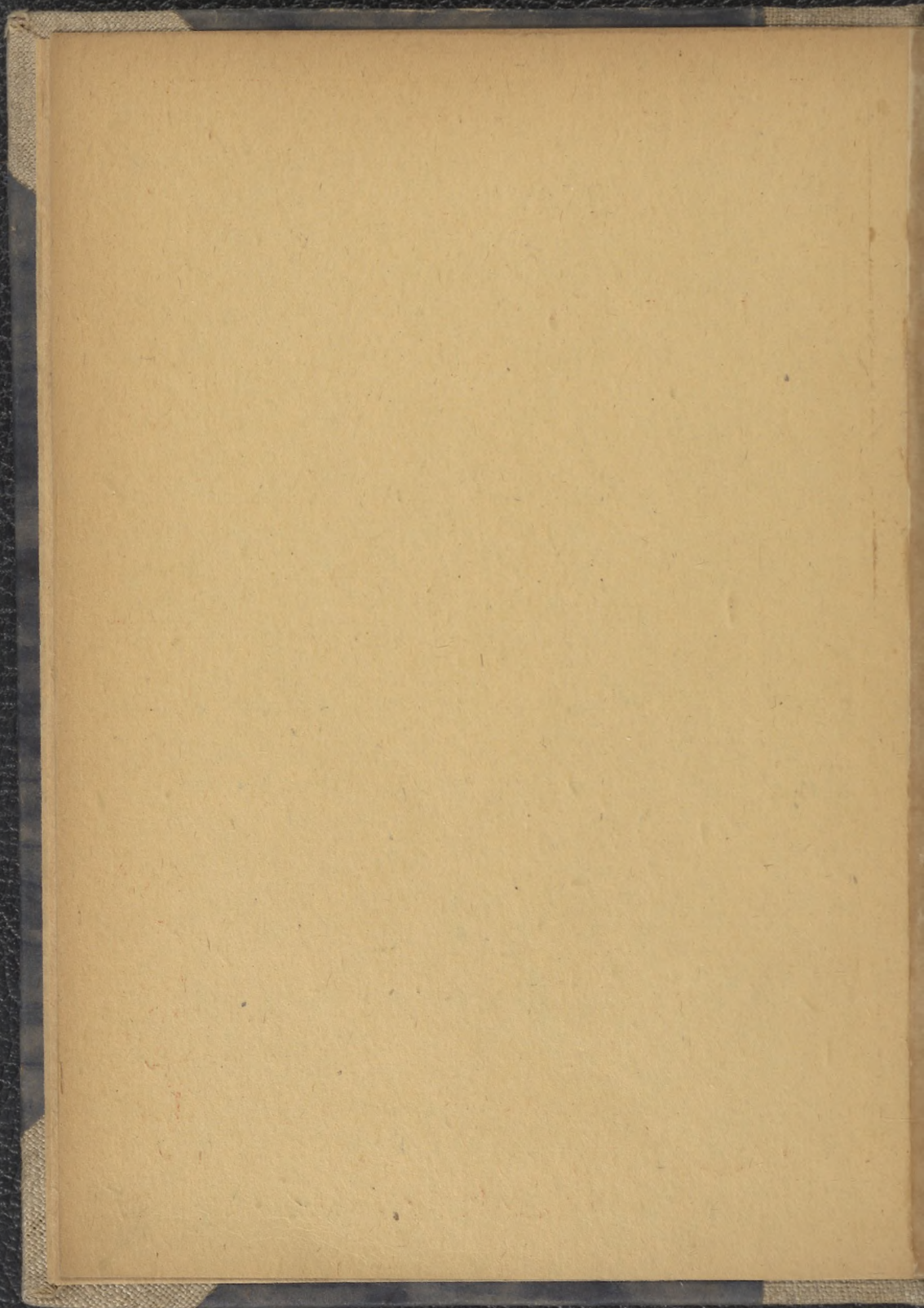
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

НА
УХОДАХ

У

Р. 501.190

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

НА УХОДАХ

ІСТОРИЧНЕ ОПОВІДАННЯ ДЛЯ МОЛОДІ

Четверте видання

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

КРАКІВ

1943

ЛЬВІВ

Присвячую незабутній пам'яті
моїх товаришів з самбірської
студентської громади
з рр. 1876, 1877.

I. 501. 191.

I. 43. 642

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001007744172

Зредагував: Дмитро Штикало

З друкарні „Поспішної”, Краків, Райхштрассе 34.

243 P 196

П Е Р Е Д М О В А

Перенесімся думкою в нашу козацьку давнину на кінець XV і трохи не ціле XVI століття. Подивіться на карту України: Цілий великий простір нашої батьківщини між ріками Богом і Дніпром, а далі на схід сонця від Дніпра і на північ по город Канів і Черкаси — був пустим, безлюдним степом. Та не думайте, що тут була пустиня споконвіку. Жили тут перед тим різні народи, племена, люди, та всі перевелись. Проганяли одні одних, вибивали та нищили, а потім самі пропали, і земля осталась без людей. Лише понад Чорним морем блукали татарські ватаги і вели своє пастуше і грабіжницьке життя. Тут вони випасали свої стада, а що їм це до життя не вистачало, то підходили теть на північ аж до українських осель, грабували, що попало, інше нищили і палили, вбивали слабих людей, а здорових забирали в ясир, гнали у свою Татарщину та продавали по базарах мов тварину. Така торгівля невольниками була тоді дуже корисна. За здорових і гарних невольників і невольниць платили по людських базарах великі гроші. А що український народ визначався все красою, вродою, здоров'ям і силою, то український невольник знаходив найбільше покупців.

Для цієї користи турецькі купці на таких невольників були дуже ласі. Вони наймали татарських розбишак, давали їм зброю і коні та посилали за людською здобиччю — ясиром, яку потім же купували від них зацінебудь, і далі розвозили по кримських та турецьких базарах у Козлові, Кафі, а то й Царгороді. До тих городів з'їздилися покупці з усього світу, а найбільше було турків, греків, вірмен, генуезців, хоч вони і християнської віри були. І вивозили наших українських невольників по всьому світу, до Азії та Африки.

З цього була для українського народу велика небезпека. Татарва набігала несподівано. Небезпечно було виходити в поле. Тому то люди обробляли ріллю лише близько оборонних замків, що їх побудували литовські князі, бо їм Україна тоді підлягала, і держали в них свої військові залоги.

Отож як наскочила було татарва, то народ утікав до замку і звідси відбивався, а хто не встиг втекти, то або його татари вбили, або в'язали сирівцем (ременями) і слали у Татарщину. Називалося це „брати ясир“. Обріб ріллі був тоді можливий лише під замками. За ту охорону, яку давали працюючому людові князівські замки, треба було платити князеві данину, що називалася „вить“, на потреби замку. Та згодом, як народу побільшало і стало під замком тісно, люди мусіли посуватись щораз далі в степ. Працювали там ціле літо, а під зиму верталися з тим, що надбали. В тодішній мові називалося це *у х о д н и ц т в о м*, ходити на уходи, а люди, що туди йшли, називалися *у х о д н и к а м и*. Та хоч цим уходникам замок нічого не помагав, то старости, що урядували за князя по городах і замках, казали собі давати „вить“, яку то щораз після своєї вподоби підбільшали. Її давалось з того, що люди з уходів привезли. Вони привозили хліб, в'ялене та солене м'ясо, рибу, сало, мед, патоку, звірині футра та шкуру. Це добро переглядали старостинські урядовці і забирали частину на замок. Виходили з цього різні суперечки, бо староста брав більше, ніж княжий закон наказував, та слабший мусів усе коритися дужчому.

Життя уходників було дуже важке і небезпечне. Було далеко від захисного місця, від дому, а кожної хвилини могли напасти татарські хижаци і вбити, або живого взяти в неволю. А проте уходництво дуже виплачувалось. Земля була дуже багата і родюча. Досить було її як-так зорати та засіяти, а все гарний був урожай. В степу було багато усякого звіра: дикі кози (судаки) та олені, табуни коней, тури, дикі кабани. В річках та озерах було багато гарної риби. Тут жили бобри, а по лісах рисі, дикі коти, вовки та ведмеді, а до того багато бджіл. Уходники, вертаючись під зиму додому, привозили вози, повні всячини, і хоч одбирали в них княжі старости частину, то таки ще багато їм залишалось. З тієї причини помірковували собі люди, що,

замість вертатися під кожную зиму додому, краще там і зимувати, де літували. Були тільки в тому труднощі, що не було кому продавати, або проміняти в степу того, що надбали. Треба було возити між людей по городах, а там старостинські урядовці відбирали в них вить. Отож вони радили собі так, що прикликали купців до себе на закупи або обмін. Старости, щоб не втратити таких доходів, брались на інший спосіб і казали собі платити „вить”, восьму частину із здобичі, за дозвіл ходити на уходи. Та не всі хотіли оплачуватись і ходили на уходи без старостинського дозволу. Старости їх спиняли, переловлювали, а те й карали. Та це багато не помагало, бо в старости не було стільки війська, щоб усі проходи впильнувати, і люди перекрадались у степ та там оставалися.

Уходники, що залишалися на уходах на літо і зиму, жили тепер інакше, ніж тоді, коли лише літували. Заснували тут свої оселі і жили мов дома. Таким побитом заселявся цей родючий край новими селами, щораз густіше. Жили тут люди своїм вольним життям, бо сюди ні старостинська, ні княжа рука не сягала. Заводили тут свої порядки, свої виборні суди та уряди, свою старшину та своїх виборних отаманів, коли треба було від татарських розбишаків відбиватись.

І коли б не ця татарська небезпека, то уходникам було б жилося тут, наче в раю, і було б усього доволі, чого душа забажає.

Широкий без краю степ, порослий високою буйною травою. Серед тієї трави всякого цвіту що й не злічиш: і синього, і жовтого, і червоного. Коли навесну трава зазеленіє та різноманітним квітом замаїться, то годі від цього ока відірвати та налюбуватись. Степ прорізаний водними річками, поцяткований ставами і озерцями, порізаний широкими та глибокими балками, мережаний старим, високим лісом. По степу гуляють стада диких коней, турів, кабанів та судаків. Десь далеко вовк завіє, тур зареве. По болотах над озерцями поважні довгоногі бузьки проходжують, над річками чапля зорить за необачною рибою, перепели в траві з деркачами передразнюють, а під блакитним небом ключі журавлів перелітають, чайка скиглить та божий жайворонок свою пісеньку виспіває. А там геть високо орля кружляє... А знову вночі гупало в болоті гуде серед

радісного рахання жаб та хрипливим голосом лисиця забреше...

По лісах і балках знову інше життя. Там стоять велети, столітні дерева, поважні, наче б про давнину роздумували про те, що вони бачили та пережили. Вони дивляться з жалем на тих товаришів, котрим не стало вже сили опертися буйному степовому вітрові та хуртовині, або котрих громовик поціливі і повалив на землю. Дивляться на буйну молодь, що з кожним роком росте і до сонця пнеться. Поміж тими велетами росте лісова дрібнота, наче під крилами могутніх опікунів. То малини, ліщина, гліг, тернина та шипшина. У тій густій дрібноті дрібна птиця свої маленькі гніздечка в'є, своїх немічних діток годує, а при тім щебече, що аж заходиться. Між ними соловейко всю ніч своїм співом глухий ліс веселить. У тій гушавині серна своїх діток перед лісовими хижаками ховає. А їх тут дуже багато. На землі ведмеді та вовки, а на дереві лютий рись та дикий кіт блискучими сліпаками за добиччу зорять. На високих деревах хижа птиця свої гнізда кладе, грубі та невивагливі, а такі міцні, що хіба сокірою їх розрубаш. Орли, яструби, кані, соколи. Сова ховається перед променями сонця у темному дуплі, а вночі на лови виходить та своїм зловіщим голосом усіх лякає. Довкруги дуплавих дерев увесь час гуде, мов у пасіці. Там дикі бджоли свою роботу роблять. Не було пасічника, щоб їм улів наставив та мед підібрав. Та вони самі собі радять і вулії у великому дуплі закладають, а в степену то таки в якійнебудь щілині в березі. А меду то стільки вони щороку нароблять, що він аж вниз стікає, ведмедям, мурашкам та комахам на втіху.

Усе те, той божий рай на землі, освітлює та огріває ясне українське сонце. Під його промінням не може бути смутку, ні зітхання. Усе, що живе, веселиться, радіє, відчуває себе добре. Бо в такому степовому чистому повітрі, серед пахоців степового цвіту, усе відчуває себе здоровим і бадьорим.

Одна лише в уходників турбота: татарська напасть. Ніхто не вгадає ні дня, ні години, коли набіжить ватага татар, мов стадо гайвороння, поб'ють людей, заберуть у ясир, заграблять увесь добуток і пропадуть у степену, не знать куди так, як і не знати, відкіля прийшли. Тих роз-

бишак волочиться по степу дуже багато меншими і більшими купами.

Яку ж собі уходники на це раду давали? Зразу вдовольнялись тим, що кожний держав при роботі зброю наготові під рукою. Та це не багато помагало, коли кілька хижаків нападало на одного чоловіка. Опісля уходники прийшли до того, що будували собі г о р о д к и. Це були невеликі будівельки з дерева, або плетені з хворосту та ще вимашені глиною. В стінах були отвори до стрілу (стрільниці). Кривлю вкривали комишем. Як лише татари показали недалеко, люди ховались до тих городків, кому де було ближче, і звідсіля відбивались, відстрілювалися з рушниць, пістолів або таки з луків. Харчі та стрільна заносили сюди заздалегідь про запас. А хто не вспів ні у городок забігти, ні денебудь в траві схватись, той пропадав.

А коли поталанило татар відбити і вони обезсилені відступали, то уходники інколи виходили з городків і п'скались за ними наздогін. Якого татарина піймали, то краще б йому на світ не родитися. На ньому розлючений народ виливав свій гнів за заподіяну кривду.

Окрім тих городків у степу закладали уходники свої оселі, захищали їх, якмога, перед нападом, і крім цього далеко в степу ставили високі стовпи з драбинами. На верху такого стовпа стояла бочка зі смолою, або бодай околіт степової сухої трави, напоєний смолою. Було це так зроблене, що один чоловік міг сидіти на верху на стовпі. Він зорив по степу. А коли побачив татарський загін, зараз запалював смолу, чи солону. Як на другому стовпі це побачили, то запалювали й собі. Це була осто-рога для хрищеного мира, що ворог близько. Такі стовпи звалися ф і г у р а м и.

Татарська напасть викликала в уходників жадобу пом-сти. Коли була їх більша сила, то збирались у ватаги, слі-дили за татарськими кочовниками, і в догідну хвилину на-падали на них, вибивали і забирали їм овець та коней, як воєнну добич, а то брали і живих. Їх уживали в себе до праці, або відсиляли на Україну до городів і замків, або вимінювали за українських бранців.

З таких сутичок виходили увесь час бучі і взаємне ворогування. Уходники, набравши досвіду, як з татарами

воювати треба, пізнавши їх хитрощі, збирались у великі ватаги, вибирали собі ватажків, і вже не вдоволялись розбиванням татарських кочовників, а нападали на татарські, а згодом і турецькі городи над Чорним морем.

В тім часі кримський володар - хан жив у мирі з литовськими князями, що володіли Україною. Один одному жалувались на його підданців: хан, що українці-уходники не дають його татарам жити, а князь знову перед ним на татарські набіги. Жаден з них не міг, чи не хотів своїх підданців спинити, і розмежувати такі великі простори було неможливе. Татари почали набігати на Україну великими силами, а уходників теж більшало.

Коли татари виминули уходницькі оселі та встигли вскочити на українські землі і там пограбити та поруїнувати, здобичі набрати та ясиру, то уходницькі ватаги, провідавши це, засідали на шляху на них, громили, відбирали добич, визволяли християнських бранців, яким лишали волю: або вертатися додому, або поселитись між ними.

З цих уходників вишло потому славне на весь світ запорозьке січове лицарство — козацтво.

З тих то часів нашої бувальщини — і це оповідання.

I.

Було це якраз під Пилипівку. Уходник Трохим Партика, канівець, вернувся з канівського замку, де його старостинські урядовці обшукали і забрали вить з його сьогорічного добутку на уходах. Сів кінець стола сумний, мов хмара. Навіть з жінкою та дітьми не привітався. Його дуже боліло і гнівило те, що взяли з нього більше, як мали право взяти.

Жінка Олена не питала його про причину смутку, ждучи, аж поки він сам заговорить. Те саме помітив його найстарший синок, п'ятнадцятилітній Тарас, що вернувся тепер зі стайні. Ціле літо батька не бачив і радів на спогад тої хвилини, коли батько вернеться, а він перед ним похвалиться тим, як він цього літа під його неприязність господарив. Цікавий був теж почути від батька, як йому на уходах жилося — а тут застає батька сумним та мовчливим. Поглянув на маму, та вона теж не знала причини. Згодом батько вдарив кулаком об стіл і заговорив сердито:

— Обдерли мене гірш татар... і треба мені було ціле літо так тяжко працювати та виставляти своє життя на небезпеку, щоб староста з своїми посіпаками моєю працею поживився?.. Стільки, що мені лишилося з моєї праці, можна було добути під городом і нічого мені було татар лякатись. Навесну нікуди не йду. Хай пан староста сам іде, коли хоче...

— Ой, не говори так, Трохиме. Не гаразд людей на уходи виганяє. Того поля, що ми маємо під городом, замало, щоб дітей вижити. Його я сама з дітьми обходжу, а те, що ти придбаєш на уходах, то таки щось значить. Прийшлося би нам без цього дуже бідувати, і ніколи не стало б хліба до нового.

— Я все це розумію, та мені серце кривавиться на таку кривду.

— Може тебе старостинські підручні так дуже незлюбили?

— Чи мене одного? Нас усіх, усю валку так само злупили.

— А не можна б піти до самого старости та пожалуватись, а чей є якийсь княже право...

— От вигадала! Жалуватись перед ведмедем на вовка... Хотіли ми піти, та чи пустили нас? Кажуть: нема пана старости дома, а ми добре знаємо, що є, бо нікуди не поїхав.

— Так зійтись б усім уходникам, порадитись, а відтак післати вибраних до князя з жалобою.

— Одне, що ти, Олено, добре порадила, то зійтись би громаді і діло обрарити. Але щодо другого, то воно нічого не поможе. Бог високо, а князь далеко. Хіба вже не було такого, що уходники ходили з жалобою до князя? Князь, правда, видав наказ, щоб людей не кривдити, а староста таки не послухався, і своє робив далі, та ще більше дер. „Це, каже, буде тобі за дорогу до князя нагорода”.

— Треба якийсь спосіб придумати, але уходництва кидати не можна.

Від цієї розмови Трохим трохи заспокоївся, привітався з жінкою, дітьми, розказував про свої пригоди, поки не посідали вечеряти.

У Трохима Партики було четверо дітей. Найстарший Тарас, відтак Андрій, третій Микола і мала, п'ятилітня Маруся.

Заспокоївся батько, та не міг заспокоїтись Тарас. Він відчував глибоко батькову кривду. Хоч було йому лише п'ятнадцять літ, уважав себе парубком, бо заступав батька в господарстві, наказував молодшим братам, що котрому робити. Як почув від матері, що уходництва не треба покидати, а придумати раду проти старостинського здирства, задумався над цим дуже. Вже і спати полягали, а він все перевертався на своїй лежанці і не міг заснути. Різні думки через голову переходили, а жадна не видалась йому доладною. Заснув аж геть по півночі, та, прокинувшись рано, пішов до своєї звичайної роботи і знову перебирав в голві одну думку за другою.

Як посідали обідати, він каже до батька:

— Тату! На уходи я ще не ходив, то й не бачив, як там, і хіба знаю те, що від людей чув..., а чи не можна б так зробити, щоб покинути Канів, а вийшовши на уходи, не вертатись, а таки там у степу зажити?

— І так люди роблять, сину, це не така новина, та бач, на таке годі самому пускатися, бо ми пропали б там, мов пташенята від шудіки.

— То можна б зібрати до такого більше людей і піти цілою валкою...

— Ой, гірко воно, моя дитино, — каже мама, — покидати певну свою батьківську хату, та й мандувати в світ на непевне, та коли не можна інакше, то що робити?..

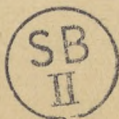
— Мамо! А хіба ж тато не виходить щорік на непевне? Хіба ж ми тут не дрижимо за його життя і здоров'я? А так все були б ми разом, та й що сталось би одному, те і всім нам...

— Добре ти кажеш, Тарасе, — каже весело батько, — за таку мову то люблю тебе. Я поговорю з людьми таки зараз завтра. Може, що путнього з того вийде.

На другий день від самого ранку ходив Трохим між сусідів, котрі жили з уходів, і скликав до себе на раду. Увечорі зійшлась повна хата людей. Вони віталися з господарями, і кожний сідав, де попало. Старші міщани сідали за столом під образами, молодші на лавах, стільцях, на постелі і на запічку, дехто таки стояв.

Найстарший віком Кіндрат Муха, сивий уже чоловік, коли вислухав, про що річ йде, каже:

— Ось ми сусіди зійшлися на раду над нашою бідною. Хоч я сам для мого віку на уходи не ходжу, але посилаю моїх синів і зятя, і дя кривда, якої зазнають уходники від княжого старости, і мені долягає. Тяплю добре, що наказує княжий закон, яка вить належиться старості від уходника: якраз восьма частина від усього добутку. А тепер беруть із нас половину, та, крім того, беруть від кожної ватаги по два бобри надто. В давнину вить була оправдана, бо вона йшла на потребу замку. Але в тих часах була людям з замку користь, бо було де захиститися. А нині, як ми важимось іти в далекий степ, то замок нічого нам не pomoже.

— І пан староста не підвезе його нам на возі, як татарва набіжить: нате, люди, ховайтесь! — говорив Стефан Журавель.

Всі засміялись, Муха говорив далі:

— Виходить на те, що чим тяжче нам на уходах, тим менше староста з своїм замком нам допоможе, а тим більше йому треба платити.

— Та коли б все на замок ішло, то можна б десь далі в степу другий покласти, — докинув хтось з гурту, — а то все топиться в кишені старости та його підручних.

— Нічого нам не лишається, — каже Данило Грїб, — як збройно оборонятися від старостинського грабежу.

— Не встоїмось, — каже Муха, — прийшло б до бунту проти княжої влади, а з цього нічого б путнього не вийшло, а навпаки. Ми піймаємось зі старостою за чуба, а тимчасом підгляне це татарин — та ж вони мало нам до печі не зазирають, — та й наскочить, і всіх нас разом застукає.

— Так ходімо з жалобою до самого князя, — каже Максим Дуб.

— Го, го, го! До князя дуже далеко, — каже знову Муха, — ми вже послали жалоби, та нічого з цього не вийшло.

— Так хіба нам покинути уходи і сидіти дома.

— Та як? А ту пшеницю, що ми восени посіяли під зиму, хіба горобцям лишити? Ні, панове, нам щось би кращого придумати, — каже Журавель.

— А от послушайте, панове громадо, — каже Партика, — що мені піддав учора за обідом мій синок Тарас. Він хоч молодий і зелений, та розумець у нього не хлоп'ячий, хоч це моя дитина і хвалити не годиться мені, а таки скажу. Він каже, щоб ми, пішовши в степ, вже не вертались, а там свою оселю заснували...

— Хай тобі, Трохиме, твій Тарас здоровий росте, — каже Журавель, — бо це недурна думка. Я чував уже, що люди так роблять, і так, здається, було б добре. А коли ми йдучи на уходи, не лякаємось татарина влітку, то тим менше нам його взимі боятися, бо зима нас захистить так само, якби і старостинський замок.

— Далєбі, що добре говорить кум Журавель, — каже

Дуб, — я йду і вже більше сюди і носа не покажу, а панові старості дуля...

— Воно не новина, і таке вже бувало, — каже Муха, — але нам треба тямити, що малою силою нема нам чого на таке пускатись, а треба зібрати велику валку. Дотого треба підібрати людей дебелих, відважних і нелінивих. Особливо лежнів нам не треба. Воно дотепер так бувало, що лежень на уходи не ходив. Але тепер може бути інакше. Може який дармоїд причепитись до нас, щоб жити з нашої праці...

— Певно, що так, когонебудь, скраю до валки не приймемо.

— Подумати б і про наші потреби. Там немає базарів і нічого купити. Треба своє мати.

— Та й те, що з собою заберемо, не вічне, і треба буде новим заступити.

— Нам би своїх ремісників треба.

— О, це буде найтяжче, бо ремісник знайде собі в місті роботу на прожиток.

— А я таки громади не кинуся, — каже коваль Кузьма Молот, — куди люди, туди і я. Який мені тут буде заробіток, як ті, що мені роботу дають, вимандрують? Лише дасте мені, люди добрі, воза, щоб міх та ковало, та ще дещо перевезти, бо в мене ні коней, ні воза немає.

— Здоров будь, брате Кузьмо, — каже Журавель, клепуючи його рукою по плечу, — що громади не лишаєшся. За твої струменти не журися, дамо і більше ворів, коли буде треба.

Заява Молота зробила на всіх враження. Таке почуття громадського обов'язку всім подобалось.

— Піду й я, — каже Матій Горошко — швець.

— Та ти без мене, Матію, нічого не зробиш. Як я шкури не виправлю, то з чого чоботи робити будеш? — каже кожем'яка Павло Дмух.

— Я теж пристаю до вас, — каже кравець Панько Голка.

— Але тобі, Паньку, хіба не треба буде воза на твої струменти? — жартував собі Журавель.

— На струменти ні, але такі мені треба буде воза, або й два, бо знаєте, скільки у мене діток Бог дав, а я їх тут, сиріток, не лишу...

І так один по одному зголошувалися різні майстри, ремісники, що їм у Каневі важко було жити. Зголосилися ткачі, колодії, теслярі, бондарі, і всі з цього були раді.

— Діточки мої, — каже Муха, владуваний, — не ходив я на уходи, але тепер то й я піду і на старості літ не залишусь сам, хоч доведеться громаді мене немічного годувати, а я саме щойно говорив, щоб неробів не брати.

— Це вже, тату, наше діло, — говорив найстарший його син Андрій Муха — Ми, твої діти, не лишимо тебе, хоч би довелось й силою на віз посадити, а при нас голодувати не будеш.

— А твоя стара досвідна голова, батьку, стане нам за двадцять робітних рук, — казав Журавель.

— Так воно і справді, панове-громадо, — каже Прохп Пастернак, — от найкраще буде, як ми виберемо собі Кіндрата Муху нашим головою, а вже ми не дамо йому з голоду вмерти, хоч би в нього і своїх дітей не було.

— Згода, згода, порядкуй нам, батьку, як сам знаєш, а ми тебе, мов рідні діти, слухати будемо.

— Спасибі вам, дітки, за честь, та ви поміркуйте, що я вже старий, безсилий, а там треба ватажка молодого та дужого. Доведеться ставати проти хижого татарина зі зброєю в руці, а вона мені в дрижачій руці не вдержиться.

— Не турбуйся. Ми до військового діла виберемо іншого отамана, нам треба такого старшини, щоб про усе пам'ятав і в усьому лад заводив, а до цього якраз твоя розумна досвідна голова.

Старий Муха прийняв вибір і всі були з того раді. Він елавився своїм розумом на весь Канів, і жадна важніша справа в місті без його ради не обходилась. У нього були два, мов тури дужі, сини і такий самий зять та кілька гарних унуків. Сини і зять були досвідні, бо вже від десятка років на уходах промишляли. Зараз вибрали йому і прибічну раду.

Люди почали розходитися, і кожний мав якнайбільше людей до ватаги схилати, щоб зібралась якнайбільша валка.

З цієї ради і вирішення, хто зна, чи не найбільше радів Тарас. Та ж то він таке видумав, громада його за це похвалила, і все пішло по його думці. А на уходах то він уже покаже, що він уміє. Хоч він там не бував, та з того,

що чував від батька і других людей, він з'ясував собі, як там треба жити, щоб татарам не датися, а в цьому найбільша штука.

От над чим він тепер увесь час думав.

II.

Від того дня старий Кіндрат Муха нараджувався частенько, як до цього діла приготувитися. Він говорив:

— То, мої діти, на таке діло пускатися так, як ми тут у місті живемо; це моє, а це твоє, того не доторкайся, не можна. Там мусить бути все наше, а що здобудемо, тим і поділимося по-братньому. Не можна теж говорити, це я зробив, і це моє, бо ти зробив одно, а другий зробив таке, чого ти і не вмієш зробити, воно буде якраз для тебе. У нас там мусить стати одне гасло: усі для одного, один для всіх.

— Так воно повинно бути, бо лише на такому станемо певною ногою.

— Отож, як ви з тим згідні, так скидаймо в одну скарбону гроші, ні більше, ні менше, а по рівній пайці. За це купуймо, чого нам треба на уходах, а то буде наше. Передусім купуймо зброю. У кого є своя, то складайте до гурту, це йому почислиться, і він менше грошей дасть на свій пай. З цими грішми треба післати людей хоч би аж до Києва. Відтак треба накупити пил, сокир та долотів, кіс та серпів і готового заліза, щоб наш Кузьма не дармував. — А як зробимо зі скотом, чиє воно буде, як забере його уходник з собою?

— Я гадаю, — каже Дуб, — що й скот хай буде спільний. Треба пам'ятати про наших ремісників, котрі йдуть з нами на гаразд і горе, а то бідні люди, скота свого не мають, а для діток треба молока. Так само щодо грошових паїв. Багато пристало до нас людей дебелих, роботящих та бідних. Хіба ж їм не йти тому, що в них грошей нема?

Рада не знала, як це вирішити. Багатшим здавалося, що це їм кривду роблять. Тоді каже Журавель:

— Що тут багато говорити. Багачі на уходи не підуть, їм і тут добре, а та біднота, що йде на непевне, то трохи чи не вся однакова. У одного там трохи більше, а в другого нічого. Та коли нам поталанить, то вони за рік

за два доробляться настільки, що зрівняються з іншими і всі паї будуть однакові. В тім діло, щоб ми всі допомогли їм з бідноти вилізти до кращого. А без нашої помочі вони ніколи не доробляться, а будуть увесь час попихачами багачів, і вони, і їх діти, од рода в род.

— Далєбі, кум Журавель добре говорить, — каже Гриб, — складаймо гроші та посилаймо людей по куплю.

Вибрали зараз таких, що мали збирати гроші, а потім післали кількох досвідних купувати потребу.

А тимчасом Тарас не дармував. Йому особливо заєла в голову думка, що на уходах треба буде частенько від татар відбиватися. Отож він позбирав у купу своїх ровесників, синів тих батьків, які рішилися йти на уходи, і ну ж муштруватися. Наробили собі луків та стріл, наладдили списів, понастругували дерев'яних шабель, виходили за город і тут училися. Розуміється, що вся зброя, всі обороти і муштра мусіли бути такі, як у княжих вояків на замку, бо інших зразків не було. Відтак розділювались на татар і хрищених і заводили одні з одними такі завзяті бої, що не один прийшов до дому подряпаний до крови, або з розбитим носом. Найбільша штука була в тому, хто кого краще підійде та перехитрить. На всі штуки і хитрощі Тарас був мистець. Він найкраще вмів ворога витропити, або заманити в засідку, або самому з засідки вибитися. Старші люди дивились на це і дивувались із його проворности.

— Цей то певно отаманом буде, коли виросте, — казали люди.

— Його батько теж не абиякий уходник, а вже син, то певно його перейде.

— А воно таки добре, що наші діти в такому вправляються. Хто його знає, що їх у житті стріне?..

А хлопці, коли їм ніхто цього не забороняв, вправлялись далі. До них почали приставати і дівчата, і вони теж учились стріляти з лука. Щоб себе не калічити стрілами, то Тарас запорядив затикати на кінці стріл кусники буряків, яблука тощо. Така стріла, хоч і поцілила кого і вдарила, то не скалічила. От і зробилося незадовго хлоп'яче військо, що ганяло по полях та по городському майдані.

І старий Кіндрат Муха цього не забороняв. Навпаки, він цими вправами зацікавився. Частенько виходив до ді-

твори, наглядав усе і давав деколи хлопцям раду, як що краще хлопцям робити, і вони були з того раді, що старий чоловік, якого вважали за найрозумнішого в Каневі, ними цікавиться. Коли воно так, то це вже не дитяча іграшка, а поважна справа.

Дивлячися на старих, молоді почали в усьому їх наслідувати. Вони теж вибрали своїх старшин, свою раду. Прислухувалися, що старші радять, і вони собі те саме робили.

— І це добре — говорив Кіндрат, — що молодь привикає до громадських справ. Підросте, то начеб знайшов. Ми не вічні, вони стануть на наше місце. А під нашим оком то можна не одне справити на добру дорогу.

А до хлопців він казав:

— Такі іграшки вийдуть вам на добре. Та ви не думайте, що воно і там, у степу, буде іграшкою. Перед татариним ніхто тебе не заступить, і там яблук на стрілу не треба застромлювати.

Тарас, що його всі вибрали своїм отаманом, каже:

— Ми татар не лякаємось.

— Та знову не думайте, що там не буде вам іншої роботи, як по степу гуляти.

— Ми й це знаємо, дідусю, там треба буде коло хліба робити, а тут нема ніякої роботи.

— Навпаки, дітки, і для вас робота знайдеться. Ануте, заходьте ви до наших ремісників, придивляйтеся та вчіться. І це вам у житті придасться. Приповідка говорить: „бодай би все вміти, та не все робити”. Наші ремісники мають тепер багато роботи на запас, особливо ковалі та колодії, бо нам цього добра багато треба, а от пішли б у ліс та нарубали б годного дерева на стріли, луки та списи. Ануте, Тарасе, якщо ти вже отаман, запоряди, як знаєш. До весни вже недалеко, а ще багато дечого не зроблено.

Тарас цим дуже зрадив, що його дід Кіндрат назвав отаманом. Він зараз зібрав свою молоду громаду.

— Слухайте, товариші, ми тепер хіба дуже рано будемо вправлятись, коли дома товар обійдемо, а потому до ремісників на науку. А інші підуть у ліс пригідних прутів на стріли нарізати, та грабини на луки, та деревець на ра-

тища. Це така робота, що кожний з нас може зробити, а старші часу на те не мають. Я вас зараз поділю на гуртки, щоб мінялись і не робили все те саме, бо навку-читься.

III.

Як лиш почав танути сніг, уходники заворушилися в дорогу. Деякі хотіли ще відсвяткувати Великдень, та Кіндрат Муха настоював на те, щоб таки вибиратись в дорогу, бо час не стоїть, а поки зайдуть на місце, то багато часу минеться. Добре було б розташуватись на місці та отаборитись, поки татарва рушиться з своїми стадами. Дві роботи тяжко робити: і коло заснування оселі заходитись, і від татарів відбиватись.

Всі згодились на думку Кіндрата.

— Як нам Господь pomoже, що розживемось, тоді відсвяткуємо Великдень як слід, і церкву свою поставимо, і свого попа матимемо.

Коли всі уходники почислилися, то вийшло на п'ятсот душ. З того було робітних дужих людей, чоловіків таких, що і за зброю хапати могли, не більш двох сотень. А решта то жінки, діти і старці, які рішилися іти в степ з своїми рідними. Та це була така велика валка, яка досі з Канева ще не виходила.

По дозвіл до старости пішов Кіндрат Муха з кількома ще міщанами.

— А знаєте ви, люди добрі, скільки доведеться вам дати на замок, як вернетесь? — питає староста.

— Знаємо, на те ж є княжий закон. Маємо дати вить, як усе водилося.

— Ай, не так, мої любі. Те, що було давніше, минулось, а тепер інший час настав, замок має більші потреби, як перше. Вить тепер більша. І опріч того треба з усієї ватаги дати окремо бобрів. Мала ватага дає два, а ваша така велика, що за десять стане. Ви дасте двадцять бобрів, окрім виті.

— Та воно все на те виходить, що ми перед неводом рибу ловимо. Господь знає, хто з нас живий вернетесь, бо не на весілля ми йдемо, та й який сьогорічний добуток буде.

— Ну, так ідіть уже здорові, а то вже й побачимо.

Муха забрав дозвіл і вийшов, а як уже були за воротами, каже до своїх:

— Побачить він нас тоді, як своє вухо, от добре, що ніхто з наших не вибалакався...

Тепер стали ладитись у дорогу. Заїздили вози перед хати, де було покладане добро, і забирали. Усе повкривали полотном, приладженим на шатра на той час, поки поставлять хати.

Чого тут не було! Плуги, борони, заступи, сокири, граблі, серпи, коси та пили, неводи на рибу, залізо на грубшого звір'я, то знову порох та кулі, луки, стріли, списи, бердиші, шаблі, ножі. Все це було на запас, бо кожний, хто дужий, брав шаблю, рушницю або лук та спис у руки. Набрали ще всяких харчів, щоб стало до нового. Набрали борошна, каші, пшона, сухарів, вудженої та соленої риби, набрали посуду, одежі, полотна. Вони йшли з тим, щоб сюди більше не вертатися. Свої хати і оселі або попродали сусідам, або полишали на свояків та знайомих. Забирали і товар, який хто мав: коней, волів, корів та овець. З того зробилася велика валка.

Старому Кіндратові начеб віку убуло. Він випрямився і заходився коло всього від ранку до темної ночі. Мусів знати про все, що робиться, усьому лад давати, а в такому великому зборищу людей удержати лад уже тяжче. Люди, як люди. Одному не подобається те, іншому друге, виходять з цього свари, що деколи і до бучі приходить. Такого тут не було. Старий Кіндрат скаже слово, ніхто не перечить, хоч би йому воно не подобалось. Усе робилось у згоді.

В дорогу вибралися на саме середопістя. Наняли ще Службу Божу з молебнем, священник покропив усіх свяченою водою, поблагословив у далеку дорогу, і вони рушили.

Звичайно, коли нашому чоловікові доводиться покидати рідну хату і йти в світ за очі на непевне, йому стає важко на серці, жаль рідної батьківської хати, серце кричавиться. Та тут було не так. Усі йшли веселі, кожний мав тверду віру, що йде до кращого, що заживе так, як дотепер йому не снилося. Та ж там, куди вони йшли, була гарна земелька і всього доволі, а решту треба роздобути

працею. А дотого вони там житимуть на волі і жаден староста не буде їм наказувати. Йшли бадьорі і веселі. А вже Тарас Партиченко то не знав, на яку ступити. Свою ватагу держав при собі, начеб те військо.

IV.

Хоч то була ще зима, а вже сонце йшло високо. У новітрі під облаками чути було грюкання журавлів, вночі гегали стада диких гусей, що, прочуваючи весну, верталися на свої літні місця. Вдень нагрівало сонце, лід розмерзав, сніг танув. Проміння сонця відбивалось яскравим світлом від ожеледі, аж очі разило. Старі люди ворожили, що цього року можна сподіватись ранньої весни.

Уходники мандрували широким безкраім степом. Шляхів тут не було, йшли широкою валкою. Вози їхали один побіч одного. Журавель був досвідний ватажок. Він тямив про те, що води ще не розлились, і за біду не тяжко. Якийсь татарський загін може наскочити, а тоді всім треба бути вкупі. Журавель запорядив так, що наперед їхали вози рядком один побіч одного, а так само й позаду. По боках їхали вози один за другим. В середині гнали скот і коні. Тут були і ті вози, на яких під полотном сиділи старі люди і діти. При крайніх возах ішли озброєні люди. Окрім того, частина уходників їхала попереду на конях і роздивлялася на дорогу, кудюю найкраще переїхати та де найліпше ставати на нічліг. Скот годували спершу готовим сіном, яке везли на возах. Згодом, як снігу поменшало, він радив собі сам, живлячися сухою степовою травою. До тої розвідчої служби зголосився зараз Тарас Партиченко з кількома товаришами. Вони раді були, що можуть їхати на конях.

В степу стрічали глибокі балки, порослі високим лісом, стрічали потоки та струмочки. Вони дзюрчали весело, забираючи невеличкі криги льоду, води в них що раз більшало. Стрічали невеликі байраки.

Коли під вечір розїзди показали, де треба почувати, зараз туди заїздила валка. Туди стягали вози в колесо, один приставав до другого. Коні забирали в середину. Люди їхали кількома возами до найближчого ліса, рубали дерево, привозили до табору та розводили вогні, при яких

варили страву. Тоді в таборі роїлося, мов у муравлиську. З возів вилазили діти і грілися при огні. В таборі гомонило від веселого дитячого сміху, бо дівчора, що висиділася на возі під полотном, давала собі тепер волю. Люди ставали гуртками, балакали і співали пісеньок. Поводі на дворі робилося тьмаво, на небі виступали ясні зорі, поки не вкрили цілого неба. Зараз по вечері лягали спати, лише сторожі ставали на своїх місцях з довгими списками та рушницями. Вони цілу ніч перекликалися, щоб не заснути.

Тарас і говорити собі не дав, що він ще замолодий стояти на сторожі, і йому треба було свою чергу назначити.

А рано, як лише почало на світ благословитися, ворухився цілий табір, варили їсти і лаштували вози в дальшу дорогу.

Тарас підбадьорював без угаву своїх товаришів:

— Не даймо, хлопці, себе засоромити, бо ми вже не діти і даремне хліба не будемо їсти. Особливо, не дай Боже, котрому на сторожі заснути, бо такого зараз проженемо з-поміж нас до дітей.

Однак Журавель висилав хлопців на сторожу не самих, а всуміш із старшими.

Одної ночі сторожив Тарас з двома товаришами, Трохимом Жмуренком і Прокопом Жилом на розі обозу. Небо вкрилося хмарами, було дуже темно. Згодом зірвався зимний вітер від півночі, почало метати густим снігом. Видно було, що зима не хоче ще вступитися, хоче ще раз показати свою силу. Так воно звичайно буває, поки весна при помочі сонця не поборе зиму доразу.

В обозі все поснуло. Товар і коні позбивались укупу і полягали на степовій траві, те саме зробили вівці. Панас Жмуренко каже до Тараса:

— Поганий час, нічого не видно. Коли б хоч у таборі більший вогонь розвели, а то зовсім погасне.

— Годі, щоб увесь час була погода. На уходах треба до всього привикати. Ти, Трохиме, піди до інших сторожних стоянок, а коли б котрий заснув, так перехрести його прутом, або краще буде, йди ти, Прокопе, та зараз вертайся.

Прокіп якстій поплився поміж вози. Сніг падав щораз більший, і холодний вітер провівав одержу до самого тіла.

Хлопцям ставало холодно, вони почали бити руками по плечах, щоб розігрітись.

— Хіба повлазімо під віз, — каже Трохим, — а то промокнемо від снігу та ще холодніше нам буде.

— Можна й так, та лише не засни.

— Ні, не засплю, хоч спати дуже хочеться. Треба себе добре в руку вщипнути. Та полізьмо враз, то балакатимемо.

— Бачиш, що воно і балакати недобре, бо забалакаємось і не встережемо, і так через вітер нічого не чути.

Тарас почав наслухати. З вітром доходив до їх вуха якийсь далекий гомін.

— Чуєш, Трохиме? Ось і договорились.

— Чую. Та що це таке могло б бути? Тут у степу людей немає.

— От я чую, — каже Тарас, — як коні форкають... О! Ти тут підожди, а я піду за тим голосом у степ, може, що помічу. А коли б я свиснув у пальці, то знай, що я в небезпеці. Тоді стріляй на сполох. А коли б тобі на пістолі порох підмок і не можна стріляти, то ти вже знаєш... свисни тричі в палець.

Трохим налякався. Йому стали скакати зуби, мов у пропасниці. Вже не залазив під віз, а стояв нагорі і дививсь у п'ятьму.

Тарас пішов у напрямі, звідкіля чути було гомін. Він ви'явив очі в темряву, розглядався і прислухувався. Почув тупіт коней. Ішов навпростець. Згодом помітив якусь темну масу, яка ворушилась. Завернув до табору, біжачи щосили.

— Або це яка валка уходників, таких самих, як ми, каже до Трохима, — або це татари.

— Я гадаю, що татари, бо уходники вночі не мандрували б так, як і ми. Що ж ми тепер зробимо?

— Якось воно ніяково тривожити табір, як не знаємо певно, що воно. Може то лише який табун диких коней блукає? Будуть потім з нас сміятися. Підождім, поки впевнимось.

— А тоді може бути запізно. Краще б сказати це отаманові, а це вже його буде голова, що робити... От дивись! Хтось до нас іде...

Це був якраз Прокіп, що вертався від другої сторожі.

Він розповів Тарасові, що на сусідній стоянці хлопці добре тримаються.

— Чи чув, Прокопе, гомін з цього боку?

— Чув, та гадав, що мені так на вітрі причулося.

— Тихо, хлопці, — каже Тарас, — дивіться сюди: там хтось іде. Ходімо під віз.

Повлазили під віз та почали прислухуватися та дивитися. Справді з цього боку якась постать наближалась до табору.

— То татарин, — шептав Тарас товаришам.

— Я стрілю, — каже наляканий Трохим і сягнув по пістоль.

Тарас стримав його за руку:

— Лиши! Ми його піймаємо живого. От я візьму мотуз з петлею і засяду на возі, а відтак засилу йому на шию. А ви тоді хапайте з-під воза другим мотузом за ноги та й тягніть під віз щосили, поки не впаде. Тоді ми його зв'яжемо, заткаємо рота, щоб не кричав.

— А дамо ми раду? — каже Прокіп. — От я покличу ще кілька товаришів з найближчої стоянки.

— Не треба. Самі дамо раду. Потім ті чванились би, що без них ми нічого не вдіяли б.

Все це говорилося дуже швидко, а постать щораз наближалась. Хлопці зорили за нею і міркували, до якого воза вона піде, і вони там пішли. Тарас з петлею виліз на віз, Трохим з Прокопом поповзли під віз. Татарин прийшов обережно до воза і почав намацувати по нім руками, саме намацав Тараса і піймав його за ногу. Хлопець аж задеревів. Татарин замурамотів щось і став Тараса тягти до себе. Та в ту мить Трохим з Прокопом обмотали йому мотузом ноги і шарпнули так, що татарин пустив Тарасову ногу і вивернувся горілиць.

На нього скочив, мов кіт, з воза Тарас і, поки татарин міг зміркувати, що з ним, поки підвівся на хвилину з землі, то Тарас закинув йому петлю на шию і так затягнув, що татарин не міг крикнути. Генер хлопці воікнули його по землі, до того місця, де був Журавель.

— Вставай, батьку, — говорив Тарас, — ми татарина піймали.

Приволокли його до вогню, Журавель присів йому на груди, зняв петлю з шиї і пов'язав цим мотузом руки.

— Як ти, хлопче, його задушив, то шкода, бо нічого не довідаємося!

Справді татарин лежав мов неживий. Журавель почав йому терти шию і м'яти по грудях, аж татарин відотхнув важко і отямився.

— Побіжи котрий до старого Ониська, він знає татарську мову, хай зараз приходить. Я сам не розмовлюсь.

— Біжи ти, Прокопе, а я з Трохимом вертаюся на своє місце, — каже Тарас.

— Звідкіля ви його взяли?

— Прийшов сам до нас. Я ходив у степ і помітив якусь ватагу, це певно татари.

— Гарний з тебе хлопець! Іди і пильнуй далі, а ми за той час може дечого довідаємося.

Прокіп, ідучи за Ониськом, побудив багато людей, що зараз таки схоплювались і хапали за зброю, та сходились до отамана.

— Не робіть гамору! — каже отаман. — Хто з вас знає татарську мову, ходи сюди, бо старий Онисько, либонь, залежався.

— Не залежався, а прийшов, — каже з гурту старечий голос.

Це був Онисько, що зараз приступив до татарина.

— Говори, небоже, правду, а то будемо вогнем припікати.

Татарин закашлявся, бо йому горло ще не відійшло від мотуза.

— Що ж? Я все скажу, лише мене пощадіть і віку та здоров'я не псуйте. Я й служити вам буду, коли на те. А що я цьому винен? Післали мене на розвідку, так я пішов. Намацав на возі якусь ногу. Хотів забрати його живого, язика добути. Та мені тепер соромно, що мене старшого чоловіка перемогли дівчак. Я б їх хотів побачити...

— Не побачиш, бо їх тут нема, та ти не забалакуй баладрасами, а кажи до речі: де татарський загін, і скільки вас буде?

— Наш загін стоїть тут недалеко. Нас не більше як п'ятсот, а вийшли ми найранше з Криму. Вашу валку маємо на оці вже більше ніж три дні, а цієї ночі ми постановили собі на вас наскочити. Нас кілька післали роздивитись, з котрого боку найлегше до вашого табору дібра-

тись. Мурза запорядив так, щоб коні залишити оподалік у степу під доглядом кількох татар, а до вашого табору добратись пішки і тут кого треба, то різати, а здорових і ввесь табір забрати.

— Чи це була б цього року перша ваша добич?

— Ні, ми вже одну валку розгромили, вона менша за вашу. Трохи ясиру маємо.

Татаринові розв'язали руки і дали їсти вареної каші з учора. Журавель поставив біля нього сторожного з рушницею, а сам скликав всіх уходників і такий дав наказ:

— За зброю і на свої місця! Як татари підійдуть, привітати їх рушницею і стрілами, та близько їх припустити, щоб не марнувати стрілен. А ти, Максиме Жило, візьмеш двадцять людей, зайдете непомітно позаду, де стоять татарські коні, переріжете сторожних і заберете їм коні та визволите бранців з обозу. Найважливіше діло буде в тому, щоб вас не стрінули ті татари, яких ми звідси проженемо. Ну, тепер на місця, та без гамору!

За той час сніг перестав падати, а той, що на землі, розтанув. Люди порозходились до возів, одні повлазили попід вози з рушницями та луками, інші стояли за возами зі списками та бердишами.

Одно мені дивно, — думав собі Журавель, — татарин каже, що їх пішло більше на стежу, а сторожа нікого не помітила, що воно може бути?

Тимчасом Жило вибрав собі тридцять уходників, щоб підібратись до татарського обозу.

Його взяв за руку Тарас.

— Візьми нас, батьку, з собою.

— А! Ще ти, Тарасе? Воно гарно, що ти такий відважний, та мені годі. Там, куди я йду, треба буде не одного татарина вислати на той світ, а ви, хлопці, цьому не подумайте. Хоч би у вас була й сила помірятися з дужим татариним, так рука задрижить. Ти ще крові не бачив... З вас іще лише що мають вирости люди...

— Ей, батьку, ти помиляєшся. Ніхто інший, а ми, хлопці, піймали живого татарина, я сам, як ходив на розвідку, то вже близько татарського обозу був, я знаю, де вони, я вас проведу. Нарешті ми татар не будемо різати, а лише коней та бранців переведемо в наш табір. А ви, старші, то собі ріжте татар, скільки схочете.

— Може й воно добре буде... А скільки буде цього твого війська, Тарасе?

— Я маю двадцять певних хлопців. Є їх і більше, та то ще дівтаки і тих я не візьму, — говорив самопевно Тарас.

— Добре. А де ж вони?

— Ось тут ми всі.

Жило оглянувся, а біля нього стояв гурток хлопців. Одни стояв оподалік і хлинав.

— Ти чого?

— Бо Тарас не хоче мене взяти, каже, що я ще малий.

— Ну, ну, вибачай, підеш іншим разом, покищо рости здоровий та великий.

Зараз після цього Жило зібрав своїх і повів під проводом Тараса у той бік табору, де треба було обійти місце, кудюю мали надійти татари Тут вони поховались за возами, дожидаючи хвилини, коли татари рушаться на табір. Довго тут ждали. Дехто почав куняти, а декотрий таки заснув.

Було вже геть по півночі, як з протилежного боку табору почулися рушничні стріли. Туди побіг Журавель. Очевидно, що татари уважали цей бік за найслабший, бо обійшли довкруги, щоб гуди ввірватися всередину. Уходники причайлися попід возами і аж тоді привітали ворога стрільбою, як він приблизився до возової стіни. Стріли надали густо з рушниць і луків. Татари заревіли: „Аллах, Аллах!” і кинулись до наступу. Журавель думав, що вони ще і в іншому місці будуть наступати, та всюди було тихо. Тут розпочався гарячий бій. Татари з ножами в руках стали дертися на вози, деякі повзли по землі і хотіли попід вози перелазити. Настала велика метушня. Уходники били бердишами і дишлями від возів по татарських лобах. Та такі кілька татар встигло тою дорогою перелізти до середини, і тепер оборонцям стало небезпечно.

— Гей, світла нам! — кричав Журавель. — Він боювся, що в такій пітьмі можуть оборонці самі своїх рубати. Жінки кинули на вогні оберемки сіна. Спершу стало ще темніше, та згодом, бухнуло велике полум'я, і стало всюди ясно мов удень. Тепер кинулись жінки на тих кількох татар, що попали всередину, і вибили всіх до одного.

Тривало так довгий час. Вже почало світати. Небо

прочистилось від хмар, показалися бліді зорі, татари зміркували, що не дадуть ради, і стали відступати.

Побачив це Журавель і крикнув на своїх:

— Ануте, у кого добра шабля, або спис, сідайте на коні та здоганяймо ворога.

Самі татари боялись погоні і тому втікали шосили до свого табору, щоб чим швидше допасти своїх коней та й утекти.

Та зараз помітили, що прийшли запізно.

Жило якраз підкравсь до татарського обозу тоді, як татари вдерлися до ухадницького табору. Тарас ішов з Жилом попереду і показував дорогу.

Сторожні татари цього не сподівалися. Вони ждали спокійно на поворот своїх, пильнували коней і бранців, що лежали пов'язані на мокрій землі. Коні стояли осідлані на припонах і відгрибували зісохлу степову траву. Дехто з татар, як побачив, що до них якісь люди наближаються, думав спершу, що це свої вертаються. Аж відразу кинулися на них ухадники і стали колоти та рубати.

А тимчасом Тарас з товаришами закрався в те місце, де лежали бранці, і вони стали розтинати ножами пута.

— Ходить до коней, — говорив їм Тарас, — ми всіх заберемо в наш обоз.

— А хто ж у вас отаман? — питали бранці.

— Потому знатимеш, тепер роби діло, яке тобі кажуть, — говорив самопевно Тарас.

Він же ж сьогодні був теж отаманом над своєю ватагою. То вже не хлоп'яча іграшка по канівських полях, а справжня війна. Він цієї ночі доконав не абиякого діла, а тепер узяв на себе таке важне діло, як забрати татарам коні, ще поки вони вернуться, і визволити бранців.

— Вважайте, хлопці, і не псуйте припонів, вони нам потрібні. Як не можна вирвати з землі колика, або розв'язати, повідрізуйте при колику. Припонами зв'язувати по четверо коней і так їх поведемо. Не даваймо засоромити нашого товариства, що погано діло зробили.

Робота йшла жваво. Хлопці з бранцями кинулись поміж коні, в'язали їх по чотири і зганяли вкупу. І Жило, як перебив татар, прийшов сюди із своїми. Усі посідали на коні якраз тоді, як татар від табору відбито. Тарас ви-

брав собі гарного татарського карого коника і дуже цим величався; це була його перша воєнна здобича.

— Батьку Жило, я знову веду...

— Веди, сину, та гляди, щоб не попасти татарам у зуби.

Тарас пігнав попереду, за ним у віддалі їхало кілька товаришів, щоб другі не втратили їх з очей. Тарас помітив татар, як утікали, і зараз пігнав у інший бік. Усе шло слідом за ним і, поки татари наспіли на те місце, де був їх обоз, не застали вже нікого. Це сталось уміть. Татари помітили валку, що втікала, та поміркували, що не могли б їх пішки здогонити...

— Благослови тебе Боже, люба дитино, — говорив до Тараса Жило. — Ти веди валку далі, а я вернуся. Наші зробили з табору вилазку.

І справді почувся в степу страшний крик. Це уходники з Журавлем з боєвим окликом здогонили татарських утікачів і почали бити. Тепер Жило наскочив на них з бою і dokonав решті. До табору верталися Журавель і Жило дуже раді, бо не втратили ні одного чоловіка.

— Знаєш, отамане, що з того Тараса великий чоловік вийде. Розумець у нього, що подай Господи!

— Я вже це давно помітив, гарний хлопець...

— Як він швидко з кіньми та бранцями впорався, то дивне диво...

А тимчасом Тарас колував степом, далеко, щоб де татар не стрінути. Розіслав хлопців шукати за табором, бо його з очей втратили. Перший Трохим помітив табір та став шанкою давати знати. Усім було пильно до своїх і поспішали. Тарас привів здобич і бранців до табору.

Журавель вернувся сюди раніше. За той час порядкував тут Кіндрат Муха. Між уходниками було двоє вбитих, між ними і Тарасів батько Трохим Партика. Його татарин затагнув по голові кінською шчокою, прив'язаною до довгого костура так, що аж мізок вплив. Про це довідався Журавель аж тепер, як вернувся.

— Бідний хлопець, як йому це сказати?

А Тарас в'їздив до табору, як ватажок. Відкрили один бік возів і туди їх впустили. Тарас сидів на коні і порядкував, поки все не перейшло. Він аж горів з радості.

До нього прийшов старий Кіндрат.

— Гарний ти хлопець, Тарасе, багато ти прислужився нашій громаді, і від усієї громади я дякую тобі.

Тараса начеб по голові вдарили. Спершу не зрозуміючи його в голову, просльозився.

— Відна дитино, тепер на твоїй голові вся твоя сім'я, бо твого батька вже немає.

Тараса начеб по голові вдарили. Спершу не зрозумів, до чого старий це говорить, бо таке йому і на думку не прийшло.

— Що з батеньком сталося? — він поблід наче полотно.

— Поліг лицарською смертю.

— Де ж він? Боже мій, Боже, за що ж на мене така важка кара? Що ми, сироти, тепер робитимемо?

Він почав плакати та так охляв, що не міг з місця поступитися, наче задеревів. Старий узяв його під руку і повів до батькового трупа. Батько лежав на в'язанці сіна, його голову прикрили рядном. Біля нього стояла навколішках жінка Олена і діти, та гірко плакали. Тарас припав до батька, цілував його по руках та голосив:

— Батеньку мій рідненький, на кого ж ти нас, сиріт, лишаєш? Не довелось нам зажити щасливо там, куди ми вибралися, і то я сам дав таку думку громаді, а тепер за це тяжко караюся...

Він відкрив покривавлене рядно і поглянув на окривавлене лице. З голови випливав мізок. Не міг на таке дивитися і закрив обличчя знову. Та знову плакав, аж заходився. Усі, що на це дивились, плакали теж. Тепер Тарас, вгамувавши плач, став навколішки біля трупа і сердечно молився за батькову душу. Уся громада зробила те саме. Потім приблизився до мами і обняв її.

— Сину мій любий, — каже мама, — тепер ти наш опікун, на тебе вся наша надія...

Молодша рідня обнімала їх разом, навіть мала Маруся, усі сплелися в обіймах.

— Годі, мої ріднесенькі, так судилось. Поховаємо батенька в степу, висиплемо могилу, та й хреста поставимо, а вже я вас не лишу і життя своє, як того було б треба, за вас віддам...

Тарас почав усіх цілувати, а Марусю узяв на руки.

— Моя лебідко, сирітко, ти ще не можеш зрозуміти добре нашого горя, хоч ти найбільша сирітка з-поміж нас усіх, та Господь нас не лишить.

— Не лишить вас, мої діточки, — говорив кризь ельози Кіндрат Муха, — і громада вас не лишить, бо і твій покійний батенько і ти, Тарасе, вже на першому ступені нашої тернистої дороги заслужилися громаді.

— Не лишимо вас сиріток... — загула громада.

Таке саме робилось на другому місці табору, де поліг другий уходник Андрій Береза.

Кіндрат Муха запорядив, щоб обидох убитих знесли в одно місце, і тут зараз почали люди заступами копати глибоку яму, щоб дикі звірі трупів не відгребли і благородного тіла не розшматували.

Настелили в ямі сухої степової трави, поклали трупів один побіч одного, вкрили рядном і стали молитися. Кіндрат покропив їх йорданською водою і промовив врочи-сто: Вічний упокій подай їм, Господи, вічна їм пам'ять...

Тепер почали засипати яму землею, поки не висипали високої могили, на якій встромили дерев'яний хрест.

Громада стала розходитися, сама рідня залишилася, воки їх насилу не забрали.

Тараса взяв за руку Кіндрат Муха:

— Годі, дитино, живий живе гадає. Твій батько гарний був чоловік і з славою наклав головою. Його добре ім'я і його слава перейшла на тебе. Маєш чим поведичатися, що ти Партиченко, а коли так далі вести себе будеш, як дотепер, то й твоєму батькові любо буде з того світу на тебе дивитись, ти ще славнішим станеш.

В таборі горіли вогні, утомленим людям роздавали теплу страву...

IV.

На цьому місці перестояли уходники ще два дні. Треба було відпочити і все до ладу привести. Усі визволені бранці були теж уходники, вони теж вибралися в степ і тепер радо пристали до канівців. Тепер табір побільшав. Журавель не заспокоївся перемогою. Він розсилав увесь час кінні роз'їзди в степ. Ще багато коней наловили на аркани і зловили кілька татарських недобитків, що блу-

кали по степу. Але тих не казав Журавель вбивати, а привести до табору. Тут треба було робітних рук.

— Хай шельми відслужать нам за те, що накоїли нам лиха, — говорив Журавель — а хліба-соли ми їм не пожалуємо.

Так само пощадили того першого татарина, що його піймали хлопці. Він виявив уходникам, що в Криму біда, що люди часто з голоду примирають, бо в них хліба мало, а вони живляться бараниною та конятиною. А як настане посуха, то і коні та вівці гинуть. На господарство татари мало звертають уваги, а тільки в них роботи, що коні та вівці пасти. Він називався Мустафа і знав добре кущірство. Притім він був веселий і до праці охочий. Заявив, що хоче з уходниками залишитися, бо йому тутешнє життя більш подобається. Просив, щоб дати йому українську одежу і охоче вчився української мови в старого Ониська. Старий почав йому говорити про християнську віру.

За той час, як обоз стояв, рідня поляглих приходила щодня на могилу покійників молитися.

За ті два дні Тарас дуже перемінився. Він споважнів, наче б йому десять літ віку прибуло. Говорив мало, прислухувався, що говорили старші, та коли з чим відізався, то так мудро, що всі дивувались його розумові.

По двох днях рушили в дальшу дорогу. Спершу хотіли йти на те місце, де минулого року працювали, та потім порадилися інакше.

— Ми там поселимось, де буде найліпше, а те, що торік засіяли, можна буде й так зібрати уходницьким способом та привезти, — говорив Кіндрат Муха, — тут у степу панів немає, межі нікому не переоремо, ані поля не заберемо, нікому кривди не буде. А що ми перші в це місце прийдемо то й наше щастя, так скрізь водиться.

На кожному місці, де ночували, обмірковували, чи не добре було б тут поселитися? Частенько переходили річку більшу або меншу, та це не було тяжко, бо льоди ще не пустили.

Звертаючись до сходу сонця, натрапили на більшу ріку Інгулець, що до Дніпра вливається, а до того Інгульця вливається з правого боку ріка Висунь. Вони, не знаючи про це, мандрували поміж тими ріками, аж прийшли до кінця Висуня. Це місце всім дуже сподобалося. Від та-

тарщини і сходу розливався Інгулець, від заходу Висуень. Далі на захід простягались узгір'я, порослі великим лісом. Лише, що це місце між обома ріками здавалось їм занизьке. Коли б так вилила вода, то було б їм недобре, хоч правий берег ріки був високий.

Роздивившись добре, вони вирішили, що треба б перевезтися на правий берег Висуня і тут поселитися. За цим промовляло те, що недалеко був ліс і не важко було б звозити дерево.

— Кращого місця не знайдемо, — говорив Кіндрат Муха, — воно буде нашою обіцяною землею. Земля тут добра, плідюча, звіра в лісі буде доволі, добре місце для бджоли. Онтам близько ріки стане село, тут буде наше поле, між ріками будуть наші левади і пасовисько для екота...

На другий день перебралися цілим обозом на другий бік. Тут усі гуртом помолились, а Кіндрат покропив місце йорданською водою. Зараз поставили вози в чотирикутник і окопали землею, залишаючи у двох місцях прохід, від півдня і заходу.

Місце показалось захисне, бо узгір'я заслоняло його від північного вітру. Люди порозходилися зараз по лісі. Було тут грубого дерева на будівлю доволі, в дуплах познаходили пасіки повні меду. Інші ходили до ріки на рибу, якої було тут дуже багато. Лід став уже колотися, крига илила з водою.

Кіндрат Муха у всьому порядкував, поділив уходників на гуртки, кожному призначав іншу роботу. Люди звозили дерево на хати і будівлі. Старий ходив по площі з мотузом, хлопці носили за ним палики. Відмежував рівні частини під домівства, і значив паликами. Кожний пай був рівний. Насередині поміж хатами залишив великий майдан. Тут мала стати церква, попівство, а згодом і школа. Коли уходники почали находити старого, щоб котрому це або те місце віддав під хату, то старий лише висварив його.

— Нема вибраного, всі ми рівні, однакові хати будуть, а котра кому дістанеться, то побачимо потім, це визначить жереб, а не моя воля. Ніхто сам собі не буде хати ставити, а всі гуртом, за порядком поставимо. На це ми згодилися іще в Каневі, і я від того не поступлюся.

На покриття косили на другому боці ріки трошу і комиш, та звозили сюди. В березі ріки знайшли пригожу глину до мащення хат і на пічки.

Як лише степ зазеленівся, перегнали через Висунь товар і коней на пашу поміж ріками. Товару доглядали хлопці. Ще поки взялись до плугів, вирішила старшина, щоб у степ навозити дерева та поставити три високі фігури, а що не було в них багато смоли, то не ставили бочок зі смолою, лише в'язанки степової трави, облітої смолою. Тут ставляли сторожних, бо саме надходила пора, коли татарва з Криму та з-над берега Чорного моря виходить на грабіж. До городків поназносили багато стріл, луків, в'яленої риби, бочок на воду, сухарів. Аж згодом, як городки були готові, уходники вийшли з плугами орати степ.

На сторожу до фігур Журавель посилав людей чергою, йшли туди старші люди, парубки і хлопці та дівчата. Сторожний припинав під фігурою свого коня на довгому прилоні, а сам вилазив по драбині на стовп і звідсіля зорив по степу. Коли б помітив татар, зараз мав запалити солому, сідати на коня і втікати до оселі. Те саме мали робити і всі інші.

Кіндрат Муха все напучував людей:

— Бережімся добре, бо не знати ні дня ні години, коли з'явиться татарин і нас застукає, а тоді всі пропадемо: одних повбиває, других сирівцем пов'яже, в неволю пожене. А коли ми будемо добре берегтися і заздалегідь про небезпеку дізнаємось, тоді ми певно оборонимось.

В самому таборі порозпинали полотняні шатра, а окрім того поставили на стовпах піддашся на майстерні для своїх ремісників, де йшла робота без упину від ранку до ночі. Татари, що були між ними, псказались зручними ковалями, виконували залізця, стріли, робили добрі луки.

З ними поводились уходники по-людяному, хібащо часом сміялися з їх української мови. Онисько лише над тим думав, якби їх охристити. Згодом показалася у таборі одна давно невидана новість. Жінки в однім піддашці видіпили дві великі печі і напекли хліба, бо сухарів уже небагато залишилося, а то вже навкучилося людям за хлібом. Борошна були ще повні бочки, що з Канева привезли. Народ радів, мов малі діти. Кіндрат по цілих днях

був на ногах. Ходив скрізь і не давав нікому одної хвилини дармувати.

Тарас був правою рукою отамана Журавля. Йому передали отаманування над пастухами і над сторожею, цілий день ганяв на коні то на пасовисько, то до фігур, а вночі доглядав сторожу в таборі, чи пильнує свого діла. Хоч декому зі старших не сподобалося, що молодик над ними отаманує, та за Тараса стояли Муха і Журавель. Вони обидва проголосили в громаді, що хто не схоче старшини слухати, того не будуть карати, лише проженуть з табору в степ. І цього кожний боявся, пам'ятаючи, скільки всі набідилися, поки сюди примандрували, і які грозили їм по дорозі небезпеки. Для одної людини степ може бути дуже небезпечний.

Велику прислугу робили уходникам собаки, що їх забрали з собою. Пес то споконвіку найвірніший чоловікові товариш. Такого то товариша, Гривка, взяв з собою і Тарас. Він був дуже розумний і ходив всюди за Тарасом. Коли він кудинебудь їхав, то Гривко чувалував поперед нього і завсіди, було, вгадає, куди він пустився їхати.

Одного дня Тарас поїхав до сторожів при фігурах. Підїздає до одної, що стояла найближче лісу, чує несамовитий жіночий крик. Гривко загавкав наляканим розпучливим голосом, підібрав під себе хвіст, найжив шерсть і зблизився до коня.

„Ов! — Тут щось незвичайне сталося”, — подумав, потиснув коня і почвалував у той бік. Незадовго побачив фігуру. Нагорі сиділа жінка і вимахувала руками та гвалтувала на весь голос. Тарас гнав щосили та, коли приїхав близько, побачив таке, що і йому страшно стало. Під фігурою великий ведмідь пив кров із забитого коня. На фігурі сиділа Маруся Судаківна страшно налякана. Побачивши Тараса, ще дужче стала кричати.

Однак Тарасів кінь, як побачив неживого свого товариша, ще як занюшив свіжу кров, почав страшно форкати, ставав дуба і не хотів далі йти. А ведмедеві, очевидно, замало було одної жертви, як засмакував свіжої крові. До того ще його дразнив крик дівчини. Він покинув коня і став лізти по драбині до Марусі. Тарас скочив з коня, пустив його, зняв з плеча рушницю, оглянув підпал, та побіг під фігуру. Прийшов якраз тоді, коли вед-

мідь витягнув лапу, щоб зловити дівчину за одіж. Тарас прицілився і стрілив. Ведмідь, поцілений у серце, звалився з драбини з риком та простяг ноги. Маруся держалася судорожно кінця стовпа, ціла задеревіла від страху. Ведмідь ще двічі задрижав і перестав жити. Тепер Гривко прискочив до нього і став хлестати теплу кров.

— Ну, Марусю, злази, нічого вже лякатися. —

Він теж дрижав схвильований, бо то був його перший стріл до великого звіра. Перший раз ведмедя бачив, не то що. Насамперед налаштував рушницю і поставив під стовпом.

— Я не можу рушитися, — каже Маруся крізь плач. — Мені здавалося, що мені остання година прийшла. Вийшов з лісу ведмедище, спершу довго ганявся за конем, який не міг з припону зірватися, поки його не зловив і вбив та перегриз горло.

Вона почала заспокоюватись, і поволі злазити по драбині вниз.

— Мені треба зараз і шкуру з ведмедя стягнути, — говорив розрадуваний Тарас, — а то і не повірять, що це правда, і старші мені позавидують такого щастя.

Він оглянувся по ступу за конем. Кінь, бачучи, що ніхто за ним не гонить, перестав тікати і почав пастися. Тарас свиснув на нього. Кінь підвів голову, заіржав весело, підняв високо хвіст, вдарив угору задніми ногами і причвалував до Тараса. Тут знову припинився, бо йому лячно стало, як ведмедя побачив. Тарас підійшов до нього, дав шматок хліба, поцілував його в оксамитні ніздра та приговорював пестливими словами:

— Гарний з тебе товариш, коли мене не покинув, а тепер вернешся додому і відвезеш Марусю, добрий мій гарний конику.

Він гладив його по голові і обняв руками за шию.

Кінь наче б розумів ті слова, бо дививсь Тарасові в очі і потирав своїм лобом об його плече.

— А коли б ти, Марусю, помилила дорогу додому, то пусти йому поводи, щоб він міг перед себе нюшити, він певно не заблудить і повезе просто.

Відтак підсадив дівчину на коня, а сам мов кіт поліз по драбині на фігуру. Роздивившись добре, знову зліз, добув ножа і почав знімати з ведмедя шкуру.

„Краще було б убити його під осінь, тоді б і хутро густіше було” — подумав та сам зараз почав з цього сміятися, бо восени минулого року він ще жив у Каневі і не знав, як ведмідь виглядає.

І так на переміні, то вилазив на фігуру і роздивлявся по степу, то злазив і порався коло ведмедя, поки не злупив шкури і не повісив її на шаблях драбини.

Вже сонце зійшло з полудня, а з табору ніхто не приїздив. Тарас почував голод, а тут окрім шматка хліба в кишені не було нічого. Тарас нагадав собі, що, як чув від людей, ведмеже м'ясо можна їсти. От він розведе багаття і спече собі шматок м'яса. Назбирав сухої трави, викресав вогню, врізав кусень з хребта, настромив на кілок і почав припикати. Але часто треба було роботу перепиняти та вилазити на фігуру. Здавалось йому, що м'ясо вже спеклось. Та ще раз треба роздивитися. Сонце вже зайшло і на заході зарожевіло небо. Та тепер Тарас помітив у степу щось таке, що його затривожило. Геть далеко на обрію зачорнів степ. Мов велетенський баран посувався від південного сходу. А далі зауважив, що з тої валки відірвалось кілька кусочків і пігнало наперед.

— Еге ж чи не орда? — подумав, — коли б хоч добре роздивитись та даремне людей не тривожити.

У Тараса був соколин зір. Він напружив його з усіх сил і дививсь.

— От вражі сини, чорт їх приніс... Не знати, чи інші фігури їх помітили? Та нічого мені гаїтись, запалимо фігуру... Не дали спокійно повечеряти. Та що я зроблю, що коня не маю?.. Ну, нічого, доб'ємось до лісу, а там уже Гривко проведе. Треба шкуру забрати, а то не повірять. Скажуть, що я з Марусею таке вигадав та змовився. Коли б хоч дівчина де не пропала... Чому так довго з табору нікого немає...

Роздививсь ще раз, потім узяв з землі віхоть сухої трави і підпалив сніп.

— А тепер давай ногам знати, щоб татари не спіймали.

Він узяв на плечі рушницю і ведмежу шкуру і поспішав щосили до лісу. Тут ще раз оглянувся. Усі фігури горіли.

— Чейже в таборі побачать, а то було б велике лихо. Тепер ти, Гривку, покажи, що вмієш...

В лісі вже стемніло зовсім. Шкура була дуже важка, він знемігся, але не хотів її кинути, бо не повірять...

— Хіба йти б нам краєм лісу, щоб не заблудити, — думав Тарас, розглядаючись.

Гривко біг попереду, нюшив землю і часто оглядався за Тарасом.

Тарас прикликав його до себе і погладив по голові.

— До табору веди, Гривку, до табору, може ще встигнемо, поки татарва добіжить.

VI.

Маруся їхала певна себе, покладаючися на проворність Тарасового коня. Він порскав весело і чвалував розлогим степом. Маруся не могла ще заспокоїтись від того страху, що набралася. Прибула до табору і зараз розповіла Журавлеві свою пригоду з ведмедем.

— Маєш щастя, дівчино, що якраз Тарас там з'явився, то мудрий хлопець і в кожній біді дасть собі раду. Та хай він постоїть на сторожі при фігурі, під вечір я пішлю його обміняти.

І вже призначений був до того парубок, і вже ладився їхати, як з табору помітили горючі фігури. Люди налякались, Журавель післав зараз кілька роз'їздів. Не далеко вони відїхали, як стрінули сторожних фігур, що втікали. Кожний говорив, що побачив огонь на фігурі від лісу і запалив свою, але татар ніхто не бачив.

— Значить, — казав Журавель, — що перша фігура загоріла, де був Тарас. То не дурень, не страхків син, без причини нас не тривожив би. Гони зараз у той бік, де фігура під лісом, і то гонить зараз, бо якщо до чого, то ще Тараса піймають, він же коня не має.

Роз'їзд поїхав, а Журавель робив приготування на стрічу непроханим гостям. До табору пригнали з-за ріки товар. Люди, що працювали в полі і в лісі, попрібігали теж. В таборі стало гамірно. Ніхто не лягав спати, хіба малі діти. Татарам, що були в таборі, не довіряли; їх поприв'язували ланцюгами до возів та поставили при них сторожу.

Геть по півночі вернувся роз'їзд. Він був аж під фігурою, де вовки доїдали вже вбитого коня та ведмедя, але Тараса не знайшли, і татар ніде не бачили.

— Пропав хлопець, — казали уходники, — шкода його.

— Не говоріть котрий перед Оленою, — казав Журавель, ми підіждемо, може, ще з'явиться... Такі проворні здужають і з дна моря виплисти.

*

Тимчасом Тарас, ведений Гривком, мандрував краєм лісу, пріючи під вагою ведмежої шкури. Він дуже зголоднів і нагадав собі тепер, що має печене ведмеже м'ясо. Почав їсти, та воно було недобре спечене, ликувате, бо звісно, що ведмідь навесну дуже худий. Але голодному все смачне, і те, на що ситий чоловік і не поглянув би. Аж нараз Гривко почав непокоїтись і скавуліти, прибіг переляканий до Тараса і став при його ногах ховатися.

„Щось воно не добре” — подумав Тарас, і почав у щільній розглядатися. Та від того, що побачив, налякався ще більше. В кущах лісу побачив пару зеленкуватих вогників і то аж у трьох місцях.

„От чортові вовки!” — Він якраз стояв під розлогою крилатою деревиною. На неї нетяжко було самому вилізти, та хіба ж вірного Гривка лишити вовкам на погону? А бідний Гривко, наче б відгадуючи його думку, ще ближче припав до його ноги і скавулів стиха, наче б словами промовляв: „не лишай мене, я тобі так вірно служив, та й ще послужу”.

Тарас, не надумуючись довго, розв'язав довгий вовняний пояс, що ним був підперезаний, обв'язав Гривка по під передні ноги, взяв на плечі і прив'язав до себе. Рушницю повісив на галузь і сам поліз на дерево. Гривко не пручався, а навпаки, лизав його по обличчі, наче дякував.

Тарас спинався по грубих галузках, поки не знайшов такого місця, де кілька краків виростало вкупі. Тут він прив'язав Гривка, а сам підліз до рушниці і взяв її до себе. Хотів ще раз вернутися по шкуру, та вже було запізно, бо саме прискочили під дерево три вовки і почали шкуру рвати.

Тарасові стало жаль шкури. В першій хвилині хотів стрілити між вовків та зараз розгадав собі: наробить гомону, та ще і татар накликає. До того ще йому було ненавручно. Він підтримував одною рукою Гривка, якому зле було на дереві, пояс його давив, боявся впасти між вовків і дрижав усім тілом, і час до часу лизав Тараса по обличчі.

— Годі, бідний Гривку, потерпи, небоже, якось переночуємо.

А вся його журба була в тому, що діється в таборі, чи знають там про татар, чи приготувалися до оборони? А коли б так татари не мали думки зачепати ухадників і пішли собі далі? Що йому тоді старшина скаже, що потрібно людей затривожив і фігури попалив?.. То ж то він набрався б сорому, його могли б страхополохом назвати, і уся його слава розвіялася б...

Чого він мав собі бажати в цій хвилині? Його слава вимагала, щоб татари таки зачепили табір, тоді б показалося, що він не помилився і зробив діло як слід. А серце бажало собі чого іншого: наскочать татари, то хто його зна, що з цього може вийти? Поллється кров, може хто загинути, як його батько при першій стрічі. А коли б так татари взяли табір приступом, а там стільки земляків, його сім'я, бідна мама, брати, мала Маруся! Нагадав собі те, що пігнали б їх у сирівцях у Крим і розпродали б у світ по базарах. Йому стало важко. Хотів таки злізти з дерева і чим швидше бігти до табору на поміч. Та під деревом знову загарчали вовки. Нічого було робити. Тарас почав молитися до св. Покрови та до св. Николая. Молитва його заспокоїла. Татари ще на табір не напали, бо чув би рушничні стріли та крики. Серед таких думок йому зовсім сон відлетів.

Тимчасом вовки пожерли шкуру, почали ласо дивитися вгору на дерево та світити зеленавими сліпаками. Тривало це довший час, поки вони пішли в ліс: либонь, пігнали за якоюсь іншою здобиччю, бо відразу пропали. Гривко довго нюшив у повітрі, та згодом повеселішав, перестав дрижати і знову лизнув Тараса.

— Як так, то злазім, товаришу, і мандруймо до своїх.

Прив'язав собі знову Гривка на плечі і зсунувся з дерева. Над останками ведмежої шкури, з якої залишилися

лише ще кудли, він похитав головою: „Хто зна, чи мені повірять, що я ведмедя вбив”...

Тарас, вийшовши на край лісу, міркував по зорях, що вже день близько. Від сходу небо злегка зарожевіло, зорі блідли, лише ранішня зірка блищала на стрічу сонцю, мов золото. Пішли знову краєм лісу. Гривко біг попереду, не зраджуючи страху. Тарас був дуже утомлений і сонний. Йому хотілося денебудь лягти і відпочити, та думка про своїх гнала його далі, мов би йому крила вирости.

Йшов так, аж геть розвиднілось. Сонце вже підійшло високо, як він побачив табір. Був такий охлялий, що ледве ногами волік. А ще, як нагадав собі відповідальність перед старшиною, то ноги його мов у землю застрягли.

Його стрінув Журавель сердито:

— Що ти, хлопче, наробив, які татари тобі привиділися? Напсував фігур і увесь табір затривожив. Я цього по тобі не сподівався, це тобі так легенько не минеться!

Тарас збентежився, що отаман його так приняв, та ще перед усіма. Спершу не міг слова промовити, а далі з пересердя сказав:

— Мені нічого не привиділося. Татари показалися у степу, а що сюди не прийшли, то не значить, щоб їх не було. Може, ще будуть...

На те надійшов старий Кіндрат Муха. Йому шкода стало хлопця:

— Не гримай на нього, отамане! Ще покажеться, чия правда, я радив би, щоб сьогодні люди з табору не виходили...

Та цієї ради уходники не послухали.

— От, старі люди та діти однаково думають. Жовтодзюбові привиділись татари, а старий повірив у це. Боятися вовка, та й у ліс не йти... Втратили ніч, та ще й день утрачати... Але люди і так уже пішли в ліс і в поле.

Тарас поцілував Кіндрата в руку:

— Спасибі, дідусю, що за мене добре слово сказали. Я ще раз кажу, що татари були на нашому степу, мені не привиділися, я так буду говорити, хоч би мене і вбили.

— Цього, синку, не буде. Не тоді запалюють фігури, як татари мають наскочити, бо цього ніхто не вгадає, а тоді, як татари покажуться. Може, вони тепер тому на

нас не наскочили, що народ фігурами був остережений. Іди, сину, спати, бо ледве на ногах стоїш.

Тарас пішов у шатро до матері, щось трохи перекусив і зараз кріпко заснув...

Крізь сон почув гамір, крики та рушничні стріли. Зараз прокинувся, протер очі і вибіг з шатра. З усіх боків гомоніло:

— Татари, татари! До зброї!

„Отож не привиділось” — подумав Тарас. Його взяла така досада, що в цю хвилину був радий тому, що сталося.

Та ось, як воно сталося.

Татари загадали напасти на табір вночі. Та поміркували, що коли фігури горіли, то люди знають про них і підготувались до оборони, і тому відклали наступ до дня, як люди пішли в поле, а татари ждали за лісом. Впелудне посідали люди відпочивати, повипрягали з плугів коней та волів і пустили пасти. Тоді татари вийшли прожогом з укриття і з великим криком: „Аллах, Аллах” кинулися спершу на тих, що були в полі. Люди побачили це і, покинувши все, поховались до городків, де кому було ближче. Поки татари надлетіли, вже всі поховались, позамикали двері, при віконцях поставали з луками і рушницями. Татари позлазили з коней і кинулися городки здобувати. Звідсіля прийняли їх стрілами та кулями. Припустили їх на близьку мету і не змарнували ні одного стрільна. Тепер уходники робили так, що одні стріляли, а другі підносили їм стріли та лаштували рушниці. Татари кілька разів змагалися взяти городки приступом і кожного разу мусіли відступати, полишаючи на місці вбитих. Інші ганялись по степу, ловили коней, брали волів, зганяли їх укупу. Опісля хотіли городки підпалити. Рвали суху степову траву, звивали у віхті, запалювали і силкувались кидати їх на покрівлі городків. Тепер знову уходники не допускали їх близько і знову з цього нічого не вийшло, бо віхті не долітали. Тепер татари перепинили свій наступ, згуртувались оподалік і щось нараджувалися. З городків зорили за їх рухами. Татари посідали на коні і рушили на табір.

— От і лихо нам буде, коли табір здобудуть. — Добре радив дід Кіндрат, щоб сьогодні в поле не виходити.

— Найкраще було б зробити вилазку та наскочити на них іззаду.

— Нас замало до цього. Обернуться та й нас розгромлять, у нас і коней катма. Воно б краще відбити наших коней, сторожних татар небагато, і цим певно дамо раду.

— І що з кіньми робитимемо? До городків не завдемо. Краще подождім. Коли їх від табору проженуть, ми їм заступимо дорогу і переб'ємо.

— А що буде, як вони наш табір здобудуть? Тоді, вертаючися, так довго держати нас будуть в облозі, аж ми через брак води здамося. Найкраще буде, коли ми звідсіля виб'ємось, відіб'ємо наших коней і втечемо в ліс.

Всі на це пристали. Кілька сміливіших вийшло з городка, та зараз татари, що лежали в траві, почали на них стріляти, і декого зранили.

— От клятї, яке вигадали! Треба сидіти без діла і виждати кінця.

Головна татарська сила підступила під табір. Тут уже знали, які гості приходять, бо чути було рушничні стріли з поля. Ті, що працювали в лісі, покинули все, поспішали в табір, вози поховали в лісі в кущах. До оборони багато помогло уходникам те, що поназозили вже чимало дерева на будову. Цим деревом вони зміцнили боки табору. Поки татари сюди наспіли, він був замкнений з усіх боків. За цими стінами стояли уходники з рушницями та луками, з бердишами, списами, а то і з ломаками та дрючками. Татари позлазили з коней, підійшли під табір та пускали хмару стріл, які запинались у грубому полотні шатрів. Потім бігли до наступу. Їх привітали густою стрільбою, поки не відбили. Вони завертали, гуртувалися знову і летіли з великим криком. Потім спинились на віддаль рушничного стрілу і, либонь, загадали виждати до ночі.

Саме серед тої бійки, яка довго протягалась, вийшов Тарас з шатра з рушницею. Його стрінув отаман.

— Образив я тебе, сину, вибач мені, ти казав правду.

— Де мені ставати, батьку?

— Я мав би для тебе іншу роботу, Тарасе, та мені тебе шкода, тільки, що ніхто цього так не зробить, як ти, бо ти найпроворніший.

— Я слухаю.

— Це дуже небезпечно. Мені треба б дати знати на городки, щоб зробили вилазку і вдарили на татар ззаду. Такий удар їх найбільше збентежить. Я знаю, що вони городків не взяли, бо вони би зараз горіли, а то стоять цілі.

— Добре, я піду, але коли б я не вернувся, так заопікуйтеся моєю сім'єю, бо вона вже нікого не буде мати...

— Про це нема що й говорити, хіба ж ми не піклуємося ними, хоч би для пам'яті твого батька?

— Отож я йду. Лише нічого мамі не кажіть, бо я знаю, що мене не пустила б. Для громади треба все зробити.

— Хай тебе Господь супроводжає.

Тарас поклав рушницю і пішов з одним ножем, що в нього сторчав за поясом. Роздивився, де стоять татари, непомітно викрався з табору другим боком та зараз пропав у траві. Ішов хильцем, то знову повз по землі, підносився обережно, розглядався, то знову падав на землю і прямував у поле до городків. Коли так відпочивав, почув у траві шелест: за ним показався Гривко і приліг біля нього.

— Добре, Гривку, що ти підбіг за мною. Тяжка робота нам припала, та може ми й не пропадемо.

А Гривко дививсь на нього, наче розумів, що Тарас говорить. Відпочили трохи й пішли далі. Тарас думав над тим, як дібратися до городків. Він бачив, як там крутилися татари.

Тарас зайшов у таку високу траву, що не треба було схилятися. Для безпеки він зняв шапку. Та відразу побачив перед собою лише що зоране поле, де не було вже можна сховатися. Поля цього було кілька гонів.

„Тепер уже бачу, що хіба Гривко до городків добереться, а я хіба б у мишу перекинувся” — подумав Тарас.

Він присів у траві на краю левади і прикликав до себе собаку.

— Ти, Гривку, розумна тварина, — казав, глядячи його по голові.

Він прив'язав свою шапку Гривкові до шиї:

— З цим підеш онтуди до городків, проберешся поміж татар.

Гривко лизнув Тараса по лиці і помчав стрілою борознами зораного поля. Він виминав гуртки татар, поки

не добіг до першого городка. Станув під дверима, дряпав нігтями і скавулів. Уходники відчинили двері, і пес скочив туди та почав до всіх ласитись.

— А от дивіть, та ж це Тарасова шапка. Він десь тут недалеко.

— Нам би конечно до нього дібратись.

— Треба зважитися на вилазку.

— А, може, Тарас уже в неволі в татар?

— То тим більше, треба його відбити. Коли б тільки не лише ми самі вирвались, мов Сень з конопель. Даймо знак до інших городків...

— Так як?

— Післати Гривка з тією самою шапкою.

Відчинили двері і випустили Гривка, показуючи йому найближчий городок. Гривко не гаявся, обійшов так усі городки. Тоді на покрівлях у городку показалися голови уходників, що перекликалися:

— Зараз вилазка, б'ємо татар! Коли почуєте свист, виходьте!

Вже було геть сполудня. Сонце дуже нагрівало. Татари куняли, сидючи на землі. Почувся з усіх городків свист у палець, повідчинялися двері, і відразу всі висипались, почали бити татар. Вони пустилися навтікача. Уходникам повелося захопити коней і тоді гнали татар мов розбиту отару овець. Показалося, що татарин лише у великій громаді небезпечний.

Тарас побачив з трави, що твориться, і побіг шосили до своїх.

— Отаман наказав, щоб звідсіля напасти татар ззаду. Там вони припинили наступ і ждуть ночі.

Залишили слабших у городках, а інші посідали на коней і рушили на табір. Але там не було вже спокійно. Роззвірені уходники приневолити Журавля зробити вилазку. Журавель, зібраши щонайліпших борців, казав розвести стіну табору і з цілим розгоном вдарив на татар. Вони цього не сподівались і навіть на коней не посідали. Уходники, підїхавши до татар, стрілили з усіх рушниць, а далі стали колоти списами та рубати шаблями. Татари спершу розскочились, а відтак хотіли їх обходити і роздавити, та татарин без коня дурний. Уходники розбивали їх мов тараном, поки татарва не пішла врзтіч.

Одні скакали з берега в ріку, а головна частина, де був їх отаман, бігла в степ на городки. Там гадали захопити коні і втекти. Як уходники, що вийшли з городків, згуртувалися до походу на табір, побачили, як звідтіля втікали недобитки.

Тарас до отамана Дуба:

— Не лізьмо їм у дорогу, бо нас мало і вони нас роздалять. Ми краще ховаймось тут за городками, а тоді вдаримо збоку, як отаман Журавель наблизиться.

— Доброї ради я послухаю, так справді буде краще. Ну те, люди, ховайтесь за городки, а як татарва надбїжить, тоді враз!

Уходників зараз наче мітелкою змів. Поставали на конях поза городками, держачи наготові рушниці та луки. А там від табору гнав Журавель за татарами, наступаючи їм на п'яти. Як уже татари опинилися поміж городками, їх повітали звідсіля стрільбою, а відтак з великим криком розбулилися на них зо списками.

Татар розбито. Ще дехто ганявся за втікачами, поки Журавель не наказав вертатися. Того дня забрали татарам багато коней.

VII.

Від того часу уходники мали спокій. Недобитки, що вернулися з розгрому до своїх, розказували, що уходників над Інгульцем небезпечно зачіпати.

Зараз потім уходники взялись направляти те, що попувалося. Виправлено надпалені фігури і попрято по боєвище. Всі признавали, що до перемоги спричинився найбільш Тарас Партиченко. Він перший помітив татар і запалив фігуру, хоч за це наслухався догани. Він прийнявся піти до городків, наражуючи себе на велику небезпеку.

Тараса поважали і високо цїнили його розум та дотепність.

— Яка шкода, що покійний Партика не живе, а то він радів би і гордився б такою дитиною.

Але Тарас не гордився з тих похвал. Він тямив лише, що сповнив громадський обов'язок, і так повинен кожний зробити. Він був радий з того, чого при цих двох стрічах

з татарами навчився. Тепер передумав свій досвід. Те, що бачив своїми очима, то не те, що думав про боротьбу з татарами після того, що чув від людей. Тарас додумався того, що найкраща зброя проти татар — добрий спис. Але списом треба вміти орудувати, а цього канівці не вміють. Хто їх цього навчить? Тарас вибрав собі з-поміж своїх ровесників Трохима і Прокопа, вони почали вправлятися в орудуванні списом. Довели до того, що спис був у їх руках легенький, мов перце, що вміли ним вививати на всі боки, відбиватися, наступати. Коли вже почували себе певними, почали вчити того самого і інших хлопців та парубків, а опісля Тарас зважився заговорити про це з отаманом Журавлем.

— Я б думав, отамане батьку, щоб у нас завести своє військо. Без цього ми не можемо бути безпечні, не можемо певно в нашій оселі сидіти. Я придивився, як наші ухонники з татарами б'ються, у них є добра воля і завзяття, та нема зручності. Через те боротьба непевна, і даремно люди дають себе калічити, а то й убивати.

— А як би ти, сину, хотів військо завести? Скажи, не соромся. Ти мудрий, хоч ще молодий, ну, кажи!

— Це повинні б старші, не я. Я б за дозволом старшини хотів зробити це з ровесниками та парубками, а і старшим не вадило б навчитися...

— Чи так, як ти робив у Каневі та й тут на пасовиську?

— Так самісінько. Ось, коли ласка, подивись, батьку, що списом можна зробити і як він у мене в руках ходить.

Він узяв спис у руки і показав, що вміє.

— Еге ж! Мистець ти, небоже, і небезпечно проти тебе кому небудь зо списом ставати.

— Те саме можна робити шаблею, а тоді одна сотня вправлених козаків розіб'є дві тисячі татар.

— Добре, синку, я запорядку, що ти маєш учити воєнного ремесла і молодших і старших, всі мусять тебе слухати, наче і мене самого. Дай нам, Боже, таких ухонників більше, а тоді ми орди не злягаємося. В тому лише біда, що в нас тепер багато праці і не буде на це часу.

— Я думаю лише про неділі і свята.

— Це вже друге діло, і так воно зробиться.

Справді, роботи було багато. По цілих днях від ранньої зорі до вечора чути було в таборі стукітню сокир та журжання пил. Така сама стукітня по лісі, де рубали дерево на будівлі, його відтак звозили волами.

Багато хат було вже в зрубі, на інших клали вже і пошивали крівлі, жінки місили глину і мастили стіни, ставили печі. На великій площі копали криниці і ставили високі журавлі.

Полонені татари пристали до громади і працювали разом з іншими. Вони ходили вільно, а на ніч збиралися в окремім великім шатрі. Їм і на думку не приходило втікати. А той татарин Мустафа, що його зловив Тарас, дуже з Тарасом заприятелював, вчився пильно української мови і християнської молитви. Його кликали тепер Максимом, і він з цього був дуже гордий. Максим, як уже було сказано, вмів шити кожухи, робити стріли, луки, а дотого знав добре орудувати арканом і ловити коней. Цієї штуки він учив хлопців, ходив з ними коней пасти.

Нетерпеливо ждав Тарас найближчої неділі, коли то він розпочне вчити старших. Журавель додержав того, що обіцяв, і наказав старшим учитися орудувати зброєю в Тараса і його молодій сотні парубків і хлопців. Уходники це прийняли і від того дня кожної неділі і свята сполудня вправлялися. Тарас поділив людей на сотні і спершу підучив вибраних сотенних отаманів.

Зближалася осінь. Звезли хліб з поля і поклали скирти. Сіно лежало в стіжках. Врожай був добрий, не було чого голоду боятися. Але хат покінчено не більше, як половину, люди мусіли тіснитися взимі по хатах. Назиму обіщували собі звести увесь будівельний матеріал з лісу...

Тарас думав над тим увесь час, щоб їх оселю забезпечити так, щоб її татари не могли здобути. Про те саме думав Журавель зі старшиною.

— Ну, що ж, Тарасе, — говорив раз Журавель, — як там з твоїм військом? Оборонимось від орди?

— Того всього замало, батьку. Ми мусимо подбати про те, щоб перед більшою силою захиститися. Максим розказував мені, що татари виходять не раз з силою і двадцятьох тисяч. А тоді вони нас змели б відразу, мов поросинку, ми б не устоялись.

— Чи не хочеш ти збудувати тут замок? На це в нас сили нема.

— Замок нам не треба, але окопати оселю глибоким ровом та огородити вал частоколом, то це було б нам під силу і було б добре.

— І я над цим думаю та звідкіля стільки робітних рук узяти? Ледве що зробиш жнива, ще б під зиму сіяти, то знову молотити пора. Та й з мливом не знати що робити, бо ми лише жорна забрали, ще й коло будинків є робота.

— Треба, батьку, частину часу присвятити на копання валів. Ми не знаємо ні дня, ні години, коли нападєть може трапитись, а тоді хліб, який ми зібрали, нічого нам не може. Зима ще не зараз, а до морозу можна б багато зробити. Взимі наколемо частоколів у лісі, а навесну наб'ємо. А потім, то вали обсадимо терниною та шипшиною. Ми покищо обороняємося возами. Та все так не може бути, бо погниють на слоті. До копання треба брати всіх зранку, поки підуть до іншої роботи. Це я вважаю перше за все.

Журавель порадився з старим Кіндратом. Зараз скликали раду. Рада на це згодилася, та громада грийняла це неохоче. Всі здогадувалися, що це Тарасова думка. Тому молокососові все щось у голову набреде, чогось нового захочеться, а нам уже руки від праці вмливають. А хіба він що робить, працює? Ганяє цілими днями на коні або хлопців муштрує. А в тому вся біда, що як лише він що продумає, то старшина зараз приймає. Нащо валів? От уже два рази татари змагалися, та й поломили собі зуби.

Уходники гочали на Тараса ремствувати і таке між собою балакали. Про те, що Тарас недавно для громади зробив, що батька втратив, — відразу забулося. Вони мушили тепер копати глибокі рови, і це їх злило.

— У Каневі під старостинською владою не було нам так важко, як тепер на свободі! Спасибі за такі гаразди. Один дурень вигидає яку дурницю, а старі дурні зараз слухають.

Так говорив Грицько Кабиця, викидаючи заступом землю з глибокого рову.

— Що ж порадимо, як старшина так наказала...?

— Начхать мені на таку старшину! — крикнув знову Кабиця і, викинувши землю геть угору далі, як треба, зараз виліз з рову. — Добре їм старшувати, як нічого самі

не роблять, лише проходжаються та людям голови морочать. Хто їх старшиною вибрав, як не ми? Ми можемо їх скинути і вибрати інших.

Він кинув заступом об землю і спинився. За його прикладом пішли й інші і робота відразу перепинилася. Всім здавалося, що Гриць говорив правду, що старшина їх кривдить.

На це надійшов Тарас. Почув крики і побачив, як робота перепинилася. Цікавий був знати, що сталося? Кабиця побачив його і скинів гнівом: Ось причина всього лиха! Він ухопив Тараса за обшивку сорочки і потряс ним з усієї сили.

— Добре, що ти з'явився, паничу. Поміряємо, чи досить вал високий висипали, щоб на ньому тебе випарити та дурних джмелів з голови прогнати!

Тарас не знав спершу, що це, чи часом Кабиця не жартує. Але такий жарт був надто болючий, бо стягнув йому обшивку так, що трохи не задушив.

— А дайте мені, люди, добру запруту, хай випарю пана отамана!

Один привіс справді здорову лозу і Кабиця намагався покласти Тараса на вал.

Це вже не були жарти. Тарас скинів увесь. Така зневага перед громадою нізащо! Він рванувся так сильно, що обшивка від сорочки геть обірвалася і залишилася в руках Кабиці. Він почервонів від гніву, мов буряк, поступився кроком взад, схилив голову і з усієї сили вдарив Кабицю лобом у живіт. Кабиця вивернувся горілиць на землю і зсунувся з валу. Тоді Тарас ухопив ту саму лозу і почав його бити з усієї сили, куди попало.

— А дивіть, як щенюк кусає, — крикнули інші і кинулися Тараса спинити та вирвати йому з рук лозу.

Та це не з дурним була справа! В його руці мигтіла лоза, мов блискавка, а він сам увихався, мов вюн, і не дався взяти в руки. Хто наставив руку, зараз її завертав за добрим синцем, що аж кров підбігла. Люди роззвірились.

— Вбити того щенюка, то буде в оселі спокій, — кричав Кабиця, що підвівся з землі і взяв у руки заступ.

Люди теж заворушилися, ті, що їх він побив лозою. Тарас встромив палець у рот і свиснув так, що всім аж у вухах залящало, а сам почав оглядатися, кудою йому б

утекти. Він вискочив на високий вал. Та в цій хвилині почувся в оселі такий другий, третій і десятий свист, і за хвилину надбіг цілий десяток Тарасових товаришів зі списками, а за ними прибували інші. Це був умовлений знак сполоху, на який усі мали хапати за списи і збиратись там, звідкілья почувся перший свист. З першим гуртком прибіг Трохим.

— Пустіть Тараса, крикнув люто, а то побачите. Списи вниз!

Хлопці стали в лаву і наставили списи мов гадючі язики. Люди збентежились і не знали, що робити. Тоді Тарас кинувся між збентежену юрбу, вивернув одного лобом і вскочив поміж товаришів. Зчинився великий галас. Старий Кіндрат, з другого боку Журавель прибігли сюди. Тарас страшно схвильований приступив до них і пожалувався за напасть, показуючи на обірвану сорочку. Він не знав того, що перше Кабиця говорив. Журавель прикликав першого скраю уходника, і той розповів йому все до ладу.

— Що за кара!? Ми тут бунту не стерпимо! Хлопці! Окружити всіх і нікого не випустити, поки суду не зробимо. Хто важився б утекти, то списом у груди!

Зараз зійшлася старшина. Тепер Кіндрат почав розпитувати людей. Усі виправдовувались тим, що всьому винен Кабиця. Кіндрат говорив так:

— Як ви вибрали старшину, то маєте її слухати, бо до цього зобов'ялися ще в Каневі, і хто б цього не прийнявся, то того були б до громади не прийняли. Хто не хоче підкоритися волі старшини, того з табору геть! Ти, Грицьку, бунтував людей, а до того ще накинувся на невинного хлопця і трохи віку не збавив, забуваючи про те що він два рази врятував нас своєю проворністю від смерти, або татарської неволі. За те я присуджую тобі пів копи палиць, а по тім ти зараз забирай своєю мізерію і рушай з табору ік чортовій мамі. Такий мій засуд, і зараз має бути виконаний. Чи згідні, панове-старшино?

— Згідні! Так цьому бути! Ми бунту не стерпимо.

Зараз ухопили Кабицю, поклали на землю і всипали пів копи. Над цим стояв Кіндрат Муха. Був дуже схвильований. У нього дрижали руки і губи...

— А тепер, виродний сину, геть звідсіля, щоб твого духу тут не було. Одна паршива вівця цілу отару закажить, забирай, що твоє, що сюди привіз, і зараз їдь собі. — А ти, отамане, припильнуй, щоб присуд був виконаний як слід. Він не наш і не сміє тут почувати.

Кіндрат виглядав грізно, як його досі ніхто ще не бачив. Декому з уходників стало Кабиці жаль. Почали у старого просити вибачення, він уже й так досить покараний.

— Ніколи! — гримнув старий. — Я не віднині знаю його бунтарську роботу. Він не то, що сам невдоволений, та ще й інших бунтує. Якби ми тепер йому пробачили, то ніхто суду нашого не буде боятися. Дотепер не було потреби нікого судити, бо всі слухали з доброї волі. Всі знали, що кожна наша праця то не для примхи, а для нашої безпеки. Кабиці за те, що влітку з нами працював, видамо його пай зараз, або заплатимо з нашої скарбниці. Його кривди ми не хочемо, але — він не наш!

Нічого було робити. Журавель приставив зараз певних людей, що мали Кабицю припильнувати.

— А вам, голуб'ята, — говорив далі Муха, — що послухали диявольської намови, не обійдеться теж без кари, на цей раз легенької. Маєте до завтра викопати по сяжневій рові так глибоко, як було поміряно. А коли б вам знову бунтарські джмелі в головах загуділи, то проженемо так, як Гриця! Чи згідні, панове-старшино?

— Згідні. Бо де нема послуху, там нема ладу!

— А де ж ми здужаємо до вечора таку роботу зробити?

— Робіть уночі. Вам сьогодні місяць освітить.

Люди почали розходитися. Тарас відмашерував зі своєю сотнею. Він був дуже з того радий, що товариші так за нього постояли, і що старшина показала така тверда і рішуча.

Того самого дня Кабиця з жінкою і сином виїздили в степ із табору. Жінка плакала, бо не була певна, чи доїдуть до Канева. Гриць затискав зуби зі злості і відгрозжувався кулаком до табору. Він не чуввав себе винним за свій проступок, що трохи не вбили безневинного, доброго хлопця.

VIII.

З того часу життя в таборі плило своїм спокійним річищем. Всі працювали невпинно, ніхто не ремствував. У кожного була надія, що згодом усе впорядкується, тоді всі відпочинуть і заживуть своїм вільним життям. Половина хат стояла готова, вимашена і пошита. У вікна поставляли оболонки з заячих шкірок, виправлених на сирівець. Згодом треба їх буде заступати піхурами, що їх тепер не було.

Довкруги оселі стояв досить високий вал з глибоким ровом. З весною треба було настромити частокіл, а покищо восени насадили на валу тернини і шипшини. Та це Тарасові видалось замало. Треба на чотирьох углах поставити городки, наче башти, з яких можна б обстрілювати рови поздовж. Та тепер не можна було цього зробити, бо вже пізня осінь настала. В одному місці під валом збудували великий льох, де складали бочки з медом, набраним у лісі, порох тощо. Тепер Тарас ходив до лісу з товаришами на полювання. І так минав час, що ніхто й не помітив, як зблизилася зима. На св. Покрови випала гарна погода. Уходники зібралися на майдані і тут відчитали собі молебень. Тоді сивоголовий Кіндрат Муха промовив до громади:

— От лише пів року минуло, як ми за Божою допомогою поселились у цьому раю. Ми здобули те, що маємо, і що нам ще Господь pomoже придбати своєю невсипучою працею без нічиєї кривди. Бог нам поблагословив, і ми можемо спокійно зимувати у цім захиснім кутку. Згодом ми доконаємо решти. Та кажу вам, мої діти, що не було б нам Божого благословення, коли б не було між нами взаємної братньої любови, до якої нас Ісус Христос, наш Спаситель, накликає. Мені серце кривавилося, коли мені довелось проганяти звідсіля Кабицю. Не так мені його було шкода, як його жінки та дитини. Але Бог мені свідок, що я так мусів справу вирішити. У св. Письмі написано, що коли око твоє соблазняє тебе і на гріх наводить, то виколи його, бо краще тобі втратити око, як мало б твоє тіло піти в пекло. Кабиця був непослушний бунтар, хотів усю громаду роз'єднати і до нещастя привести. А вже два рази мали ми нагоду переконатися, що лише слухняністю старшини і єдністю ми оминули татарської неволі. Тепер

ми безпечніші, як були спершу, але це нам нічого не може, коли не будемо пильнуватись. Ось ми тепер трохи спочинемо, та не довго. Нам треба молотити та молоти...

— Ми з весною млин поставимо! — обізвався Петро Книш, перший тесляр між уходниками, — коли не на річці, то повставимо вітряк.

— Боже помагай, — каже Муха, — ми зведемо взімі дерево на решту будівель, щоб у кожного була своя хата, але перша наша робота буде поставити на тому місці, де ми тепер молимося, церкву. Коли б я цього не дожив, бо мені вже не багато належить на цьому світі, то це я вам кладу на серце, мої діти, як святий обов'язок. Церква му- сить бути, а до неї привеземо собі пан-отця з Канева. У нас родяться діти, старші доростають, вінчати пора, а так жити новобранцям без Божого благословення, то не дай Господи!

— Добре, діду, поставимо церкву.

— Тепер, мої діти, коли так загосподарились, коли ми тут не маємо над собою ні старости ні пана, і ми всі рівні, то зараз виберемо собі старшину. Ви нас вибрали ще в Каневі. Може, ми вели діло не по ладу, то ось ми всі скидаємося старшувати, вибирайте інших.

— Не треба нам інших, — каже один, — старшуйте ви й далі, а що ви добре вели діло, то видно з того, що ми починали з нічого, а тепер ось що придбали. Без вашої мудрої голови, були б ми пропали в степу, мов мишенята.

— Згода, згода! — гукали уходники в один голос.

— Мені б уже спочити пора, та за піччю полежати. У мене вже ні голова, ні руки не ті, що були раніше, та коли вже така воля громади, то я послухаюся і послужу вам, хоч не руками, то старою головою.

— Здоров будь, діду, і орудуй далі. Ми всі слухати- мемось.

Громада розійшлась по домівках рада і бадьора...

Тарас ходив часто з своїми лучниками в ліс. А звіра всякого в лісі було багато. Тепер під зиму стягався він із степу до лісу, де було захисно. Були тут ведмеді, лиси, рисі, кунци, дикі коти. Все це було з дорогим хутром, на яке був великий попит у торговців. Тарас вибирав що- раз іншу смугу лісу, розставляв своїх хлопців рядом, і так переходили ліс з ружницями і луками. До того вибирав

Тарас таких, що добре стріляли й кидали ножом у мету. Хто було не вцілить з лука на тридцять кроків, а ножом на десять в „око”, то такого не брали, хоч би й як просився. Такі полювання були дуже корисні. Зараз на місці здирали з убитого звіра шкуру, приносили до села і сушили на вишці. Але такі лови не обходилися й без пригоди, нераз і кривавої.

Ведмедя, рися, дикого кабана небезпечно було ранили. Він, коли відразу не згинув, то кидався люто на мисливця, і горе тому, хто не вмів поправитись або з дороги вскочити.

Одного разу лучник поцілив на дереві рися, та лише його зранив. Рись, не зважаючи на те, що в його боці сторчала стріла, скочив з дерева на смілого ловця і затопив кігті в його кожух, а зубами добрався до горла. Ловець кричав несамовито і оборонявся щосили. Піймав звіра за горло і змагався держати його якнайдалі від себе. Рись ухопив його кігтями за обличчя, а зубами піймав за руку. Ловець почув, як кров залила йому обличчя. Інші прибігли на поміч, та не знали, як оборонити, бо стріляти і кидати ножом було небезпечно, а приступити близько таки боялися. Аж прискочив Тарас, хопив рися ззаду за потилицю і проколов ножом. Ловець аж зомлів з болю, йому перев'язали рани і повели додому. Довго мусів він з того лікуватися. Кіндрат Муха хотів після того заборонити хлопцям ходити на полювання. Ледве йому Тарас встиг вяснити, що до такого мусить кожний звикнути і навчитися, а від того опісля будуть обережніші. У тому лише Кіндрат не поступився, що кожним разом ішло з молоддю кілька старших досвідних ухадників.

Настали довгі зимові ночі. То ж то було весело! Молодь сходилася з усякою роботою до кількох хат на вечорниці. Тут оповідали собі всячину, гарних цікавих казок, загадували загадок, то знову пісеньок співали наперемінку, геть аж по опівночі серед жартів та сміхів розходилися по домах. А як прийшло Різдво, то ходили з колядою і вигадували всяку сміховину: переодягались за ведмедів, оленів та лисів, за татар та турків, яких у Каневі бачили, на радість усієї оселі.

До цього окопаного чотирокутника вело двоє воріт: зі сходу від річки і від заходу від лісу. При воротах сто-

яла сторожа, котру посилав Журавель за чергою. Уходники знали, що деколи і взимі татарва набігає. Ворота були зроблені з сильних колод. Стояла тут також бочка зі смолою. Вона була від села закрита так, що коли б її запалити, то село було в сутіні, світло йшло назовні та освічувало те, що було за воротами.

Зближалась весна, якраз роковини, коли уходники примандрували сюди з рідного Канева. Нічого тут не застали, а тепер у них забезпечена оселя, куди старостинська рука не сягає.

Ще було морозно, як сокирники взялись обрубувати дерево, що взимі понавозили. Треба було поспішати, поки весняні роботи не надійдуть. Насамперед покладали основу під церкву і попівство. Цього домагався Кіндрат Муха. Попідправляли по степу фігури і понавозили потребу до городків. Того було треба, як лише вийдуть люди в поле орати. В середопісті післали людей до найближчих городів на закупівлю того, чого їм нестало. Вони мали поступити в Канів намовити пан-отця та закупити потребу церковну. Поїхала ціла валка з возами. Треба було привезти каменів до млина, який Книш брався ставити.

IX.

Тарас узявся знову вчити свою сотню і гарцював з нею по степу.

Одного дня стрінули в степу якогось чоловіка. Він був обідраний мов гиря, аж голе тіло через діри дряного сіряка світилось. На ньому не було зовсім сорочки, на ногах подерті постолі. Показував дуже знеможеного і жалувался на голод. Зараз обступили його хлопці, дали хліба та в'яленого м'яса, яке забрали для себе. Чоловік розказував, що втікає з татарської неволі, що не може знайти ніде захисту, що доведеться в степу загинути. Хоч як жаль було Тарасові бідного чоловіка, то чогось не сподобав він собі його. Гривко, скільки разів чоловік рушився, їжив шерсть і вискалював зуби. Це наводило в Тараса підозру. До того ще в незнайомця було руде розкудовчене волосся на голові і в щитинуватій бороді. Але годі було такого бідного кидати в степу, та вони й запросили його до оселі, поки вибереться в дальшу дорогу. Тарас помітив

у нього „недобрі” очі, якими дивився все, як з ким балакав, на боки.

Чоловік назвав себе Максимом Недоїдком із Канева. Як хлопці сказали, що його не пам'ятають, бо там зовсім нема Недоїдків, то він поправився, що мовляв, він не з Канева, а з Кременчука. Як він наситився, став дуже говіркий. Радів дуже, що йому оселя по дорозі трапилася, і почав пильно про неї розпитувати. Питав, скільки душ живе, як люди забезпечилися від татарських набігів, чи є в них зброя...

Добродушні хлопці почали наввипередки йому розказувати, поки Тарас цього не заборонив.

— Мовчіть, не хляпайте язиком! Цього не вільно перед посторонніми людьми говорити.

Недоїдок поглянув люто на Тараса:

— Хіба ж я посторонній, не свій, не такий хрищений, як і ви?

Тарас помітив цей страшний погляд, але не злякався.

— Чоловіче добрий, не говори багато і не допитуйся. Ми тобі дали їсти, і коли хочеш, то і в нашу оселю проведемо. А поки старшина не вирішить, що тебе можна прийняти до громади, то ти не наш.

Недоїдок змовчав. Тарас помітив у нього за мотузаним поясом ніж.

— Можеш, чоловіче, ще проспатися, бо ми ще не зараз вертатимемось.

Недоїдок таки зараз поклався на траві і заснув. Хлопці вели далі своє навчання.

— Навчіться вже раз держати язика за зубами, — говорив Тарас до товаришів — хто зна, хто це? Хіба ви не чували, скільки то хардизів, пройдисвітів вештається по степу? Може, його хто наслав до нас на шпига, щоб усе розвідав та навів на нас уночі непроханих гостей?

— То найкраще було б лишити його тут, поки спить, і вертатися нам самим.

— Я міркую, що ні. Як він має які лихі задуми, то краще його не спускати з ока і пильнувати на кожному ступені так, щоб він цього й не помітив, а в слухну мить його накрити.

Вже час було вертатися і Недоїдка збудили.

— Дайте мені якого коня, — сказав він — бо я не можу йти.

— Вибачай, зайвого коня ми не маємо, а свого ніхто не віддасть.

І Недоїдок мандрував пішки. Він знову почав розпитувати, та всі хлопці наче води в рот набрали, — ні словечка. Недоїдок був недобрий, ішов пішки попри коні, а Гривко скільки разів на нього глянув, скалив зуби і гарчав. Їхали дуже поволі і дуже довго, заки наблизилися до оселі.

Вже сонце ховалося за лісом. Недоїдок немало зчудувався, як побачив високий вал, порослий терниною, що тепер зеленіла, а на валу густий частокіл з прорубами до стріляння.

— А це що? — спитав Тараса.

— Побачиш, то й знатимеш.

— Воно справді дуже для мене цікаве, треба б до цього дива ближче придивитися.

Як хлопці в'їздили у ворота, Недоїдок відстав від них і пустився обходити оселю довкруги.

Тарас його спинив:

— Гей, свате, а ти куди? Не бачиш воріт? Не будь надто цікавий, а то перед часом у пекло попадеш..

— Я лише хочу обійти та подивитись.

— Не підеш! — гримнув Тарас. — Заверни зараз у ворота, а то, далєбі, зв'язати накажу.

— Гострий ти, хлопче, на язик, — сказав злюче Недоїдок, — вважай, бо зашвидко постарієшся.

Він пішов у ворота. На майдані увихались уходники коло будівлі.

— Де старшина? — питає Тарас.

— А ти, Тарасе, де такого прочанина знайшов?

Недоїдок поклонився громаді і мовчки придивлявся до їх роботи, як саме підійшов Кіндрат Муха.

— Діду! — сказав Тарас. — Цього чоловіка стрінули ми в степу. Каже, що з татарської неволі втікає, був дуже голодний, і ми його нагодували, та запросили до оселі, щоб відпочив.

— Християнське діло ви зробили, діточки, а решту то ми обміркуємо. Ти, чоловіче, звідкіля?

— Та вже сказали за мене інші.

— Куди ж ти мандрувати хочеш? Де твій нарід.

— Я в Черкасах народився, та давно вдома не був, хто зна, що з моїм родом сталося? Я б радо залишився між вами, коли б ласка мене до громади прийняти.

Він вклонився Мусі низенько.

— Ну, ми побачимо, до чого ти здався, в нас лежаного хліба нема. Покищо залишайся, тепер можна денебудь у повітц на сіні переспатися, а хліба в нас доволі.

Тарас стояв з Трохимом на боці і все чув.

— Чуєш, Трохиме як бреше? Спершу казав, що він з Канева, потому що з Кременчука, а тепер вигадав Черкаси. Ми зробимо так: ти візьми його до вас у повітку, пильнуй його, з очей не спускай, а як що помітиш, так зараз давай мені знати. Я б його взяв до себе, та я не впильную, бо він має на мене око і мене пильнувати буде. Тебе ж він не знає. А ти, коли б з тобою дуже розбалакатись хотів, то показуй з себе недотепу, дурного. Ти це знаєш. Пам'ятаєш, як ми на Різдво забавлялися?

Недоїдок дуже дякував за ласку, ходив поміж людей і розглядався, буцімто шукаючи, де йому приміститись. Тарас не зводив з нього очей.

Надворі вже стало смеркати. Трохим приступив до Недоїдка і сіпнув його за одержу:

— Не ходи, дядьку, по селу, мов сновиди, а ходи до нас у хату. Мама дасть тобі повечеряти, та й підеш у повітку спати. Може тобі й подушку дадуть, я не знаю.

При тім Трохим дививсь на нього виряченими очима, та так по-дурному всміхався, що справді подобав на дурнуватога. Повів Недоїдка у батьківську хату. Він звітався з усіма, як чоловік бувалий, і присів на лаві під мисником. Йому дали вечеряти. Тепер став дуже говіркий, як побачив, що в хату більше цікавих понасходилося. Розказував усячину, плів баляндраси, говорив приказки, був веселий. Людей сходилося щораз більше, хата наповнилася вщерть. Усім Недоїдок припав до внодоби. Трохимова мати виняла зі скрині чисту білизну і одержу чоловіка, і дала йому, щоб переодягнувся. Недоїдок дуже дякував і став ще веселіший, а попри те вмів так зненацька у людей дещо спитати і багато довідався такого, чого хлопці не хотіли сказати.

— У вас, бачу, і татари є, — сказав, — поглянувши у відчинене вікно.

Татари якраз верталися з роботи біля Трохимової хати, і Недоїдок зачув їх говірку. Він пильно дивився, як вони попленталися до свого шатра.

— От, коли б так, — сказав по хвилині — ви мене поставили над ними наглядачем, то вони б не так робили, а я мав би нагоду на них помститися за мою кривду та горе, якого я натерпівся в моїй довголітній неволі.

— Вони і без цього добре роблять — сказав один з уходників, — не треба їх підганяти. Люди добрі. Татарин лише в степу небезпечний, а тут наче овечка.

— Не вірте їм, я їх краще знаю. Їх треба добре держати в руці і пильнувати.

— Тами не знаємо, що старшина на це скаже, не наше діло.

На печі сидів непомітно Трохив і слухав. Відтак непомітно зліз і вийшов. Узяв у сінях мішок з сіном і кожущину, та пішов за хату на призьбу. Поклався так, що повітку мав на оці.

„Коли би хоч не заснути... Та годі, мусить так бути, а коли б мене сон ломив, то вщипнуся”.

А тимчасом Недоїдок говорив далі:

— А це у вас, бачу, і дівчацьке військо завелось. Ну, хай бавляться, коли вам робітного дня не шкода. Я дивуюся старим людям, що на таке дозволяють, щоб хлопці замість робити, цілими днями байдики били...

Люди не знали, що казати. А були тут і такі, що минулої осені при Кабиці по руках від Тараса дістали, і не могли йому цього забути.

— Нащо таке жовтодзьобе військо здалося? Десяток татар усіх їх у пута піймає та в ясир пожене.

— Підростуть, то й знатимуть — обізався котрийсь.

— Але справді їх отаман, що його Тарасом кличуть, то дотепний чоловік, а язик у нього колючий, мов шило.

— Проворний хлопець, нічого казати, — говорив один старший уходник, — минулого року то так нас упору остеріг перед ордою, що коли б не він, то всі ми були б пропали.

— Справді, мудрий і хитрий, мені дуже сподобався, і я таких люблю... Якби ви знали, люди добрі, як високо

цінують таких хлопців бісурмени... на вагу золота купують. То справді гарний хлопець. Чорні очі, гарне лице, чорне волосся, а сам складний та гнучкий...

— Що ж вони з такими хлопцями роблять?

— Переводять їх на бісурменську віру, а потім до великих почестей такі доходять. У Царгороді, то мені показували одного великого пашу турецького, що саме з таких вийшов, як лише турецьку віру прийняв.

— А коли б не хотів хреста виректись?

— Чому би ні? То ще молоде, і з таким не важка справа. А коли б ні, то поти б його мучили, поки б цього не доп'яли. Інакше воно, бачите, зі старими, ті дуже пручаються і краща їм смерть... Ой, що вони зі мною робили! Я п'ять літ на турецькій галері, себто на великому судні, мучився, мене били таволгою, то залізними прутами, а опісля перепродували мене мов тварину з рук до рук, поки не повелось мені втекти.

Недоїдок аж розжалобився і заплакав, та опісля став розказувати про лиху долю бранців, аж поки господар не сказав:

— Пора нам спати, люди добрі, бо завтра жде нас важка праця.

Всі почали розходитися, а тоді й Недоїдок побажав усім доброї ночі, узяв клунок з одежею і пішов у повітку спати.

Трохим лежав на призьбі під кожухом і вже було задрімав, та, як почув, що люди розходяться, зараз прокинувся. Він бачив, як Недоїдок пішов у клуню, і замкнув за собою двері...

„Чому я не маю такого розумного пса, як Гривко? Він би за мене пильнував, а я б вислався. От я тобі завтра Гривка візьму, бо так щоночі я не видержу”.

Трохим поклався знову і знову задрімав. Враз крізь сон почув, як двері від повітки скрикнули, і зараз розкрив очі. Недоїдок виходив з повітки потихесеньки, мов дух, та ступав мов кіт по болоті. Трохим зараз устав і пішов слідом за ним, ховаючися в сутіні, і також ступав обережно, щоб і стеблина не зашелестіла. Недоїдок пішов на майдан і почав роздивлятись, а потому подався до шатра, де спали татари. Трохим закрався аж під шатро й почав наслухувати; чув, як Недоїдок балакав щось по-татарськи.

„Ні, нічого не дослухаюсь, треба Тараса прикликати”.

Він вискочив зі сховку і побіг до Тарасової хати. Його теж застав на призьбі під хатою. Гривко, що лежав попри нього, зірвався і загарчав, та, як пізнав Трохима, заспокоївся. Тарас уже прокинувся і сидів на своєму мішку. Трохим розказав йому, що помітив.

— Добре, я йду зараз. Я вже настільки вмію по-татарськи, що розумітиму їх розмову. — Ти, Гривку, залишишся тут і пильнуватимеш, поки я не вернуся.

Він погладив пса і наживав йому пальцем. Тарас узяв ножа і встромив собі за пояс.

— Ти, Трохиме, йди до сторожних при воротах і накажи від отамана Журавля, щоб нікого з оселі за ворота не випустили до самого ранку. Я йду. А ти йди додому і дивись, коли Недоїдок вернеться.

Зараз розійшлись. Тарас пішов поміж хатами до татарського шатра, поклався на землю і підслухав таку неголосну розмову:

— Кажу вам іще раз, що ваше визволення недалеко, найбільше за дві неділі. Орда недалеко стоїть, а така багата оселя, то дуже ласий шматок. Он тих хлопців, котрих я в степу стрінув, то дуже дорого можна б продати, а скільки тут молодичь та дівчат, то самі добре знаєте, а все гарне, мов мальоване. А скільки тут скота... Я приведу наших уночі. Пам'ятайте, як почувте трикрать голос пугача, так зараз переріжте вартових і відчиніть ворота. Потому треба вам підпалити кілька хат, як уже наші будуть в оселі, щоб ясно було...

— Я тобі, Ібрагіме, кажу, — відозвався якийсь татарський голос, — що з цього нічого не вийде, бо вони себе добре бережуть. Я придивився, які тут порядки: в полі фігури, при воротах сторожа, в селі поготівля, зброї, — пороху та стріл доволі, отаман хитрий.

— Начхать на фігури. Я так зроблю, що мене самого пішлють на фігуру сторожити, а я тимчасом у степ до наших. Ви знаєте, який шмат дороги встигне наш брат перебігти. Отож я їх поведу якраз в те місце, де моя фігура стояти буде. Інші навіть нічого не будуть знати, а ми, вертаючися звідсіля, заберемо їх мов голопупих пташат з півзда.

— На фігуру, то вони чужого чоловіка не пустять.

— Дурний ти, Османе, я так їм піддобрюся, що мене до громади приймуть і за свого вважати будуть. Коли б ти чув, як я сьогодні, а то лише що перший раз, почав їм плести баяндраси та приказки говорити, то зараз і білизну й одержу подарували, і я багато дізнався. Я їх перехитрю...

— Тут є один такий, що хитріший за тебе. Він, здається, пильнує за всіх...

— Знаю, ти думаєш про того хлопця, що його Тарасом звать. Ну, не бійся, того то я зроблю нешкідливим...

— Що, штовхнеш його?

— Ні, його шкода. За нього я денєбудь на базарі великі гроші візьму, але я його трохи скалічу, і він за той час полежати мусить.

— Зроби так, то тебе уходники розірвуть на шматочки. Не знаєш, як того хлопця всі шанують і люблять.

— Ти, Османе, своїм дурним лобом цього не розбереш. Ну, спить уже, і думайте над тим, що я вам казав, а завтра я до вас знову прийду.

Тарас, слухаючи такого, задрижав з пересердя: „От собака, що він задумує! На базар мене поведе, а я його перше ножакою штовхну”.

І справді у Тараса така думка зродилась і він виняв ніж з-за пояса, коли Недоїдок Ібрагім виходив з шатра.

„Ні, так не буде добре. Може, не зможу, злодій крикне, і тут мене татари замотлошать. А коли б і зміг, то свої можуть не повірити і візьмуть мене за душогуба. Та й це було б не добре, що не знати, коли ця орда зблизиться? Краще буде так, що я його далі стежити буду, а в слухну мить його накрию. Покищо ніхто про це не сміє знати, хіба я і Трохим. Старшині говорити ще не час”.

Недоїдок пішов до повітки, а Тарас до своєї хати. Гривко лежав на своєму місці.

На другий день Тарас пішов до свого діла. Усе те, що тої ночі пережив, здавалось йому якимсь прикритим сном. Може, це справді був сон? Зараз прийшов до нього Трохим.

— Що ти, Тарасе, підслухав?

— Слухав, та й до пугнього кінця дослухався. Тут тобі не можу всього сказати, щоб нас хто не підслухав. Скажу десь у кутку, а покищо пильнуймо свого діла.

Тарас пішов на майдан, де робили теслярі, і тут побачив Недоїдка, якого не міг спершу пізнати. Обголив бороду, підкрутив вуса, позбувся кудлів на голові, надягнув чисту білизну. Він ходив по майдані, здоровкався з усіма, прохав Журавля, щоб його денебудь призначив до роботи. Та як він робив! В його руці сокира увихалась, мов перце. При тому він показував ведмежу силу. Колоди підносив, наче то був лише дрючок. Був веселий, плів баяндраси на втіху всіх. Своєю поведінкою зеднав собі всіх відразу. Книш говорив:

— Гарного робітника прислав нам Господь, і до праці і до поради добрий, і людей уміє повеселити. Аби лише хотів у нас лишитися.

До того всього прислухався Тарас і посумнів. Тепер хоч би і сказав кому, що то насланий Юда, то ніхто б цьому не повірив.

Прийшла неділя, і після обіду вийшли і старші уходники і парубки на воєнне навчання. Пришов сюди і Недоїдок і придивлявся, як Тарас учить. Недоїдок лише згїрдно підсміхався.

— Воно зі списом увійшло, але шаблею, то не так люди орудують, ось я вам зараз покажу.

Він взяв шаблю у першого скраю і почав нею вививати блискавкою та з такою силою, що, мовляв, перерубав би людину на двоє. Те, що їм Тарас показував, виглядало на дитячу іграшку.

— Зелений у вас отаман, — сказав, — та вчить вас того, чого сам ще не розшолопав. А може хто між вами буде охочий зі мною помірятись?

Але тут нікого такого не було, і ніхто не зважився виступити. Тарас дуже засоромився. Та що він тому був винен? Вчив, як знав, те, що сам своїм розумом видумав. Тарас, бачачи зразу таку штуку, сам цим захоплювався і був би його попросив навчити, та пам'ятав, що то Юда прийшов людям хамана пускати, щоб відтак легше їх зрадити та татарам продати. Ех, коли б він умів так шаблею орудувати, то б то його провчив!

— А ти, пане отамане, — казав до Тараса, — не ласкавий? Попробуй. Приповідка каже, що не святі горшки ліплять. Ти й не повинен цуратись мого визову. Не бійся.

я такого гарного дїтвака не вб'ю, ти на що інше призначений.

Тих глумливих слів інші не розуміли, але розумів їх добре Тарас, нагадавши те, що вчора підслухав.

— Не сором хлопця, — казав старий Кіндрат, — у нього була найліпша воля послужити громаді по своїм силам. З нього справді не абиякий чоловік виїде. Чей же з хлопцем не будеш на шаблі битися.

За ту хвилину Тарас вирішив якстїй, що йому робити. Такого сорому він би не пережив. Не в тім справа, щоб він такого мистця у двобою переміг, але він його не злякається і не втече, краще йому згинуги, ніж упокоритися перед тим ледарем, потурнаком Ібрагімом. Він добув шаблю і став перед ним:

— Ставаймо.

— Що ти робиш, Тарасе? — кричали уходники, — ідеш на очевидну смерть, з вогнем граєшся.

— Не бійтесь, люди добрі, — казав Недоїдок, усміхаючись — я його не вб'ю...

— Я перед ніким не злякаюсь, — говорив самовпевнено Тарас — ну, починаймо.

Уходники стали колом і стежили за кожним рухом. Тарас, червоний на обличчі, мов буряк, напер сміло на Недоїдка, а той, усміхаючись, лише відбивався мов для іграшки. Десь-колись махнув шаблею, та Тарас умів кожного разу ускочити мов горобчик набік. Коли в Недоїдка була велика сила і вправа, то Тарас перевищав його меткістю. Скільки разів намагався Недоїдок вибити йому шаблю з руки, то Тарас знав в сам час ускочити набік. Люди залюбки дивилися на цей двобій, котрий тягся досить довго.

Аж ось зараз сталося щось неждане. Недоїдкові вже навкучилося воловодитися з дїтваком, він загадав вибити йому з руки шаблю, і його денєбудь рубнути трохи та скалічити, лише аби не на обличчі, бо такий невольник тратить на базарі на ціні. Коли замахнувся вдарити по його шаблі, Тарас подав свою шаблю набік так, що Недоїдкова шабля не знайшла опору і сховзулася по Тарасовій шаблі аж до землі. Тоді Тарас підніс блискавкою свою шаблю, і рубнув Недоїдка по лиці. Недоїдкові бризнула кров і залила очі.

— Таки вкусив, — сказав.

І вже було по двобою.

— Славно, Тарасе! — кричали уходники.

Але Тарас такий був схвильований і втомлений, так серце билось, що аж давило в горлі. Він чув, що йому шумить у вухах і перед очима почорніло. Трохи не впав, аж Журавель піддержав його, взяв в обійми і кріпко поцілував.

— Давайте води! — крикнув.

Тарас напився води, і йому полегшало. Його повели під руки в хату. Недоїдком ніхто не турбувався, і він сам придержував рукою рану, поки хтось не дав йому шматок полотна.

— Чудо Боже, — казав Кіндрат, знімаючи руки до неба, — переміг, як Давид Голята.

Надійшов Клим Сокирка і перев'язав Недоїдкові рану.

Олена, побачивши сина таким знеможеним, дуже налякалася. Люди їй розказали, що сталося.

— Ой, Тарасику, з вогнем ти граєшся, на кого б ти нас, сиріток, лишив, якби тебе не стало...

— Годі, мамо. Я йшов рятувати честь усієї громади перед цим пройдисвітом!

Уся оселя з цього дуже раділа, що Тарас, їх дитина, не дався, а втер носа чванькові, зайді. Про Тараса говорило все село, а вже найбільше радів з цього його побратим Трохим, котрий трохи не вмер зі страху, як Тарас став до двобою з харцизом.

„От і добре сталося”, — думав Тарас, лежачи на постелі — „поки та шельма вилижеться з рани, будемо мати спокій”. Він післав брата Андрія по Трохима. Але Трохим пішов саме Тараса навідати.

— Усе село про тебе, Тарасе, говорить та славословить, аж любо слухати!

— Я знемігся дуже і, либонь, треба буде якийсь час перележати. Але ти пильнуй і не спускай його з ока. По тім, що я вчора почув, то над нашою оселою висить велике нещастя.

Тарас прикликав Трохима ближче і розповів йому все.

— Треба зараз старшині сказати.

— Саме не треба. Я мушу щось більше довідатись. Не знаю ще, що інші татари думають, чи підуть за його намовою? Ти зори за ним, а як що помітиш, давай мені знати. Чи вчора і передучора не було нічого?

— Ні, ходив лише тоді, як тебе кликав. Здається, що й тепер не піде, поки з рани не вилижеться, і я матиму спокій, а й те певне, що цієї ночі він у степ не піде.

Недоїдок ходив з перев'язаним лицем до вечора, потім повечеряв і пішов у повітку спати. Трохим підвівся на своїй лежанці і побачив, як Недоїдок з перев'язаною головою поплився до татарського шатра. Трохим збирався бігти до Тараса, як той саме йшов до нього.

— Я тобі, Трохиме, ще одне маю сказати.

— Скажеш потому, тепер іди слухай, бо Юда знову пішов до своїх.

Тарас не говорив уже більше нічого, а, обережно ховаючись, пішов до шатра. Він іще побачив, як перев'язана полотенцем голова Недоїдка схилилася при вході шатра і там пропала. Кількома скоками Тарас припав до шатра і приліг на краю. В шатрі був гамір, поки татари не розбудилися і не пізнали, хто прийшов.

— Чого так довго не приходив?

— Не було потреби. Ви вже знаєте все.

— Подряпав тебе котик... Я би був з ним так не церемонився, а від першого разу роздер його мов жабу.

— Його я шкодував. Вбити його, це значить те саме, що яких двісті дукатів у болото викинути, та й своє життя наражати, бо тоді ухадники мене певно вбили б... Те, що я йому пообіцяв, його не мине, а тоді моя рана буде добре заплачена.

— Як же ти думаєш робити далі?

— Коли Аллах нам допоможе, то буде нам з цього велика користь, а допоможе нам, коли ви добре будете держатись. Ви подумайте, що тут без великого труду така буде користь: здобич у скоті, вівцях і конях, в хлібі, а найбільше в ясирі, що кожний з нас, вернувшись додому, не буде в Криму горювати. Я незадовго видужаю з рани, а тоді піду сторожити на фігуру і зроблю так, як вам уже казав. З нашими я вже умовився: половина здобичі для них, половина для нас, а нею то я з вами поділюся. Ну, згода?

— Ми тут усі були б згідні, ми, що тут є, бо тому псові, що його Максимом прозвали, цього говорити не можна. Той уже став джавром душею і тілом і полюбив їх, мов своїх.

— Не так їх, як молодичку Настю-вдову. Він хоче з нею женитися, — каже Осман, — і ми це знаємо від нього самого.

— Максима я сам спрячу, і то незадого!..

— Коли ні, то й так йому не жити, як ми оселю візьмемо. За те, що він відрікся пророка, жде його люта смерть.

— На це я не можу чекати. Я й так мусів перемінили своє лице, щоб він мене не пізнав. Добре, що його тут не було, як мене привели.

— Коли ж це має статися?

— Тоді, як я цілком піддурю цих християнських папів, як мене приймуть до громади. До того я ще вкуплюся, бо в мене є трохи золота. Тоді я почну ходити на фігури сторожити. Це вже за кілька днів станеться. Я вже показав їм свій хист, я ошадив того хлопця. Всі знають, що моя рана, то тільки через неувагу. Побачите, що мене незабаром приймуть, та ще і яку дівчину або вдову засватаю. Отож нема чого довго говорити, скажіть іще раз, чи всі ви згідні?

— Ми були б згідні. Те, що ти нам призначив робити, то невелика штука, але я, правду кажучи, не дуже тобі вірю, ти можеш легенько і нас зрадити, а тоді нам неминуча смерть...

— Як ти смієш так говорити? Хіба я не правовірний муслем? Хіба ж ти, Османе, не бачив, як я на хресті плював?

— Все воно гарно, але я вже тут бачив, як ти хрестився. Може, ти так нас заманоєш? Поки я не переконаюся, що наші недалеко, і що вони тебе сюди вислали, то таки не повірю. А коли б ти нас хотів зрадити, так пам'ятай, що не жити тобі, ще поки мене на кіл настромлять. Я мушу бути в степу і бачити наших...

— Це хіба аж тоді можливе, як я буду сторожити на фігурі. Попробую взяти і тебе з собою, а ні, то ти якось перекрадися за ворота непомітно в степ.

— Я ще не вірю, щоб тебе на фігуру пустили. Ти називаєш їх цапами,, та вони справді хитрі з біса, пильнуються. Ти ще вважай, щоб той щенюк Тарас не шпигував тебе. Його б також треба заворожити, щоб кілька днів у хаті полежав.

— Цього не бійтеся. По тій його перемозі він ще зі мною сприятелиться. Я його почну вчити на шаблю битись, і цим його візьму, а при тій науці я можу його нехотячи дряпнути...

Татари почали ворушитись, дехто виходив надвір. Тарас поміркував, що йому небезпечно тут далі ждати. Він почав повзти по землі, поки не перескочив за найближчий опліток і пігнав додому.

„Отож, значить, на Максима можна покладатися, він нам вірний, не зрадить”.

Тарас довго не міг заснути. Думки переливались через голову, мов вода в лотках. Що тут вигадати, щоб зрадника-пройдисвіта перед громадою показати і оселю від загибелі врятувати? Заснув твердо десь надранком і устав пізніше, ніж звичайно. Як же ж він здивувався, коли на майдані застав Недоїдка при роботі. Хоч як було йому це нелюбобо стрінутися з цим харцизом, потурнаком зрадником, то він таки пішов у те місце, де люди опраляли дерево. Недоїдок помітив Тараса і почав приязно до нього махати рукою та прикликав його до себе.

— Ну, молодий лицарю, здоров був, чи гаразд виспався по-вчорашньому? Тепер будьмо приятелями, наша приязнь назначена кров'ю, і так усе у світі водиться.

Він простягнув до Тараса руку. Хоч як Тарас тою рукою мерзився, то таки поборов відразу і простяг свою руку: він не хотів зрадитися з того, що знав.

— Жарт жартом, але я тебе, Тарасе, хочу навчити, як шаблею орудувати... по-лицарськи. Ти не дуже тим величайся, що ти мене вчора дряпнув, то лише через мою неввагу. Але легенька в тебе рука, бо коли б я кого в те місце зачепив шаблею, то не ходити б йому вже по світі. А я, от бачиш, відпочив одну ніч, і вже при праці.

— Я рад би справді дечого навчитися, — пробурмотів Тарас.

Він не міг терпіти такого лицемірства, та щоб часом не зрадитись яким нерозважним словом, пішов далі: хотів

конче розмовитися з Журавлем, щоб потім не взяти на себе завеликої відповідальности.

— Потерпав я вчора за тебе, хлопче, — сказав Журавель і подав йому руку. — Ти гарно справився, далебі! Ангел Хранитель стояв за тобою, тепер той Недоїдок не буде вже такий чванько.

Тарас оглядався, чи його хто не підслухує, і попросив Журавля до себе в хату. І тут розповів йому все, що знав. Журавель слухав уважно, нарешті сказав:

— Передусім ти мовчи і слідкуй за ним далі. Він і мені не подобався, а вчора то вже забігав до мене з проханням, щоб його приймати до громади. Навіть вкупитися обіцяв. З таким самим ходив, либонь, і до діда Кіндрата.

— А що ж ви йому сказали?

— Я казав, щоб трохи підіждав, щоб ми краще роздивилися, хто він?

— Мені, здається, що такого приймати не можна.

— Одна біда, чи його приймемо, чи ні, а він все буде зраду промишляти, ми ж усе будемо непокоїтися, навіть, коли б ми його прогнали в степ.

— Ой, цього вже ніяк не можна. Його не можемо випускати з рук живим. Я буду за ним слідкувати, тільки щоб не дуже довго, бо я хіба згорю, або і зраджуся перед ним. Краще б усе це приспішити і вже раз покінчити з тою ордою, яка нам на ший висить. Хай уже раз станеться, що має статися. Тому я гадаю, батьку, що його треба до громади прийняти, він упевниться, що ми таки справді цапи, що йому повірили. Та ще скажіть, батьку, що то я просив, щоб його прийняти, бо я маю надію багато від нього навчитися. І воно буде правда, я ж і прошу за ним, я вже і так багато дечого від нього навчився. А коли він це почує, то зовсім заспокоїться, бо він мене вважає за дуже небезпечну людину.

— Добре ти, сину, кажеш. Ми так і зробимо, а за кілька днів я його пішлю на фігуру.

І так воно і сталось. Недоїдка прийняли, і коли він опісля стрінув Тараса, подякував йому, що за нього у старшини просив: за те він навчить його всі штуки на шаблі, от хоч би і зараз починати.

— Зараз не можна, — каже Тарас, — хоч я аж горю

до цього, та мене рука болить ще від нашого двобою. Ти мене так парнув по шаблі, що мені рука донині деревіє.

Недоїдок мусів цьому повірити і видумати інший спосіб на Тараса. Видно хлопець його любить, коли за нього просив. Так буде найкраще, що його вивабить у степ самого. Там його зв'яже і передасть татарам. Тарас наче відгадав його думку і не пішов би з ним сам поза ворота оселі! З тої причини, що Тараса буцімто рука боліла, він заперестав вчити інших.

Як Недоїдка прийняли до оселі, він почував себе безпечним і просив старшину, щоб його зробили наглядачем над татарськими дармоїдами, котрих він страх не любить, і коли лише їх стрінув, то плював за ними.

— Не можна цього, — казав йому Журавель. — Ти був би для них надто суворий і нелюдяний, і вони певно б повтікали, а нам треба тепер багато робітних рук...

Та це не перепиняло Недоїдкові частенько заходити вночі до татарського шатра на пораду. За ним слідкував пильно Трохим з Тарасом, бо обидва спали у Трохима на призьбі. Гривка не брали, щоб часом їх не зрадив. Тарас увесь час підслухував їх розмову і добре собі запам'ятав, що почув. Він хотів ще поговорити з Максимом-татариним та остерегти його перед задумами Недоїдка. Татарина представили тепер пасти табун коней на межиріччі, і він рідко коли бував в оселі. Одного разу Тарас уранці таки його стрінув і прикликав на бік.

— Ти, Максиме, добрий чоловік. Чи скажеш мені правду, про що тебе питати буду?

— Максим усе говорить Тарасові правду, бо його любить.

— Як тобі подобається цей Недоїдок.

— Що ж тут багато говорити, я його знаю з Криму. Це потурнак з ваших. Він, як став муслемом, пішов на службу до одного багатого купця в городі Козлоїв. Там він наглядав християнських бранців, яких зводили сюди на продаж, а той купець ними торгував. Він знущався над ними, мов сам чорт. Аж купець мусів його прогнати, бо йому невольників калічив. Потім десь мені пропав з очей. Та я його впізнав зараз, як лише він сюди з хлопцями зі степу прийшов. Потім як обрив бороду, то вже трудніше його було впізнати. Він звався, вже як муслем, Ібрагімом.

— Так його кликав і один з наших татар, я це підслухав. А ще я зачув, що його вислала сюди орда, щоб усе підглянув, і в дану пору сюди їх впустив. Тутешні татари мали на даний знак перерізати сторожу при воротах. Була там і про тебе мова. Татари мене не люблять, а Недоїдок, чи там Ібрагім, взяв на себе тебе спрятати. Бережися, Максиме!

У Максима блиснули очі вогнем, він вишкірив білі зуби, мов вовк.

— Я його швидше спрячу. Тепер скажи мені, Тарасе, де ти все це слухав?

— Авже ж під татарським шатром. Туди Ібрагім трохи не щонаочі закрадається, а я за ним, та й підслухую.

Максим дуже зрадів.

— Так візьми мене хоч раз з собою.

— Ходи, хоч би й нічі. Я ночую у Трохима, то й ти будеш з нами. Заходь сьогодні ввечір до мене.

Та якраз тої ночі Ібрагім не виходив. Аж на другу ніч вийшов з повітки, і Тарас з Максимом підкралися за ним.

— Маю вам щось нове сказати, — сказав півголосом до татар. — Цієї ночі я викрався з мого леговища, переліз через частокіл і гайда в степ. Взяв собі одного коня з табуна потай конюхів і махнув до наших. За два дні орда перенесеться за ліс і тут буде ждати. На третю ніч я буду на фігурі і тоді проведу їх непомітно. На другу ніч я мушу зарізати того зрадника Максима. Чи ви не знаєте часом, де він тепер, що я його від кількох днів не бачу?

— До табунів ходить з хлопцями.

— Ну, там я йому нічого не зроблю, бо там є свідки. Але його спрячу тут у повітці, де він спить, і так спрячу, що й чорт його не знайде...

Х.

Тарас і Максим зараз вийшли зі схову і мали йти до дому. Максим був дуже схвильований.

— Йди, Тарасе, додому. Я тут залишуся сам. Обіцяв він мене спрятати, то я спрячу його, так штовхну ножем, що ані не квікне. А потім спрячу так, що його й чорт не віднайде.

— Не роби цього, Максиме, бо наробиш бешкету. Щоб ти його і як прятав, то залишаться сліди з крові. Ну, а з ордою ми ніколи не покінчимо, і все буде нам на шії. Ходім. Та завтра вночі не будеш спати в повітці, а в мене в хаті. От і зараз ходи, та ще побалакаємо.

Поки ще Ібрагім вийшов з шатра, їх уже не було. Лежали в Тараса в повітці на сні й балакали про те, що робити далі. Максим почав:

— Я зробив би це по-татарськи: при воротах поставити певних людей. Як на даний знак наші татари підійдуть до них, то перерізати усіх до одного і відчинити ворота. Опісля впустити сюди орду і зачинити ворота знову. Я там буду і прикличу їх, що все готове. Люди сховаються по засідках між хатами. А я пильнуватиму Ібрагіма. Він буде їх вести, мене він не пізнає, бо я передягнусь по-татарськи. Я піймаю Ібрагіма живого, сховаю та пильнувати буду. Мені небезпечно було б показуватись на майдані, як уходники битимуть татар, а то б і мені дісталось. А потім то вже старшина вирішить, що зі зрадником зробити?

Рано пішли обидва до Журавля і розкрили йому Максимів плян.

— Заходь до мене, Максиме, звечора і у мене переночуєш безпечно, а вранці я зараз вишлю Недоїдка в степ.

— Цього ще мало, батьку, — сказав Тарас. — Ми з Максимом загадали обидва піти в ліс, щоб побачити, яка у татар сила. Ми туди підемо, поки ще Недоїдок піде в степ. Краще буде його тут здержати, а ми вийдемо непомітно. Може буде їх стільки, що небезпечно буде пускати їх в оселю...

— Не так, Тарасе. Я кажу, що може їх бути стільки, що в нашій оселі не помістяться, а то треба б щось іншого видумати.

— А ти, Тарасе, не боїшся на таке небезпечне діло пускатися? — спитав Журавель; — не забувай, сину, що на твоїй голові мама і сироти.

— Якби я пронав, то громада їх не забуде, бо я для громади вагую своїм життям. Але Господь не лишить мене в тісноті, я вернуся.

Журавель обняв його і почав цілувати.

— Боже тебе провадь і здорово приведи! Коли б у нас більше таких смільчаків, то не страшна б нам була орда.

За Недоїдка будьте спокійні. Я його при собі так довго задержу, поки не вернетесь.

Максим мав готову татарську одержу для себе і для Тараса, якому помазав руки й обличчя саджею. Перекрались поміж хати і непомітно помандрували в ліс. Журавель ходив по майдані, держачи при собі Недоїдка, все про щось його питав, радився, а то й роботу давав одну за одною. І все хвалив його зручність, якої між ухадниками ніхто не має.

Тимчасом Максим з Тарасом ішли лісом дуже обережно, розглядаючись на всі боки. В лісі чути було шебетання пtiць. На високих деревах крякали ворони та круки. Деколи показався з кущів олень і зараз ховався знову в гушту. Тарас з оповідання Ібрагіма знав добре, де знайти татар.

Нарешті почули гамір. Максим держав Тараса за руку.
— Аж тепер треба бути обережним.

Ліс ставав щораз густіший і непрохідніший, значить, що тепер зближалися до краю. Максим пустив руку Тараса і пішов наперед, а Тарасові дав знак, щоб ішов за ним. Коли Максим опинився на краю лісу, Тарас неважливо зламав галузку ліщини, і вона затріщала. Максим прискочив до нього і сказав:

— Я йду до них, бо вони нас уже помітили, довше ховатись не можна, ми зрадилися б, а коли б нас обох зловили, то ми пропали.

— Вони тебе піймають, — сказав тривожно Тарас.

Він помітив на обличчі Максима схвилювання.

— Полізть на дерево і дивись. Коли б мене схопили, то ти зараз утікай, хай тебе Христос і Його свята Мати охороняє.

По цих словах Максим став голосно розвертати ліщину і йшов напроти татар. Їх кілька, почувши тріскіт у лісі, йшли туди розглянутися.

— Салем алейкум! — говорив Максим з лісу, — приходжу з привітанням від Ібрагіма та ледве вас відшукав. Переказав вам, щоб на завтра вечір були готові. Він до вас прийде і переведе вас мимо цієї фігури, яку має сторожити. Пам'ятайте добре, що як прийдете вночі під вал оселі, то дайте знак: трикроть голос пугача. Тоді ми переріжемо вартових при воротах, у нас обізветься сова, і тоді підї-

здій під ворота, вони будуть відчинені. В'їздить у середину і до роботи...

— Ібрагім нам казав, що для нас буде знаком голос пугача теж.

Максим збентежився, але зараз таки зміркував, що йому робити...

— Томуто я прийшов вам сказати. Треба було перемінити, бо з нас ніхто не вміє пугача наслідувати.

— А Ібрагім?

— Таж Ібрагім буде з вами.

Максим нагадав собі, що Осман хоче прийти вночі до татар. Чи він уже був, чи лише що прийде?

— А сказав тобі Ібрагім наше гасло, як тебе до нас посилав?

— Не будь смішний. Удень не треба, хіба не бачиш мене, що я татарин?

Вони бачили перед собою справжнього татарина, а що все погоджувалося з тим, що говорив поперед Ібрагім, то й повірили. Щоб знову не попасти в підозріння, Максим забалакував чим іншим.

— Ібрагім казав, щоб убивати лише старих і малесенькі діти, а решту брати в пута. Ви не знаєте, що то за народ, сам вибраний, здоровий, мов горішки. А скільки там коней та скоту! Як упораєтеся з людьми, то ми поведемо вас туди, де стада пасуться. Така одна оселя більше варта, ніж яке там християнське містечко. І все це здобудете без великого труду завдяки проворності Ібрагіма і нашої. І щераз кажу, що половина добичі буде наша, бо без нас нічого ви не зробите.

І тимчасом, говорячи те, він пильно роздивлявся і слідив за татарською силою та придивлявся до татарської зброї. А щоб упевнитися у своїх поміченнях, сказав:

— Нам треба ще знати, скільки вас, чи дамо раду джаврам?

— Нас п'ятсот, самих вибраних. Ібрагім не брав когось.

— Вистане, — сказав Максим самопевно. — Треба знати, що уходники по праці сплять мов убиті, із сторожею ми впораємось вмиць.

— А як ти називаєшся?

— Осман. Скажіть так і отаманові Ібрагімові. Він мене прислав, бо ми не хотіли вірити, що ви тут. Ми боялися якої зради. Тепер мені вертатися пора, а то все пропало б.

— Лишись між нами, а завтра проведеш нас.

Максим засміявся.

— Оце вигадали! Я вирвався від праці, і товариші (нас є чотирнадцять) мене закривають. Та увечорі при провірці, як ми з роботи вертаємось, моя неприявність викрилася б. Тоді догадалися б якоїсь зради, і ви оселі не здохли б.

— Правда, — казали татари. — Як хитрощами оселі не здобудемо, то не вдіємо нічого. Минулого року дві тисячі наших нічого не вдіяли.

Максим був певний, що йому нічого не станеться. Попрощався з татарами і пропав у лісі. Прийшов під дуба, де сидів Тарас.

— Ходімо, все добре.

— Чи мені так здавалося, чи ти справді налякався спершу?

— Не здавалось тобі, бо я справді налякався за тебе. Якби так були татари пішли в ліс і знайшли тебе, то ти пропав би був.

— А хіба ж я по-татарськи не добре балакаю?

— А все ж не так, як татарин, і зараз тебе пізнати. Треба вродитись у татарському улусі, щоб добре по-татарськи говорити.

— А ти за себе чого боявся?

— Бо я нагадав собі, що тут уже міг бути Осман, а тоді я б сам себе зрадив.

— А скільки їх?

— Казали мені, що п'ятсот. І я так угадую, бо більша сила не могла б так довго у степу ховатися, щоб їх не помітили. А що їх так мало, тому не зважались добувати оселі силою, лише хитрощами. Тепер подумай, що то буде, як вони в'їдуть на майдан і почнуть злазити з коней, а тут з усіх хат та закутин посиплються на них стріли, кулі й каміння, а потім ударять на них списками та дрючками...

— А каміння звідкіля візьмемо?

— Ну, буде й каміння, побачиш.

Вони вернулися до села аж надвечір. Зайшли непомітно поза хати і сховалися в хаті Журавля.

Він, вернувшись додому, дуже радів з того, що почув. Аж руки зтирає.

— От ми їм справимо празник, що надовго відхочеться їм нас нападати... Тепер скажи мені одне, Максиме: чого ти такий завзятий на своїх земляків, що аж вірити не хочеться...

— Мені ніколи не було на серці грабіжництво і волю нита. А тут між вами я побачив ваше тихе хліборобське життя, і воно мені сподобалось. І ваша віра мені сподобалась...

— І вдова Настя... — докинув Журавель...

— А хоч би і так. Якби ви йшли грабіжем на Крим, то я б вам не помагав. Але, як тут у вашій тихій оселі грабіжники не дають вам спокою, то хай їм усячина.

— Я бачу, що ти вже наш, Максиме, душею і тілом. Ти допилюй, щоб потурнака живого виймати, то вже буде з тебе...

— Зараз на хрест побожуся, що не втече...

— Йдіть спати, а завтра не показуйтеся, поки я потурнака на фігуру не пішлю.

Даремне шукав Трохим Тараса, бо Недоїдок тої ночі знову ходив до татар змовлятися. Трохим не бачив Тараса цілий день, і був за нього неспокійний. На його лежанці лежав Гривко і махав хвостом. Відтак помітив Трохим, що Недоїдок ходив до тої повітки, де звичайно спав татарин Максим, відтак лазив на оборіг з сіном і там його не знайшов.

„Я тебе завтра буду мати — не втечеш“, — подумав собі харчиз і погрозив кулаком...

На другий день Журавель устав дуже рано і ждав Недоїдка на майдані.

— Сідай, небоже, на коня, візьми харчів на два дні, поїдь у степ геть аж поперед фігури і роздивись гаразд, чи нема де близько орди. Ти чоловік бувалий, то й найкраще це зробиш, бо всі татарські штуки знаєш, а в нас нема нікого за тебе. Коли б дещо помітив, то зараз вертайся й забери з собою сторожних від фігур. Коли ж буде все спокійно, то лишись на фігурі, поки тебе не обміняють.

— Я поїду, але сам боюсь, бо не дам ради. Та й як воно буде, як я обміняю одну сторожу на фігурах, другі

залишаться! Хай би так поїхали зі мною ще Тарас і Максим, обидва вони хитрі з біса, можна на них поккладатися.

— Еге ж, еге ж, я тобі забув сказати, що вони, лише на світ заносилося, поїхали в степ з тим самим, що й тебе посилаю. Ти їх певно в степу стрінеш...

— Певно, ми стрінемось... Далєбі! З такими людьми сторожити аж любо. — А собі подумав: „Я там зараз одному скручу в'язи, а другого в пута, та й передам татарам на завдаток. Хай посмакують, які в цій оселі гарні горішки ростуть”.

Він був дуже з цього радий, сів на коня, взяв рушницю і ножа і вихром пігнав у степ. Він розглядався по всіх усяодах, гнав, трохи коня не заморив, розпитував у сторожних при фігурах, та ніхто тих двох сьогодні не бачив.

„А що, як вони пігнали за ліс, і там татарам у зуби попалися?” — думав собі Недоїдок і пігнав до орди.

І тут їх не було. Вчора приходив сюди татарин Осман, а більш нікого не було.

— „Шельма той Осман” — думав Недоїдок, — „таки не повірив мені. Ну, хай йому, воно й ліпше. Але вчора не сказав мені про це ані слова”. І наголос сказав:

— Я не питаю про вчора, а про нині.

— Те, що чуєш, сьогодні не було тут нікого, може, ще хто прийде.

— Коли б тут з'явився який татарин з оселі, та ще з молодим хлопцем або й сам, то татарина зараз зарізати, бо це зрадник, що нашої віри відрікся і вихристився, а хлопця брати як бранця. То буде моя добич поза пай, розумієте? А того татарина не лишити живим, бо це наш тяжкий ворог і з джаврами руку держить. Я прийду ввечір і вас безпечно проведу...

„Де вони пропадають?” — думав собі Недоїдок. „Тут я заставив на них пастку, але ще погляну, може, вони до оселі вернулися?” Він почвалував до оселі.

Журавель, знаючи його погані задуми, чатував на нього.

— Ну? Звідкіля небезпека? Багато орди? — питав Недоїдка.

— Ніякої небезпеки немає. От я зїздив степ, трохи коня не заморив, а нічого не помітив. Неспокійний я про Тараса, чи часом той татарин Максим не зрадив хлопця,

не заманив куди і не повіз його зв'язаного між татар. Там він його за добрі гроші продав би, я це знаю.

— А ти забув, який я дав наказ? — гримнув Журавель і тупнув ногою. — Ти мав лише тоді вертатися, як помітиш небезпеку, а так, то ти мав змінити сторожу при фігурі. Запам'ятай собі, що як я що накажу, то так має бути, а то палицями вибити накажу, і в степ прожену. Зараз марш, куди тебе післав!

Недоїдок збентежився. Не сподівався, щоб його так вилаяли. Хотів виправдовуватися ще, та Журавель не дав йому говорити, погрозив йому палицею і прогнав за ворота. Журавель не хотів, щоб він бачив, що в оселі робилося, і як приготавляв він оселю на прийняття гостей. В чотирьох місцях поміж хатами поставили бочки зі смолою на стовпах. Поміж хати зносили зламки каміння. Недалеко оселі під лісом стояв великий камінь, бо-зна відколи. Журавель наказав налупати зламків молотами та залізними долотами, розбивати дрючками, і того гострого лому наносити поміж хати, щоб було чим шпурляти на татарські лоби. В кожній хаті були під вікном стріли та луки, бердиші, списи, ломачі. Усіх людей попризначував, де кому стояти і що робити. Понаставляв отаманів і десятників до кожного гуртка. На сторожів при воротах вибрав найметкіших людей з гострими ножами. Усе, що жило, повинно було ставати до оборони. Лише діди і діти мали сидіти по хатах. На той час виправив Книша з татарами до роботи геть за оселю, казав узяти харчів, щоб не вертатися аж увечорі, щоб вони нічого не бачили. Всі знали, що цієї ночі буде напад. Ніхто не смів про це голосно говорити. Максим і Тарас чули з-за хати розмову Журавля з Недоїдком, і дуже сміялись з цього, аж до землі присідали.

А тимчасом татарин Осман, що йому не повелось викрастися вночі до побратимів за ліс, думав тепер задня це зробити. Він таки Ібрагімові не конче вірив, а не хотів так нізачо наражувати себе на помсту ухадників. Він встиг знайти догідну хвилину, і втратитися з гурту, до чого земляки мали йому допомогти. Вибрав собі таку хвилину, коли Книш пішов у другий бік, і махнув у степ. Спершу йшов хильцем поміж травою, деколи повз по землі, поки добрався до лісу. Тепер ішов просто, дуже поспішав. Коли його помітить Книш, то погано буде, як вернеться. Так краще

залишитися при орді до ночі і разом вернутися. Так собі думав і дуже радів, що вже не буде джаврам служити... Нарешті зачув гомін за лісом і прожогом гнав туди, щоб мерщій до земляків дістатися. Може, якраз стріне там своїх знайомих. Не ховався, ламав ліщину та наробив багато шестесту. Татари його почули.

— Салем алейкум! — кричав на radoщах і біг татарам назустріч.

— Ти з цієї оселі?

— Так.

— І називаєшся Мустафа. Ти вихристився і тебе прозвали Максимом...

— То не я. Той Мустафа справді став джавром, але йому Ібрагім уже, певно, скрутив в'язи. Я звуся Османом.

— Що? Ти ще брешеш? Осман тут був учора, а сьогодні отаман Ібрагім ось як казав тобі зробити.

Осман налякався дуже, та в цій хвилині татарин різнув його ножем по горлі, що ані не крикнув. Його заволокли в ліс і там покинули...

*

Приготування до оборони тривали до самого вечора. Щоб усе відбулося непомітно, кілька теслярів стукало сокирами, оправляючи дерево. Аж над самим вечором усе замовкло, і люди пішли вечеряти. Кожний був приготований, що треба буде цілу ніч не спати, а може не одному було написано, що завтра не побачить уже Божого сонця. Але всі були веселі й бадьорі. Раділи з того, що дадуть орді доброго прочухана, а Недоїдкові добре відомстять за свої турботи та за його зраду, якою відплатився їм за те, що хліба не жалкували та до громади за свого прийняли. Вже смеркло, як Книш вернувся з татарами. Він знав, що Осман утік, та чорт його бери! Без одного татарина громада не пропаде.

— Ідть, люди, спати, — сказав до татар, — бо я вас завтра ранісінько знову заберу до роботи.

Татари повернули і пішли під своє шатро.

— Чому Осман не вернувся? — говорили між собою.

— Прийде з усіма.

Цим вони і заспокоїлися. В оселі почав стихати гамір, здавалося, що всі люди поснули по праці. Стало тихо, мов у могилі.

Аж десь перед опівніччю за валами оселі почувся тихий гомін, а опісля тричі запугав пугач. У кожного живіше забило серце, кожний хрестився і шептав молитву... Тепер мало настати щось страшне... боротьба на життя і смерть...

На той знак повиходили татари зі свого шатра. Розділились на два гуртки і подались до обох воріт, шукаючи в пітьмі сторожних. Та ті лише ждали на них. З ножами в руці кинулись на чорні постаті. На одного виходило двох або й трьох. Не було часу і крикнути. Тепер відсунулись засуви воріт, і важкі ворота відчинились навстіж. В оселі почувся голос сови. Тут стояв уже татарин Максим. За валами почувся рух. Максим кликав їх по-татарськи. У ворота почали в'їздити татари. Напереді їхав потурнак Недоїдок. Йому показував дорогу Максим, узявши коня за поводи. Повів його аж у другий кінець майдану, а за ним напливала густа татарська юрба. Як переїхав у ворота останній татарин, ворота відразу зачинились. Тепер від воріт запугав пугач, і в ту ж мить загоріли бочки зі смолою жовтобуриєм полум'ям. Потурнак наказав златити з коней. В ту саму мить потурнак почув на шиї петлю. Його звалив Максим з коня, та поки мав час отямитись, хопив наперед себе, потаскав мов барана, до найближчої повітки, і тут йому міцно зв'язав руки і ноги.

— Хотів ти мене віку збавити, собако, та я тобі відплатився.

А тимчасом, як бочки добре розгорілися, як татари позлазили вже з коней, з усіх сторін почувся пронизливий свист у пальці, на татар посипався град стріл і гострого каміння, почувись рушничні стріли. Татари кричали: „Зрада, зрада. Ібрагім нас зрадив”. Вони хотіли боронитися, та не бачили ворога. Стрілянина не вгавала. Поранені коні почали рохати і гнали по майдані мов ошалілі, розбиваючи татар. Татари кинулись до воріт, та тут почали їх колоти списами, та бити бердишами і колами. До котрої лише хати зблизились, із темних вікон сипались на них стріли. З-поза оплітків між хатами відбивались списами та колами, рубали сокирами, кидали на них каменяками. Все, що жило, стало до оборони за оселю. Не знайшов ніхто кутка, де б можна було сховатися, аж скочили у зруб церкви, бо там іще було найбезпечніше від стріл і від наляканих коней. Ціле страшне побоєвище освічувало щораз

більше полум'я горючих бочок. Так тривало до ранньої зорі. Люди повиходили зі сховів і аж налякались, побачивши стільки трупів кінських і татарських. Хтось заглянув у зруб церкви і побачив гурток татар. Цим також не було пощади.

А за той увесь час Максим сидів в клуні і пильнував зв'язаного Ібрагіма Недоїдка. Той уже зовсім очуняв і прислухувався крикам на майдані. Як почув, що його називають зрадником, він аж задрижав.

— Слухай, Мустафо, я знаю, чия це робота. Знаю, що мені не вийти звідсіля живим, що мене дожидають страшні муки. Я в тебе одного прошу. Заклинаю тебе на Аллаха, або, коли хочеш, на Христа, скажи мені, звідкіля уходники дізналися про цей напад.

— Чому тобі не сказати? Тарас підслухав твою розмову з татарами, а потім підслухав і я.

— Тарас не міг підслухати, бо ми говорили по-татарськи.

— Він навчився вже татарської мови від мене.

— Проклін на тебе!

— Ну, ну, я цього не боюся, проклинай мене, скільки собі хочеш.

— Ні, не буду, але ще одної речі буду в тебе просити. Візьми ніж і заріж мене, хай я не йду джаврам на муки.

— Цього вже не буде. Легка смерть була б для тебе. Побачиш, що уходники для зрадника вигадують... Коли тебе кіньми не розірвуть, то застромлять на кіл.

— Щоб тебе спалив вогонь гегенни, щоб ти Магометового неба не побачив!

— Спасибі тобі. Але я до цього неба не спішуся. Мені краще подобається християнське небо, в якому ти певно не будеш.

— Чого ти на мене так завзявся?

— Бо ти хотів мені віку вкоротити, я сам чув, як ти з цим похвалявся перед татарами.

Ібрагім закляв сердито і напружив усі сили, щоб порвати пута, та не подужав.

— Лежи тихо, псе, а то ще ланцюгом зв'яжу.

Тепер Ібрагім ані не ворохнувся.

Надворі розвиднілось. Уходники перев'язували свої незначні рани. Не було ні одного вбитого.

— А чи заощадили хоч одного татарина? — говорив Журавель. — Нам треба свідка, зараз судитимемо потурнака за зраду. Гей, Максиме, озвись!

На порозі повітки показався Максим:

— Чи прийдеш сюди, отамане, чи принести тобі туди Ібрагіма Недоїдка? Він живий і такий радий, що танцював би, коли б не був зв'язаний.

— Давай його сюди, він потанцює поміж нами!

Максим завернув у повітку, а за хвилину виніс на плечах, мов барана, зв'язаного Недоїдка і тут берехнув ним перед старшиною.

— Гарно ти нам відилатився за хліб-сіль, — сказав старий Кіндрат Муха, хитаючи головою, — диявол заволодів твоїм серцем.

— Шкода, діду, втрачати слів, — говорив Журавель, — він уже певно не поправиться. Ми зараз його судитимемо.

— Ні, діти, так годі! Ми спершу зробимо лад на майдані, серед такого страхіття годі думки зібрати

— Нащо нам суду? — каже один уходник, — ось ми зараз убиймо його каменюками та виволочемо стерво за ворота вовкам на жир.

— Так не можна, — каже Журавель. — Такої смерти йому замало буде. Але батько Муха добре каже, щоб спершу це падло спрятати, його покищо денебудь сховайте, а тепер до праці. Там за валом викопайте велику яму.

— Шкода роботи! — кричали уходники. — Досить, годі буде виволокти за вал або до лісу вовкам та й гайворонам на жир.

— Говорите, мов діти, — обізвався Кіндрат. — З того настане такий сморід, що ми подушимось, та ще яка пошесть від того прокинеться. Заступи нас, Господи! Та ще нащо нам заманювати сюди вовків? Поїдять трушів, та потому на наш скот кидатимуться.

Зараз вийшло кілька десятків людей з заступами копати ями. Одні здирали шкуру з убитих коней, інші вивозили трупи на возах. Ця робота протяглась геть сполудня, поки вичистили майдан. Окривавлене каміння позбирали діти. Може, ще колись воно знадобиться, а в степу знайти камінь трудно.

Зараз сполудня Кіндрат Муха скликав суд над Недоїдком. Привели кількох пораниених татар, прикликали і татарина Максима, Тараса і Трохима.

— Давайте сюди Недоїдка, — каже Муха.

Пішло кілька людей до повітки, де був замкнений Недоїдок, та зараз звідти почувся крик. По Недоїдку і місце застигло. Він встиг розв'язати собі руки і ноги, і втік через стріху. Усі аж охнули. Найбільше лютував Максим.

— Я таки його знайду, хіба би крізь землю провалився. Він узяв аркан і ніж і шукав коня.

— Я йду з тобою теж, — каже Тарас, — бо і я не хочу, щоб він звідсіля вийшов живий. Він тепер шукав би помсти і привів би на нас таку орду, що не встоїмося.

— І я йду, — сказав Трохим.

— А я ще візьму такого товариша, що без нього ми нічого не викрили б. — Тарас свиснув на Гривку, і зараз прибіг пес.

— Ходи, мій добрий Гривку, я тобі щось покажу.

Тарас пішов з Гривком до повітки, де лежав в'язень, і дав йому обнюшити мотуз, котрим Недоїдок був зв'язаний. Пес загавкав радісно, побігав по повітці і нюшив по стіні, дивлячись на діру у стрісі. Його викликав Тарас на другий бік, пес знайшов слід і відразу побіг до валу. Але через частокіл не міг перескочити і знову почав гавкати. Тарас перевів його через ворота в те саме місце. Пес знову знайшов слід, перейшов рів і пігнав просто до лісу.

— В лісі буде тяжче піймати, — сказав Максим, — але Гривко pomoже.

Вони посідали на коні і пігнали. Сюди було далеко, але тому, хто втікає, нічого далекого нема. Недоїдок, очевидно, був уже в лісі. Гривко гнав наперед, весело побріхуючи. Він усе за ними оглядався, наче накликував їх до поспіху.

— Та ми не взяли ні одної рушниці, — завважив Максим. — Ібрагім не дасть узяти себе живим, його треба вбити на місці.

Як зайшли до лісу, го Гривко все бігав довкола розлогого дуба, почав завзято набріхувати, і відтак підвів голову вгору і ставав лабами на дерево.

— Певно, звіра занюшив, — замітив Максим.

— Він тепер за звіром нюшити не буде, побачиш.

Вони всі три почали дивитись угору, і Максим перший помітив поміж галуззям схованого чоловіка. Це був Недоїдок. Максим, побачивши його, закляв сердито і крикнув по-татарськи:

— Ібрагіме, прийшла твоя остання година, пішло тебе у гегенну ік шейтану, так, як ти на моє життя важив.

— Ану підлізь до мене, — гукнув Недоїдок, — а я тобі зроблю те, що обіцяв.

Він так страшно засміявся, наче чорт, аж голос по лісі пішов.

Максим дуже роззлився і хотів лізти з ножем на дерево. Тарас і Трохим його спинили.

— Ви тут пильнуйте, — сказав Трохим, — а я скочу до оселі і прикличу людей, ми його таки живого піймаємо.

Трохим пішов до коней, а Максим з Тарасом присіли під дубом. Гривко зорив за Недоїдком і гавкав. Спершу було спокійно. Ібрагім не рушався. Аж нараз заворушилось галуззя. Пес загавкав дуже. Максим і Тарас поглянули угору. Недоїдок посувався по грубим дубовим краку до його кінця, де він сходився з краком сусіднього дуба. Йому повелось перейти на друге дерево. Він так посувався далі. Розгойдався на одній галузі і переходив на другу.

— Нічого тобі не допоможе, — говорив Максим, — підемо за тобою слідком.

Але Недоїдок нічого собі з цього не робив і посувався з великою натугою з дерева на дерево. Він брався саме перейти на п'яте дерево, як сталося щось неждане: галуза, що її він тепер учепився, затріщала і зламалася, і він упав на землю з високости яких п'надцять сажнів. До нього прискочив якстій Гривко, ще поки Максим з Тарасом встигли прибїгти, і почав його завзято шарпати. Ібрагім не міг рушитись і важко стогнав. В тій хвилині затупотіли коні, приїхали ухадники з мотузами і рушницями. Позлазили з коней і йшли за голосом собаки. Журавель сказав:

— Злагодьте ноші з ліщини, ми таки завеземо його до оселі і кара його не мине.

Сплели ноші. Їх треба було прив'язати до двох коней. Та коли приступили до Недоїдка, щоб його забрати, він уже не жив. Показалося, що в нього був переломлений хребет і розбита голова: під ним сторчав з землі грубий пень.

— Собаці собача смерть! — гукнув Журавель і плюнув на нього з досадою. — А суд засудив його посадити на кіл.

— Тепер з нього вовки матимуть вечерю. Залишімо його тут і вертаймося. Далі вже і смеркне.

Уходники лишили трупа на місці і вернулися додому.

*

По тій пригоді, про яку люди довго балакали, жилося уходникам спокійно. Ті, що особливо причинились до перемоги над татарами, були у великій пошані.

Максима уважали всі за свого чоловіка, а і вдова Настя не відмовлялась вийти за нього заміж. Тараса та Трохима люди любили. Навіть Гривка так усі полюбила, що коли б не його прив'язання до Тараса, то були б його нінащо розвезли. Хто його лише здивав, гладив по голові і частував тим, що знайшов у кишені.

Старшина вирішила вже тої осені покінчити церкву і повіство, привезти з Канева, чого ще церкві було треба, та спровадити умовленого вже пан-отця з дружиною. А Тарас усе передумував, щоб оселю забезпечити від ворожих набігів. Він ходив до Журавля та все йому щось указував, що треба б зробити.

— Хоч би навіть, батьку отамане, довелося ще одну зиму тулитися в тісній хаті, то якось перемучимось, але коли б орда мала застукати нас незабезпечених, то вся наша праця пропала!

— Я це, сину, добре розумію, робимо, що можемо, та вже й рук не стає до праці, ти подумай.

— Та ти подумай, батьку: у нас є вали з частоколом і ровами, а придивись їм ближче, чи вони нас справді забезпечать?

— Нема такого валу, чи частоколу, котрого не міг би ворог перелізти.

— Як йому цього перепинити не можна.

— То, на твою думку, і рів, і вал, і частокіл ні до чого? Шкода було стільки праці! — сказав Журавель з докором.

— Я цього не кажу, та як уже стало на юшку, то стане і на петрушку. Поставили ми частокіл, з таким трудом копали рів і вал, то треба його забезпечити. Ми його обста-

вимо людьми, то кожний буде боронити того місця, де його поставили, а як не було б стільки людей, щоб усі місця обставити, то у прогалини влізе ворог безпечно, і нікому буде його здержати.

— Як же ти думаєш? Бо я не розумію, куди ти прямуєш.

— Річ проста. Треба на вуглах оселі високо по валах поставити чотири городки. З них можна буде на два боки обстрілювати увесь рів і вал та частокіл.

— Ага! Так ти думаєш, щоб покласти чотири башти так, як це по замках водиться?

— Я не знаю, чи воно баштами називається, я зву це попросту городком, трохи міцнішим, як ті в степу. Це для нас пильніше за все.

— То вже з Книшем про це побалакати б. Він майстер над теслярами.

— Ходім таки зараз, поки ще звезеного дерева не виробили на будівлі. Опісля його не буде, діло проволочеться, а хто-зна, чи ще восени татари нас не провідають. Вони, певно, схочуть помститися за останнє. Мусів хтось з них утекти до своїх. Вони підозрівають того клятого Недоїдка в зраді, то, певно, прийдуть його тут пошукати. Я знаю від тих татар, яких ми оццали, що цю останню напасть вигадали торговці невольниками з Козлова. Вони дали на це і гроші, і коні, і зброю. Хіба ж не пам'ятаєте, скільки дукатів випороли ми потурнакові з лахміття, в якому він сюди прийшов? Вони тепер можуть на нас наслати таку силу, що не здержимо.

— Так ходім до Книша зараз.

Книш вислухав тих резонів, подумав трохи і сказав:

— Коли тих городків треба, то й поставимо. Та я з того скористаю ще і поставлю на одній башті вітряк. Міркував я над будовою млина. Десь близько від нас на річці немає пригожого місця на млин. Можна б далі, та знову небезпечно так розлазитися, бо при першому наскоку татари його спалять. Роздивлявся я по степу за місцем на вітряк, і знову не знайшов нічого близько. А так високо над баштою вітряк буде, а він башті не повадить. Ну і добре ми зговорились. До осені будуть углові городки і буде свій млин.

Всі були з того раді, робота почалася зараз. Зараз по жнивях післали цілу валку возів до Канева. Повезли на продаж хліба та меду. З того треба буде дати старості вить, та Бог з ним! Треба там умовити покупців, котрі два рази в рік сюди приїздили б, а тоді старості дуля...

По трьох неділях валка щасливо вернулася. До неї пристало ще кілька канівських родин. Правда, староста забрав з того, що привезли, аж половину. Та уходники не перечилися, аби їх тільки не перепиняв, вони обіцяли, щоб його задобрити, що щороку привозитимуть не то хліба та меду, а ще й дорогих кожухів, бо звіря тут доволі. З тою валкою приїхав ще й молодий священик з дружиною. Для нього була вже готова хата з обстановою. Як уже церква була готова, поставили всередині престіл, навішали образів, поставили іконостас, і що треба. Все це було просте, невибагливе, але всі раділи, що воно своє, а згодом заступиться кращим. Відразу всього не зробиться. Змовилися посвятити церкву на св. Покрови і завести на той день кожного року храм. Того дня загадали охрестити новонароджені діти, а з ними і татарина Максима. Того дня треба було освятити церкву та омолитвити цілу оселю. А старі люди радилась, як їм назвати її? Вигадували різне, а старий Кіндрат Муха подав громаді таке:

— Ми покищо не можемо рішитися, як її назвати, бо нема між нами згоди. Отож я гадав би, щоб цю справу ще полишити, а ми станьмо на таке: без імення наша оселя не знівечиться, а хто найбільше прислужиться для нашої оселі, по ньому ми її назвемо.

— Добре говориш, діду, хай тепер кожний старається, щоб дав імення селу на вічну пам'ять грядучих поколінь...

На св. Покрови було багато роботи в селі. А вже панотець Анастасій стільки напрацювався від ранку до ночі, що ледве переводив дух... Того таки дня звінчались татари Максим з Настею, вдовою по Андрієві Березі.

XI.

Минуло так чотири роки. Село не маючи над собою іншого пана, крім своєї виборної старшини, працювало само на себе. Щороку зорювало більше степу під засів. Множився товар, два рази до року приїздили покупці по хліб,

мед та шкури. Вони привозили на обмін залізо, рушниці, зброю, порох, сіль. Все інше, як полотно, сукно, ремінь на обуву робили уходники самі для себе і були з цього вдоволені. Щороку приїздили до них нові уходники. Треба було оселю поширити та вал посунути далі. Ще кілька разів намагалися татари оселю застукати, та кожного разу не повелось. Уходники пильнувалися добре. Скінчилось на тім, що деколи татарам пощастило вкрасти дещо товару або коней. Оселя вславилась. Про неї знали в Каневі, Черкасах та Кременчуку, а то й далі на північ. Оселю називали по-сторонні всяко. Здебільшого називали її уходом з Канева та й годі. Татари оселю оминали, вона була для них пострахом. Розуміється, що нікому й на думку не приходило посилати старості вить. Врешті канівський староста не мав над ними права, бо туди його влада не сягала.

За той час багато дечого в оселі перемінилось. Старші люди повмирали. Один Кіндрат Муха держався ще і його щороку вибирали головою. Уходникам жилося добре. Не було ту ні бідних ні багатів, не було ні голодних ні голих, не було дармоїдів чи лежнів. Вистачило, що кількох прогнано з оселі, хто не хотів старшині коритися...

Але про оселю довідався черкаський староста, бо йому було сюди ближче, він загадав простягти свою руку над уходниками та брати з них вить. До оселі пристало також кілька родин з Черкас, а це вже його люди. Вони звали себе козаками, славились тим, що воювали з татарами, і аж у Крим забігали.

Та як це зробити? Він радився з підстаростою. Підстароста загадав і для себе дещо від уходників видурити і сказав:

— Післати до них когось і зажадати виті, а коли не послухають, то загрозити їм княжим військом. Я знаю, що вони на таке не схочуть задиратися, і дадуть вить по-доброму. Правда, що всього не дістанемо, але бодай щонебудь. Там дуже багаті люди.

— Ану, попробуймо, — каже староста, — поїдь до них ти, пане підстаросто, зі знатним почотом війська і таки наступи їм на шию добре. Четвертина з того, що добудеш дістанеться тобі.

Тепер підстароста почав шкодувати того, що дав таку думку. Що інше — взяти готове, а що інше — їхати за цим

самому. Їхати в далекий степ, де можна наскочити на якийсь татарський загін і потрапити в сирівці, це не проста справа. Та їхати таки треба було, коли наказали, і він поїхав.

Довго він намучився в дорозі, набідивсь у степу, наблукався, поки добився до села. Якось щасливо з татарами не стрінувся. Їдучи понад річку Висунь, він бачив великі стада, що паслися на межиріччі, і з цього поміркував, що село мусить бути дуже багате. А далі побачив оселю, оточену валом, оброслим терниною. Здалека виглядало воно, мов той ліс. Догадався, що це оселя, як під ворота підїхав. „Якого тут добра мусить бути по льохах та коморах”. Приїхали під ворота і хотіли вїхати всередину.

— Стійте! — крикнув сторожний і наставив спис.

— Зачини Миколо, ворота! — сказав сторожний до товариша.

— Зараз пускай! — крикнув підстароста; — ми приїхали сюди з наказу пана черкаського старости до вас брати вить, котрої ви не хочете платити... Ви злодії!

— Ми тут жадного старости не визнаємо, а ти, пане, не лайся, щоб не дісталося тобі...

— Я з тобою інакше буду говорити! Гей, хлопці, — крикнув до княжих вояків, — відчиніть ворота, а того зухвальця палицею.

Вояки почали злазити з коней. Та в цій хвилині сторожний свиснув тричі в пальці, так, що підстарості аж у вухах залящало. Вмить прибігло кілька ухадників з бердишами та списками, а за ними йшли інші, бо свист почали повторювати по цілому селі. Прибіг сюди і Тарас.

— Що тут сталося?

Сторожний пояснив йому кількома словами, і він сам побачив, як якісь вояки бралися відсувати ворота, а за воротами стояла ціла валка людей з кіньми.

— Ставай у лаву! — крикнув Тарас на своїх.

Ухадники насторчили списи і посунули вперед. Перед такою силою вояки покинули ворота і відступили до коней.

Підстарості стало ніяково. Такого опору він не сподівався.

— Чи тобі, пане, навкучило жити, що зачіпаєш спокійних людей? — каже Тарас. — У нас така постанова, що

чужому без дозволу старшини сюди не вільно входити, ми не знаємо, хто ви, і чого ви хочете?

— Я тут не з власної волі, а з наказу пана старости, пустіть нас.

— Ходи сам до старшини, а як дозволять, то пустимо всіх.

Він казав відчинити ворота настільки, щоб перейшов один чоловік. Підстароста мусів лишити коня за воротами і так його пропустили на майдан. Тарас пішов з ним до Кіндрата Мухи. В селі зчинився рух. Почули люди знак на сполох і позбігалися, хто вдома був. Вони оточили хату Мухи. Підстароста дуже налякався: як скаже що про вить, то люди готові його вбити. Він почав дрижати перед сивоголовим Мухою, та виправдувався, що він не приїхав сюди уходників воювати, а лише так поговорити з ними про їх повинності. Він дуже м'явся і як сказав яке слово, то зараз жалкував, що воно йому непотрібно вирвалось і може йому наробити лиха. Муха сказав до людей, що ввійшли:

— Маємо гостя з Черкас. Сідайте, пане, та побалакаємо, бо не дуже то я вважав на те, що ви говорили.

— Я не приїхав сюди з власної волі, мене прислали сюди по вить для замку в Черкасах. Ви живете на просторі нашого старости.

— Поперше, що ми вийшли з Канева, а не з Черкас. Ми ні там не платимо нічого, ані нікому платити не будемо. Нам черкаського замку не треба, і замок нас перед бідкою не заступить, але самі мусимо оборонятись. Ви, пане, побачите, що ми побудували свій замок з великим трудом і на нього наша вить іде, та й ще більше, бо ту вить ми платили нашою важкою працею і нашим потом та кров'ю. На цім нашім замку поломили собі татари нераз зуби, а ніхто не прийшов з Черкас нас рятувати. По правді, то нам від пана черкаського старости належалася б вить, бо ті татари, котрих ми нашими грудьми, нашою кров'ю здержали, могли піти та на вас наскочити, або деінде пограбувати. Ось тому то ми кажемо, що даремне ви турбувались сюди, бо ми не дамо нічого...

— Справді так, добре кажеш, пане голово! — гукала громада.

— Так не може бути, панове, бо такий княжий закон,

що люди, які живуть на княжих землях, мають князеві платити...

— А хто князеві ту землю дав, що вона його? Бог сотворив землю для всіх, і хто її засяє, того вона і є. Ми засіли той степ, що про нього князь не знав, і він тепер наш. Ми нічого не дамо.

— Вважайте, князь може прислати військо і забрати те, що йому належить, силою.

— Що ти нам про силу говориш? — гукнув Журавель. — Князь навіть не знає, чи ми живемо на світі. То лакізмство старости. Ми вас добре знаємо. Який канівський, такий і черкаський. Обидва одним миром мазані. Коли буде на нас яка напасть з того боку, то певно не княжа, а таки старостинська. Та хай поспробує прийти з військом...

А до того докинув Тарас:

— Як ми відбивали цілі тисячі татарської орди, що тепер нас виминає, мов чорт церкву, то ми і старостинських посіпак не злякаємося. Хай лише поспробує перейти степ, а тут ми його привітаємо, що десятому буде відраджувати зачіпати наше село.

Підстароста поглянув на Тараса, що, мов той дубок, стояв випрямившись. Нагадав собі розмову з ним при воротах і зараз пом'якшав.

— Я, панове, так зле не думав. Певно, ніхто не схоче воювати своїх людей... Я лише так прошу, дайте бодай що на знак, що ви до черкаського староства належите. Я знаю, що ви не відмовитесь...

— Ми б не відмовились, — сказав Муха, — бо слава Богові у нас усього доволі. Та коли ти, пане, кажеш, що це мусить бути знак нашої приналежності, чи залежності, чи там підданства, то ми не дамо ні стебла. Ми жадного пана над собою не признаємо, хіба Бога, та й нашу виборну старшину. Вертайся, пане, звідкіля приїхав...

Підстароста зміркував, що по-дурному вибалакався і програв справу.

— Та чей же мені і моїм людям не відмовите гостинности та шматка хліба, не проженете нас у степ мов собак...

— Це вже інша справа. Будьте нашими гістьми, відпочиньте, скільки вам схочеться... Накажи, Тарасе, відчинити ворота та розмісти гостей по хатах... А ми покищо

поїмо хліба-соли, бо ти, пане, либонь, голодний, та побалакаємо про таке, над чим не треба перечитися.

Тарас пішов порядкувати, а тимчасом у хаті Музи угощали підстаросту, і завелась мирна балачка.

Тарас пропустив старостинних дружинників. Їх зараз порозбирали люди по хатах і почали угощати. Тут була невидана річ приймати гостей з далекого світу. Посходились черкаські, що восени поселились були сюди, і почали розпитувати про своїх знайомих.

XII.

На другий день рано зробився в селі великий рух, коли утомлені гості ще спали. Саме поприбігали вартові від фігур з недоброю вісткою, що в степу показався великий татарський загін і сунеться в цей бік. Журавель з Тарасом вийшли на вітряк і там з-під крівлі побачили, як один за одним горіли їх городки в полі. Під цю пору нікого там не було. Степ закрила орда чорною плахтою, аж страшно було глянути.

Старий Кіндрнт Муха увійшов у кімнату, де спав підстароста:

— Вибач, пане, що я не даю тобі виспатись. У нас пригода приключилася. Яке щастя для тебе, що ти не спізнився, бо був би ти вже й не доїхав сюди. Під наше село велика орда підступає. Сьогодні ми будемо мати гарячий день, а ти з своїми людьми не відмовиш нам своєї помочі.

Підстароста спав твердим сном і довго не міг отямитись, що з ним робиться, і де він. Та як зрозумів, про що йде, дуже злякався. „От халепа!“ Нащо йому було на таке пускатися? Тепер доведеться або пропасти, або в путах у ясир мандрувати. Він зараз встав і вибіг надвір.

— Не знати, де мої люди? — питає уходників.

— Не турбуйсь, вони зараз посходяться, а ти, пане, накажи, щоб ставали враз з нами...

— Усе я зроблю... Та скажіть, чи не здобудуть татари села?

— Дотепер не взяли ні разу. Нас св. Покрова заступає, та й тепер нас не лишить. Муха показав на церкву, де зійшлись люди, і звідсіля чути було спів: „Під твою милость”.

— Роз'їздів нема що вже розсилати, — каже Журавель до Тараса.

— Певно. Хіба ми звідси погано бачимо? Ти, батьку, залишися тут, зори за рухом орди, в котрий бік піде наступ. А я йду порядкувати вниз. Пришлю сюди дівчаків, а ти перекажи мені, що помітиш. Я стояти буду під церквою, там мене знайдуть. От що: ми забули за наші стада на межиріччі. Треба б їх захистити, а то хижакі заберуть. Я пережену стада в ліс...

— А, може би в село?

— Не можна. Падатимуть стріли, поранять, все налякається і бешкету наробить. А в ліс пішли б татари аж тоді, коли б узjali село, та тоді, то нам уже нічого не треба.

— Роби, як знаєш. Я тут зорити буду, а коли татари почнуть наступати, то й я йду в бій, а тут поставлю когось іншого.

Тарас зійшов по драбині з верху вітряка і побіг на майдан. Зараз післав до пастухів і наказав заганяти стада в ліс з півночі. До лісу було найближче, і він лежав з другого боку села, куди татари не могли бачити.

„Бог буде нам милостивий” — думав собі Тарас. — „Хоч першого разу орда була менша, ніж тепер, та що ми тоді мали?”

Підстароста, як побачив той спокій та порядок на майдані, як уходники збирались озброєні в гуртки під проводом десятників, як кожний гурток відходив спокійно на своє місце, не мало здивувався. Такого порядку і спокою не було в Черкасах, коли орда підступала. Ніхто тут не кричав, не голосив, не метушився. Він побачив, що і молодіці підпомагали, виносили стріли, бердиші, порох та кулі... А підстароста дрижав, мов у пропасниці, та сік зубами. Став посеред гуртка своїх дружинників, які перелякались теж, і радився з ними, що йому робити? Приступив до них Тарас:

— Ви, люди добрі, станете за тим частоколом. Добре, що у вас є рушніці. Туди піднесуть вам пороху і кулі. Стріляйте на малу мету, а певно, щоб стрілен не марнувати. А коли б татарва видряпалась на вали, то бийте, чим попало, і не дайте перелізти через частокіл. Коли б татари сюди ввірвались, було б нам дуже гаряче.

— Мої люди є для моєї оборони, я ними розпоряджаю і нікуди їх від себе не пушу.

— Пане, не будь дитиною, — крикнув Тарас, — як сюди всередину прийдуть татари, то ніхто тебе не оборонить, і всі ми, коли не поляжемо, то підемо в пута...

— Я вже краще знаю, що я роблю, — відворкнув підстароста вперто.

— Ти дурень! — крикнув Тарас з пересердя, — наказуй собі в Черкасах, а тут ми наказуємо. Зараз мені рушати на призначене місце, а коли не послухаєте, то проженемо за ворота в степ. Тоді поміряйтеся з татарами самі! Тепер марш!

Старостинські люди побачили, що небезпечно перечити, бо Тарас говорив так різко, що погрозу могли вмити виконати, а тоді не побачити їм своїх Черкас. Пішли зараз під частокіл, а підстароста зараз кудись пропав. Але Тарас не довіряв княжим людям, і порозоставляв їх гуртками поміж своїх людей.

Прибіг хлопець від Журавля.

— Казав батько отаман, що татари підступають під південний вал.

В тій хвилині надійшли стада. Їх завертали пастухи в ліс.

— Поспішайте, хлопці, в ліс, бо татарви лише що не видно. Заженіть їх далеко і пильуйте, щоб не порозбігались! — говорив Тарас, стоячи при воротах.

Пігнали стада далі. Від південної сторони доходив гомін і накликування.

Прибіг іще другий хлопець від Журавля:

— Головна сила йде від півдня, менша частина заходить від лісу на західний вал.

— Хлопче, шукай мені татарина Максима, хай тут приходить швидко.

Хлопець побіг. Незадовго прийшов Максим.

— Максиме! Йди до Журавля на вітряк і там його заміни. Дивись, звідки татари будуть наступати, і прислай сюди хлопців із звітами. А отаман Журавель хай сюди приходить.

Татари підступили під вал так, що їх з лука не можна було досягти. Частина позлазила з коней. Кожний брав у руку ніж і ставав у лаву. Друга частина стала за тою ла-

вою з луками. При бойовім оклику „Аллах, Аллах!” вони почали бігти щосили. Тепер заgrimіли рушниці, посипались кулі, а за ними стріли. Те саме зробили і татари, і хмара стріл полетіла на вал. Та нікому нічого не сталося, бо оборонців крив частокіл. Багато стріл упало на майдан, на церкву та на кривлі хат. Татари бігли, мов нетлі до світла. Щораз нові лави наступали. Вони стали над ровом і почали перелазити. Тепер уходники привітали їх градом каменяк. Звідсіля не можна було стріляти з луків та рушниць, зате з обох наріжних городків падали густі рушничні стріли і клали ворогів у рів. Та це татар не спиняло. Щораз підходили нові лави. Вже рів заповнився раненими і вбитими. Татари йшли по трупах і дерлись на вал. Тут отаманував Журавель. Він післав до Тараса по підмогу. Прийшли свіжі сили зі списами і бердишами та дрючками. Напевно татари почнуть частокіл перелазити, а тоді хтозна, що буде. Менший наступ був на західному валу, де отаманував Дуб.

— Давай, Тарасе, ще підмогу! — переказував Журавель, — татари вже на валу.

Знову пішла підмога. На майдан почали знову падати стріли. А за той час, як татари переставали стріляти, хлопці та дівчата бігали по майдані, витягали з землі стріли і носили своїм лучникам. Інші визбирували каміння і зносили. Тарас спитав Трохима:

— Чи є у нас в селі які коні?

— Є ті, що мали йти на роз'їзд, є і княжі.

— Ти тут пильнуй, Трохиме, а я піду на вітряк роздивитись. Роби те, що отаман перекаже.

На вітряку застав татарина. У нього блищали очі вогнем.

— Чого я тут сиджу без діла, Тарасе? Не буде тому кінця, і вони можуть увірватися в село. Дивись, уже на частокіл деруться. Запоряди, щоб люди боронилися з хат, коли б татари сюди попали. Ми зробім вилазку, Тарасе. Татарин нічого так не боїться, як коли його напасти іззаду. І то робім це швидко, щоб запізно не було.

Вони вмить позлазили з вітряка. В ту хвилину почали показуватися татарські голови над частоколом. Їх кололи списками та били дрючками. Тарас підійшов до Журавля, що, засукавши рукави, бігав з одного місця в друге і валив

дрючком по лобах. Котрого зацідив, той злітав з частоколу, розвівши руки. Тарас сказав:

— Отамане, держіться тут щосили, я роблю вилазку, а то ми не встоїмось.

— Боже тобі помагай! — і побіг в інший бік.

Тут був страшений крик.

Тарас післав Трохима по коні. Зібрався гурток з п'ять десятків і посіддали миттю коні.

— Беріть рушниці та списи, а в кого шабля, то візьми теж.

Сховались за церкву, бо ще деколи стріла на майдаи впала. Відчинили ворота, і погнали до річки та сховались під берегом. Ніхто їх не помітив. Ворота засунули знову. Вони їхали по одному стежкою. Напереді гнав татарин Максим з довгим списом у руці. Відтак під'їхав під берег і висунув обережно голову. Стали якраз позаду татар, де вони залишили коней. Тепер виїхали на берег. Тарас поставив їх у клин, і зараз пустилися спершу бігцем, а потім чвалом щосили, поміж татарських коней і татар, що наступали. В той спосіб відгородили татар від коней. Тепед спинилися, повернулись управо і гримнули з усіх рушниць. З великим боєвим окликом: „З нами Бог“! — ударили списками ззаду. Татари дуже збентежились, не мали чим оборонятись. Вони йшли до наступу з ножами, та нічого ножем не вдієш проти довгого спису. А такий спис, коли конем розженешся, переб'є людину наскрізь, що годі потім витягти. Та Тарас навчив своїх людей такої штуки, що їздець, не пускаючи списа з руки, переїздив мимо вбитого і витягав спис з тіла, наче голку. Але багато списів при цьому ламалося, тоді або били зламками, або кидали його і бралися за шаблі.

Татари, побачивши ворога за собою, припинили наступ і почали завертатися. Тепер Журавель згуртував своїх людей, переліз через частокіл, зсунувся з валів посеред колючого терня і вдарив на татар. Прийшов у сам час, бо татари оточили Тараса великою силою. Вони відбивалися шаблями, та татар було стільки, що хапали коні за поводи руками, і не можна було оборонитися. Тепер Журавель прийшов виручати. Настала страшна рукопашня. Уходники роз'їлись, мов оси. Нікому не було пощади. Татари пішли врозтіч. А ще до того і татарські коні налякалися крику

і розгону Тарасової сотні, повіривалися з рук і порозбігались по степу.

Настав цілковитий розгром орди. Тарасові їзді гналися по степу за недобитками.

Тоді розлягся тривожний голос: „Татари в селі, вертайтеся!”

Журавель завернувся. Він нагадав собі, що частина татар наступала від заходу і пігнав туди з своїми людьми. Тарас скликав своїх і пігнав туди теж. Виявилось, що тут по вилазці мало людей залишилось і татари перемогли. Вони опанували ворота, відсунули їх і вдерлися всередину. В оселі залишилися майже самі жінки. Вони поховались поміж хати і кидали на татар каміння, стріляли з вікон з луків, кололи списами. Татари встигли запалити дві будівлі. В таку страшну хвилину влетів, мов вихор, у ворота Тарас. Настало страшне пекло. Уходники боролися, мов зранені леви. Тарас літав по майдані з окривавленою шаблею. Настиг саме в час, як татарин підкладав горючий віхоть під церкву. Одним махом відрубав йому руку. Далі побачив, як старий Кіндрат оборонявся бердишем перед татариним. Він був без шапки з розкудовченим сивим волоссям. Тарас визволив його і кликнув:

— До хати, дідусю, сховайтесь, ми їм дамо раду, зараз надбіжить Журавель.

Потім пігнав під свою хату. Його мама стояла при зачинених дверях з сокирою. Двоє татар виважували дрючком двері. І тих Тарас зарубав, що ї не зчулись, коли. Тарас виглядав страшно. З затисненими почорнілими губами ганявся по базару, мов ангел смерти. Тепер він не був отаманом, що іншим наказує і за порядком дивиться... Він борюєсь, мов звичайний козак. І кожний робив так само, кожний був для себе самого отаманом! Аж наспів Журавель зі своїми, і зараз засунули за собою ворота.

— Ні один не втече, — кричав на своїх, — бийте їх, собачу віру, хай нас не зачіпають.

Різня протяглась якої пів години, а далі почали вгавати наче буря, коли вже добра злива перейде. Тепер перешукували всі закутини, виволікали татар на майдан і безпощадно вбивали. Зараз відчинилися двері церкви, з неї вийшов панотець Атанас у ризах з хрестом.

— Молімся, брати, та дякуймо Господеві за перемогу, за те, що охоронив нас від загибелі.

Наче буйний колос доспілого збіжжя, коли подує вітер, похилились голови уходників, вони стали навколішки на майдані і заспівали в один голос: „З нами Бог, розумійте язичи і покоряйтеся всі, яко з нами Бог”.

Старий, сивий мов голуб, Кіндрат Муха, протиснувся через громаду до Тараса і обняв його.

— Боже тебе благослови, люба дитино, всі знають, що ти зробив для громади, а мені ти життя врятував, спасибі, сину!

Кіндрат побачив на руці Тараса кров:

— Ти ранений, моя дитино, давайте йому рану перев'язати.

— Не страшна ця рана, — сказав Тарас, усміхаючись, — коли ще ходжу, загоїться.

Принесли зараз платину та води, розірвали рукав і перев'язали. Тепер почув він у тілі велике знесилля. Його відвели в хату до матері.

Журавель порядкував далі. Треба було попрятати трупи, бо спека була велика. Люди лише що відпочили, поживились, чим було, і взялися за заступи та лопати. Інші вивозили трупи за село. Цього разу не обійшлося уходникам так дешевенько. Було вісім трупів, а ранених дуже багато. Майже кожному другому щось дісталось.

За той час метушні підстароста сидів на вижці дзвіниці і звідси зорив за боєм, та молився Богові, готуючись на смерть. Він не раз бачив бої татар під Черкасами, не раз треба було із замку відбиватись, та такого бою, як тут, він ще не бачив. Такої хмари татар він налякався і був певний, що село не встоїться. Та ось що вийшло: повний розгром орди через нечуване завзяття уходників, їх жінок і дітей. Тепер, як переконався, що нема небезпеки, він зліз надолину і кланявся низенько всій громаді.

— Слава вам, уходники! Коли б наш князь мав у своєму війську таких борців, певно завоював би весь Крим.

— На Крим ми не підемо, — сказав Журавель, — але тут, то не дамо нікому собі в кашу дмухати...

— Ваша правда, пане отамане.

— От і бачите, вашмосць, на що наша вить іде: татари попалили нам городки, повивертали фігури, багато

лиха накоїли, народ покалічили, людей повбивали, а нам тепер про їх жінки і сироти дбати треба. Треба буде нові городки ставити, поки підемо під озимину орати. Та й тут у селі кілька будівель згоріло з усім статком. Ще хто зна, чи не буде шкоди в наших стадах, що в ліс загнали. А ще подумайте, що коли б була орда на нашім селі не сперлася, то хто зна, чи не застукала б до воріт черкаського замку.

— Свята правда у ваших словах. Це я все розкажу панові старості і князя про це повідомлять. Я бачу, що ваша оселя справді охороняє наші Черкаси. Я б лише хотів говорити ще з тим вашим молодим героєм, що робив вилазку.

— А хіба ж ти з ним не говорив учора на воротах? То той сам. Вчора вважав ти його нахабою, тепер лежить ранений...

Підстароста хотів ще щось сказати, та в цю хвилину привів Максим молодого татарина з пов'язаними позаду руками...

— Ти де його взяв, Максиме?

— Сховався в мене у повітці.

— А це також татарин? — каже підстароста, вказуючи на Максима.

— Так, — відповів Журавель, — та це вже наш чоловік, хрищений, оженився з нашою землячкою і пристав до нас усією душею. Дай Боже більше таких гарних громадян.

Спійманого татарина взяли на допити і від нього довідались, що орда має великий страх перед тою оселею, що виминає її здалека. Але вона заваджає татарам у походах на Україну, і тому вони завзялися за всяку ціну її знищити. До того взявся один мурза, щоб відтак перед ханом повелічатись. Оселя татарам не на руку, особливо тоді, як вони вертаються з походу із добиччю. Вони все побоюються, що уходники можуть зайти їм дорогу і розгромити.

Ніхто не помітив, як Тарас уже був тут і слухав, що татарин говорив. Він у хаті довго не посидів. Вмився, надягнув чисту сорочку, перекусив трохи, випив чарку меду і зовсім підкріпився. Та, почувши, що Максим привів ще одного татарина, цікавий був подивитись.

Коли дослухався, як татарин висказував побоювання орди, щоб їх не розгромити при повороті, Тарас лише усміхнувся.

— „Як воно гарно, що вони нас бояться... ми і цього поспробуємо”.

І наголос сказав до громади:

— Цього татарина пощадить для мене. Я його знаю і його батька теж. З нього ще люди будуть...

Народ почав розходитись. По хатах оповідали собі про сьогоднішні бої. Вбитих товаришів позаносили по хатах. Їм треба було влаштувати величавий похорон.

Підстароста побув іще кілька днів у селі. Дали йому всячини на дорогу і виправили до Черкас, та багато людей з його дружини заявило, що до Черкас не вернуться, що лишаться тут. Даремне їх підстароста вмовляв і відгрозивався їм старостинською карою. Вони йому відповіли, що нікому не хочеться вертатися з ліпшого до гіршого. Підстарості було не всмак, що його дружина поменшала, а в степу не конче то може бути безпечно.

В Черкасах розповів старості, що на вить від тих уходників треба покласти хрестик, бо нічого він не дістане.

XIII.

Тарасові засіла тепер у голову інша думка. По тім, що почув від татарина, та по тім останнім розгромах орди він був певний, що не зараз орда їх зачепить, і довший час буде спокій. За той час їх оселя покріпшає і побільшиться. Але, як татари сюди не прийдуть, то треба за ними пошукати, а до того найліпша буде нагода, як орда буде вертатися колись із добиччю. Вона десь тут недалеко Інгулець переходить, значить, треба на неї засісти при переправі. Але про те, як татари з добиччю вертаються, треба добре розвідати між своїми татарами. Трохи скаже Максим, трохи розвідає від того молодого татарина. Він говіркий, мов сорока на плоті, і все скаже.

Той татарин, що звався Осман, походив з багатого купецького роду з Козлова. Його батько перепродував невідьників. Тепер він був під рукою Максима, котрий почав його вчити української мови та багато говорив йому про християнську віру. Він казав Максимові, що батько його дав би за нього окуп, щоб міг додому вернутися. Це Максим переказав Тарасові.

— Тобі, Османе, бачу, між нами не подабається, — каже Тарас.

— Я до такого не звик, та й за батьком мені скучно.

— А що ти вдома робив?

— Помагав батькові в купецтві, ми відкуповували в татар бранців і продавали далі. Скільки їх через мої руки перейшло!

— І тобі не сором до такого признаватися? Це ж погано торгувати людьми, мов скотом.

— Чого ж соромитися, що в цьому поганого? Це ж поплатніше, ніж торгівля скотом. У татар хижаків купують за щобудь, а продають з великим баришем. А брати ясир, це воєнне право.

— Ти зрозумій, що нам, християнам, цього не вільно, це в наших очах гидке...

Татарин похитав головою.

— Ти не кажеш правди. Я знаю, що й християни людьми торгують, такі християнськими. До мого батька приходять до невільників різні християни: вірмени, греки, генуезці...

Тарас аж сплюнув з пересердя. Та не мав причини татаринів не вірити. Він говорив щиро і з переконанням, що так воно є.

— А що б ти робив, коли б ми тебе пустили?

— Те саме, що й перше. Я одинак у батька і нічого іншого не можу робити, як те, що й батько робить.

— Чого ж тебе батько пустив на таку небезпеку?

— Я сам пішов потай батька. Я хотів побачити той край, де такі виводяться гарні дівчата, де такі рослі та дужі чоловіки.

Тарас не знав, що йому далі на це сказати.

— Знаєш, Османе, це буде важко, щоб ти додому дістався. Хоч би ти й окуп за себе дав, то хто з нас по нього поїде?

— Це пусте. Ви впіймаєте якого татарина в степу — шкода, що ви декого не пощадили, їх можна було перепродати в християн — тоді я післав би до батька письмо, батько прислав би сюди своїми людьми гроші, а мене забрали б додому.

Тарас подумав, чи справді так могло б бути.

— А чи ти приймеш нашу християнську віру, охристишся?

— Чому ні? Охрищуся. Годі мені бути самому муслемом поміж стільки християнами.

— А як ти вернешся додому, то що буде?

— Е! Вдома я знову буду муслемом, бо інакше не можна. Мені батько не дозволив би...

— А можна б так зробити, щоб тебе проміняти в батька за християнських бранців?

— Чому, можна й так. Тих прислав би батько сюди, ідесь у степу їх перемінjali б, і ви мене туди вивели б.

— А скільки душ дав би твій батько за тебе одного?

— Яка була б умова. Кращих дав би менше, а звичайних більше, хоч би й сто...

Тарас уже нічого більше не говорив, а передумав над тим, що почув. От, не треба спійманих татар безпощадно вбивати. Багато би шляхом обміну можна християнських душ з неволі визволити. От він сам убив знатного якогось татарина, який обіцяв дати за себе окуп. То лише розпитати б добре, чи татарам можна вірити на слово. Ось привели б татар до обміну в означене місце, а вони зрадять, нікого не приведуть, та ще й цих заберуть.

Тарас почав розпитувати відтак у Максима. Він впевнив його, що муслеми в таких справах додержують слова. Але і їм треба слова додержати. Вони вважають викуп і обмін за купецьку річ, що їй треба додержати. Так усе там водиться.

— Але я не міг би бути посередником.

— Чому?

— Бо мені не повірили б, я ж відрікся Магомета і повірив у Христа. Як що до чого, мене міг би який убити.

— А ходив ти коли в походи на християнські краї?

— Ходив, грабував, брав ясир, перепродував. Ну, але це вже для мене не гріх, бо я охристився, а панотець мені сказав, що як хто охриститься, тому всі попередні гріхи прощаються.

— А ти, Максиме, коли б попав ще коли між муслемів, покинув би християнську віру?

— Неможливо. Я туди не попаду живий, бо мене певно вбили б... Та Настя б мені очі видряпала, не то що... Я вже не татарин. Усе, що було, пропало.

Тепер Тарас почав розпитувати, які звичаї в татар у походах: яку вони беруть добич, як вертаються і т. і.

Максим розказував усе подрібно.

— А як вони вертаються, обвантажені добиччю, то такі неповоротливі, як та скотина, що об'їється. Тоді легко їх розгромити і добич відібрати. Татарин небезпечний у великій масі на коні, коли не має нічого, крім коня, списа, лука, ножа, або дрючка з кінською шокою. Зі здобиччю він неповоротливий, лякається, щоб здобичі не втратити. Вертаючися, вони беруть добич у середину. Самі йдуть наперед, позаду, по боках. Коли б повелось розбити їм бік, то вони вже дурні.

— А як вони річку переходять?

— Коли вони самі, значить, без добичі, то пускаються в ріку вплав. Роздягнуться, прив'яже клунок коневі до хвоста, сам учепиться гриви і пливе, хоч би вода найглибша. Татарські коні вміють добре плавати. А коли з добиччю вертаються, то вже не так. Тоді вони збивають сплави, сюди тягають вози з добиччю, і так перевозяться. Звичайно приходять на переправу надвечір, тут ночують, а зранку ладять сплави. Часом сплави готові ждуть десь у комишах, бо переправи є в одних намічених місцях. А коли нема, то треба зладити... Одна частина орди переходить на другий берег і там жде. Часто заступає їм дехто дорогу, і та частина має ворога відбити. А коли вже все готове, тоді перевозять попереду бранців, бо це найцінніше, потім вози з награбованим добром, опісля скот, а наприкінці і друга частина пускається вплав...

— А де такі переправи?

— Найважливіша переправа через Дніпро. Там є більше таких місць, де можна переправитись: ну, відтак інші річки, Інгулець, Інгул, Буг, Дністер теж велика річка...

— А в якому місці є переправа через Інгулець?

Звідсіля досить далеко. Треба їхати понад Висунь, перейти його. Відтак лежить велика та широка балка. За тою балкою переправа.

— Колись мені покажеш.

— Чому ні, покажу.

Максим зараз догадався, чого Тарасові треба.

— Я знаю, Тарасе, що ти думаєш, — сказав він усміхаючись. — Воно справді можна. І повелось би та добре

виплатилося б. Я був разом з загоном аж на Покутті. Добре ми тоді проживились. Скільки ми золота та срібла набрали!.. Уся біда в тому, що звідсіля до переправи далеко, і ми не знатимемо, ані коли татарський загін на грабунок іде, ані не знатимемо, коли вертатися буде. Треба сидіти комусь у тій балці і пильнувати. А там у тій балці сидить якийсь старий татарин, сивий мов голуб, нічого в балці не затаїться перед його оком і перед його злючою собакою...

— А той татарин помагає своїм?

— Певно, що помагає, вони ж його там на те держать, щоб їх добра пильнував. Йому дають всячину, а в нього купують цілюще зілля та мед...

— Я мушу з цим дідом познайомитись...

— Цього я тобі не радив би, бо я певен, що він з нечистою силою знається.

— Завтра, Максиме, поїдемо туди з кількома товаришами...

— А балка? Я не мав би охоти туди заходити.

— Ми її виминемо, кудинебудь...

— Хай буде й так...

На цьому розійшлись. Тарас зараз сказав це Трохимові і ще двом товаришам та взяв від них слово, що нікому про це не скажуть. І справді другого дня поїхали, узявши харчів на дорогу. Перед Журавлем сказав Тарас, що іде на роз'їзд у степ. Вони їхали берегом річки до того місця, де Висунь вливається до Інгульця. Опісля побачили вершки дерев, що росли в балці, зїхали під берег Інгульця, туди переїхали самим краєм балки. Максим пояснював, що дідуган живе вище, і нічого його боятися. Наприкінці приїхали до переправи. Тут були обидва береги плоскі так, що й возом можна над воду зїхати. Річка розливалася тут ширше і, либонь, не була глибока. На другому боці простягся широко розлогий степ і кінчався десь далеко на обрію. Тарас розглядався пильно і все собі добре запам'ятував. На берег не радив Максим виїздити, бо там, певно, побачить їх той самий чорт. Але Тарас не втернів, щоб не вийти на берег пішки і не роздивитись. Він помітив, що в тому місці не росла трава така, як у степу. Тут було місцями повно високого хабаззя, місцями не було нічого. Запримітив тут попелища. Значить, татари ставали тут обзом, і то ще недавно. Зайшов, ховаючись поміж високий

бур'ян, аж над берег балки. Вона була дуже велика, поросла старим лісом. Цей берег був стрімкий, з нього виставали каменюки великі, наче хати... „Найкраще б було схопитись у балці, як татари вертались би, а вночі на них наскочити. А що з дідом зробити? Авже ж, коли покажеться, що він татарський поплечник, треба буде його спрятати”.

Розглянувши все гаразд, Тарас вернувся на переправу під берег Ингульця і зараз вернувся з товаришами до села.

Ця думка не виходила Тарасові з голови. Але він перед ніким про це не говорив.

Була вже пізня осінь. На місце попалених, станули нові городки. В полі обробили все, хліб звезли до села і поклали в скирти.

Зараз у Пилипівку взяли морози, і напало доволі снігу. Зима почалася раніше, як собі люди міркували. Тепер звозили з лісу дерево на паливо вже саньми.

Одного такого дня вибрався Тарас з Трохимом до тої балки пошукати того татарського чорта, про якого говорив Максим. Вибралися дуже рано, бо днина була коротка. Приїхали прямо над балку менш-більш напроти місця, де мав жити той дідуган. Вони роздивилися по балці. Безлісті дерева стояли, мов мертві, вкриті млою і снігом. Долом було повно снігу, так, що не можна було зміркувати, кудю би перейти на другий бік. Ніде не було сліду. Вони почули під другим берегом гавкіт собаки.

— Як тут є собака, то буде й людина, — сказав Трохим, — ану роздивімся.

Дивились, кудю би з'їхати з берега, та це показалося неможливе. Берег був стрімкий, мов стіна. Вони поїхали далі, та звідти розгадалися. З'їдуть з берега, та хто зна, чи конем переїдеш. Лишити б тут коні і піти пішки, та знову небезпечно самих коней лишати.

— Ні, Трохиме, добре, що ми слід знайшли. Приїдемо сюди ще з іншими, тоді залишимо тут коні і підемо обидва пішки... А дивись, лишень там під берегом видно смужку диму...

Дим справді виходив десь щилиною і підносився вгору.

— Отож ми вертаймося, а незабаром, може, і завтра, приїде нас більше.

Та на другий день настала відлига, став іти дощ. Так

тривало кілька днів. Тарас сказав Максимові, що віднайшли місце в балці, де живе дідуган.

— Я б вам був сам показав, та я його боюся, бо він з чортом руку держить, і татари мають перед ним страх. Я б вам радив покинути цю думку...

— Вдень хрищеним людям нічого чорта боятися, — сказав Тарас, — а з людиною, коли б того треба, дамо собі раду. Нас піде туди двоє.

Як знову погода поправилась, Тарас узяв іще двох товаришів, і вони поїхали ранісінько до балки. На тому самому місці почули гавкіт собаки і побачили смужку диму. Тарас з Трохимом узяли списи в руки і пістолі та зсунулися з берега вниз. Тут запали в сніг вище пояса, і треба було пробиватися далі. Місцями йшли поверх примезлого снігу, місцями западалися. Вони пробували списом промостити собі дорогу, поки не зійшли до споду балки. Тепер почали йти вгору. Два товариші, що стояли при конях, бачили їх проміж безлисті галузи дерев. Нарешті, як добре вже поприли, дісталися на другий берег. Тут з-під берега сторчали великі камені, наче скелі, присипані снігом. В тім березі побачили чорну щілину до якоїсь печери. Звідси вискочив великий собака і почав до них присікатися. Хлопці обганялися списками.

— Який там чорт швендяється, — почувся з печери старечий голос по-татарськи.

— Чорт удень не ходить, — відповів йому Тарас теж по-татарськи. — Та ти, чоловіче, краще зробиш, як вийдеш та уговкаєш собаку, а то, дalebі, списом проколю цю влізливу тварюку.

Тепер вийшла з печери чоловіча постать. Був це старезний дідок, у високій татарській шапці, з сивою головою та бородою. Він був одягнений увесь в овечий білий кожух горі вовною. Здавалося, що те волосся виростало з його тіла, бо одежа прилягала до нього. В руці держав короткий спис, за поясом сторчав гострий ніж, аж блищався. Він прислонив долонею очі від світла, котре його разило, і дивився на них.

— Ходи сюди! — замимрив беззубим ротом по-татарськи.

— Ходімо! — сказав Тарас до Трохима по-українськи.

— Як ти хрищений, — обізвався дідок по-українськи, — то говори до мене хрищеною мовою, якої я вже давно не чув.

— Здорові були, діду! — сказали обидва і поклонилися шапками.

Дід заспокоїв собаку, зблизився і почав до них уважно придивлятися.

— Здорові, хлопці! Ви, певно, будете з тієї оселі уходників, що тут недалеко в степу розляглась...

— А, хіба ви знаєте про нашу оселю? Ми вже тут п'ять років живемо, а ви, діду, до нас ні разу не заглянули.

— А хіба мені вас треба? Про оселю я знаю від татар. Знаю, що вони кілька разів хотіли вас загорнути, та не вдалося. Ви здорово б'єте, і вони мають перед вами страх. Але ви таки не встоїтесь, як прийде їх велика сила. І сліду по вас не стане.

— Бог ласкавий на нас, і ми добре бережемося.

— Та чого ви в цю самотню до мене забрели?

— Ов! Та бо не гнів'ється діду, та краще нас у хату запросіть.

— У мене кат-ма хати, так як у мого пса. Я живу в ямі.

— Так пустіть нас у яму, ми гості з добрим словом приходимо, нічого злого вам не зробимо.

Старий махнув рукою і замимрив:

— Ходіть.

Сам пішов попереду, зігнувшись при вході. Пес обнюшив їх з усіх боків та кілька разів вишкірив зуби. Вони пішли за ним у печеру. Тут горів малий вогонь, і було тьмаво. Дід підкинув скипок, і стало ясно. Печера була доволі простора, висока, очаділа від диму. Не було тут нічого замітного, а все ж було воно для хлопців незвичайне і дивовижне. Серед печері горів вогонь, при ньому стояв глечик. При одній стіні настелено сухої трави та моху, на ній кілька кожухів. Зараз недалеко стояв простий стіл, збитий з грубих дощок, та один ослін. Стояв ще тут пеньок, на якому старий колов дерево та скипки. На столі були два глиняні горшки, миска і мідяний кухоль на воду. На стіні висіла на кілку сокира, лук і сагайдак зі стрілами.

— Коли вам хочеться сідати, то сідайте на ослоні, я на пеньку присяду. А як ви голодні, то дам вам по кришці

меду та в'яленої риби. Тепер, либонь, піст, тому не даю вам вудженини. Більше в мене нічого немає.

— Спасибі, діду, у нас є дещо в торбі, що на дорогу взяли, ось ми вас почастиємо горілкою та пшеничним хлібом.

Тарас почав добувати з торбини пляшку, хліб і поклав на столі.

— Дай Боже, дідусю! — сказав Тарас випив чарку та зараз налив і подав дідові.

— Спасибі, що пошанували мене старого.

Випив чарку і взяв хліб. Він його понюхав.

— Як гарно пахне, справді. Вже й не тямлю, коли його їв... Еге ж! І ковбасу привезли. Та тепер піст... Ну, спасибі!..

Видно було, що старий був з цього дуже радий.

— Так ви, діду, знаєтеся з татарами? — спитав згодом Тарас.

— Як не знатися? Я сиджу при їх дорозі і щороку ті грабіжники проходять мимо туди й назад.

— Переходять через балку півперек?

— Куди пак! Можна б місцями переїхати одинцем, але вся орда не перейде.

— І нічого вам не роблять злого?

— Як би так було, то я б уже давно не жив, бо вони не вміють церемонитись, відріжуть башку, мов горобцеві, — дід засміявся, — але вони мене вважають за свого, за татарина, бо я так по-татарськи говорю, наче їх брат. Далі то я забув би хрищену мову, коли б сам до себе не говорив та молитви не відмовляв уголос.

— А не скучно вам, діду, без людей?

— Чого ж скучно? У мене все якась робота є, я не без діла. Улітку зілля збираю та сушу, а відтак татарам міняю. В мене трохи садовини в балці, пасіка, а взимку шию собі одержу, та полюю, та шкіри виправляю, і теж у татар міняю.

— Виниймо, діду, ще по чарці, веселіше буде балакати.

— Чи не забагато буде на мою голову? Вона відвикла, а ваша горілка не абияка... Та тепер ви мого меду покуштуйте...

— А довго ви діду, в цій балці живете?

— Е! Який ти цікавий! Перший раз тебе бачу і зараз душу перед тобою розкривай...

— Ні, то ні, ми не цікаві, а тільки так спитали. Ну, дідусю, ще по чарочці, щоб лиха не знати. Ми зараз таки підемо, а коли нас не проженете, то ще деколи навідаємося, та й вас до себе в гості просимо.

— Мені за людьми не скучно, а ви, як схочете, то заходьте до мене, я буду вам радий...

— У вас, діду, не все би нам було безпечно, бо можна татарам у петлю попасти.

— Говори здоров! У мене безпечніше, ніж у вашій оселі. У мене є печери, де можна безпечно сховатися, і ніз то татарин, але й сам чорт не знайде. А ніхто про них не знає, хіба Бог, та я.

Тарас, почувши це, дуже зрадив. Це якраз підходило під його думку. Тут можна засісти на татар, коли вертатимуться.

— Воно й правда, та все ж усього села в печеру не сховаєш...

Старий під чаркою повеселішав і лише підморгував на слова Тараса.

— Хто його знає... У моїх печерах я можу сховати триста душ, та ще і стільки коней чи скоту.

— Так ми, діду, запрошуємо вас у гості, а коли б нам стало скрутно, так не відмовте нам, будь ласка, і сховайте тут цілу нашу громаду...

— А де ж я зможу до вас так далеко зайти? Мені вже дев'яност літ зроду.

— Пусте! Ми коня приведемо, або й возом, чи саньми приїдемо.

— Спасибі вам діти. Про це ми ще побалакаємо, а тепер їжте.

— Ще чарочку, діду, по тім добре спати будете.

Старий не дав проситися і випив третю чарку.

— Та ще, будь ласка, діду, та кращу дорогу нам покажіть. От ми й тепер залишили коней з того боку балки з двома товаришами, а самі бродили в снігу, аж попріли.

— Го, го! Без снігу ви б сюди не перейшли. Тут багато ям, тепер їх завіяло снігом, позамерзало. Влітку інша річ. Я покопав ті ями на звірів. Тепер, то я вже так не стріляю, як колись, тепер і лука добре не нагну, треба йти на хитрощі.

— Нам пора їхати, діду, та не прогнівітьсь, що ми за кілька днів знову навідаємось, та й гостинця привеземо.

— Е! Ще час, подождіть, ще встигнете перед ніччю, а ви мені розкажіть, як там у вашій оселі люди жувуть.

— Не розказав би і до півночі. У нас гарно, всього доволі. Нема ні голодного, ні голого. Працюємо безупинно, хоч нема над нами ні пана, ні старости. У нас уже є своя церква і панотець.

— От і гарно. Я церкви вже давно не бачив. У мене церква ось під Божим небом. Але колись то я до вас зайду, не відмовлюсь.

— Ми по вас, дідусю, саннями приїдемо, та на свята під Різдво привеземо. Почуєте колядок...

— Спасибі вам, діти, і не забувайте старого. От розвеселили мене.

Дід вивів їх з печери та просльозився.

— Постривайте, хлопці, я вам ще іншу дорогу покажу, тудою можна буде легше перейти...

Як уже сиділи на конях і верталися додому, Тарас сказав:

— От те, що ми нині розвідали, багато варта. Ми там, у тих печерах, засядемо на татар, та їх змолотимо, що терміття з них посиплеться.

— Шкода, що він нам зараз не показав тої печери, — сказав Трохим, — хто знає, чи дід нас не обдунив.

— Чи це правда, то ми цього не вгадаємо, поки не побачимо, але так відразу не можна було наставати. Дід зараз став би сторчаком, і нічого з цього не вийшло б. Старих людей треба знати...

— Хто цей дід може бути?

— Господь його знає. Якийсь степовик-пустельник. Може, за великі гріхи покутує. Але помалу ми розвідаємо, лише старого треба придобрити. От ми найближчим разом привеземо такого гостинця, що старий буде радий. Лише ви, хлопці, запам'ятайте собі добре і ні перед ким ні словечка, де ми були і що довідались.

Другого разу привезли старому барильце горілки з медом, пшеничного хліба, буханців, медяників, сала, ковбаси, борошна на галушки і куліш, привезли білизну, бо помітили, що дід ходив без сорочки, лише в кожусі.

Дід, як побачив такі дива, дуже зрадів.

— А Бог би вас благословив, мої діти, от обдарували старого, буде й у мене празник. Та от ви останнього разу забули забрати пляшку з горілкою. Вона стоїть на тому самому місці. Я не рушив, бо це не моє...

— Діду, — сказав Тарас, — та ми навмисне для вас її залишили.

— Я цього не знав, а чуже для мене святе...

Старий зараз випив чарку, повиносив з комори, що мав, та почав їх угощати. І зараз розбалакався.

— То у вашому селі ви все це маєте, і борошно, і полотна?

— Дідусю, у нас два млини-вітряки та ще й млин на річці. Ми все маємо, чого нам треба, чого душа забажає. От, дідусю, переберіться до нас у село та заживете на старості літ, нічим не турбуючись. Ми вам не пожалуємо хліба-соли.

— Е! То ви так за себе говорите, а інша річ, чи ваші батьки захочуть непотреба годувати.

— У мене батенька давно немає. Я сам собі господар і приймаю вас, діду, в хату. Я буду радий, як ваша досвідна голова мене в потребі порятує.

— Спасибі, синку, ми ще про це побалакаємо.

— Але на Різдво таки вас перевеземо, діду, в наше село. У нас дуже весело: колядок послухаєте, в церкві побудете...

— Ой, то, то! Цього я собі дуже бажаю... таки поїду, коли візьмете...

— Приїдемо саньми... Діду, ви казали нам за ту велику печеру... Чи не можна б її тепер побачити?

— А нащо тобі її треба?

— Я собі таке подумав: коли б нам скрутнo стало перед ордою, то щоб було де сховатись... Ну, дідусю, ще чарочку.

— Сховатись було б де, — сказав дід, обтираючи губи, — але це дуже далеко від вас. Поки сюди встигли б втекти, то татари би вас геть порозбивали.

— Це пусте. Можна б загоді сюди перенестися, тільки я не знаю, чи ціле село помістилось би. Мені здається, що це неможливо, щоб така велика печера знайшлася...

— А що ти скажеш, коли в мене не одна така печера?

— Не можу цьому повірити, поки не побачу...

Старий почав сміятись.

— Хитрий з тебе чоловік, та не на таківського потрапив. Я знаю, що ти печеру хочеш побачити, та й тільки так мене підходиш. Та я тобі без цього покажу. Ходімо зараз, коли хочеш.

Тарас доп'яв того, чого хотів. Дід узив смолоскип, кресало та віхоть соломи. Він повів хлопців трохи далі від своєї печери. Прийшли в таке місце, де було просторіше. Тут росли кущі ліщини. Поза тими кущами була щілина, котрою просунулись. Йшли так довше якимись сіньми, аж вийшли на просторе місце. Дід викресав вогню і запалив смолоскип... Хлопці найшлись у великій печері, краю її не було видно. Стеля була дуже високо. Тут звідкілясь подув вітерець, бо світло смолоскипу хиталося, і чути було свіже повітря. Дід почав обводити хлопців попід стіни. Із них сторчав камінь один на однім, наче в мурі. Вони так довго ходили. Звідсіля вели різні печери на боки, так, що можна було заблудити.

— Дивіться! По цих закутинах можна всього добра наскладати, що і цілий рік прожив би.

— А звідкіля взяти води? — завважив дехто.

— Є й вода, та трохи далі. Тут джерельце випливає, а куди воно пливе, то ніхто не вгадає цього.

— А татари до вас, діду, заходять?

— Кожного разу. Вони вважають мене за свого і нічого переді мною не ховають.

— І говорили кожного разу, як ішли нашу оселю добувати?

— Говорили, і кожного разу я потерпав за вас, а якось тому чотири роки буде, як привів їх сюди якийсь потурнак, його Ібрагімом кликали. Він тут у мене передягався за нашого в лахміття та й пішов вас зрадити. А потім, як мені татари казали, ті недобитки, то він їх зрадив і в таку матню завів, що ваші ухадники всіх вибили. Не знати, що з ним сталося? Татари відгрожувалися, що як його впіймають, то з живого шкуру злуплять...

— Ні, діду, то не так було. Він сам зрадився, бо заходив у шатро до тих кількох татар, що в нашому селі жили. А мій товариш, от цей Трохим, вислідував, а я підслухав, та й ми все знали наперед, і ми обдумали всю обо-

рону. Ібрагіма ми спіймали живого і присудили на кіл посадити.

— І посадили?

— Відай, Бог того не хотів, бо він утік на дерево, та й упав, і так поломився, що сам здох...

— Це дуже цікаве для мене. Та, голубе, скажи мені, де ти навчився татарської мови?

— Я не був, діду, в Криму, а таки навчився від одного татарина, що до нас пристав, вихристився і одружився з нашою молодичею Настею. Вже й діти є...

— От які штуки ви вмієте. Тепер мені дуже цікаво побачити ваше село та й вас усіх пізнати. Не диво, що вас орда не могла взяти. Скільки разів верталися ті недобитки, то я дуже з цього радів. Тепер вас виминають.

— А коли б так, діду, вони ще коли захотіли нас застукати, чи ви б нас не остерегли?

— Та як? Це далеко, не забіжу, післати не маю кого, а фігури таки в мене не може бути.

— На це ми видумаємо спосіб. Коли тут є де у вас сховатися, то ми посилали б кожного літа на обмін до вас одного з наших, щоб коло вас жив, а в слухний час на коня і дав нам знати.

— Це гарно ти видумав. У мене є де ховатися, мені самому було б веселіше і вам безпечніше, не треба б людей по фігурах томити...

— А коли б так татари верталися з добиччю, а нас можна про це звістити, то чи могли б ми поспробувати їх розгромити, та добичч відібрати, і християнських невільників визволити?

Старий почав крутити головою.

— На це треба б зо дві сотні добрих лицарів. Правда, татари вертаючись з добиччю, дуже неповоротливі, лізуть рачачим кроком, але все ж таки з чимбудь не можна їх зачпати...

— Не турбуйтеся, діду, в нас може бути три сотні добре вишколеного і озброєного війська, у нас уже козацтво завелось.

— А ти мені говорив, так щось собі пригадую, що у вашому селі не буде більше, як триста душ. Хіба у вас ні жінок, ні дітей немає?

— Чому я так говорив, то я потім виясню. А тепер, дідусю, будьте здорові, перед Різдвом ми приїдемо сюди саньми, з кожухами, повеземо вас у село на свята, та заколюємо. Та скажіть іще, дідусю, як вас кликати.

— Я Гараськом звусь. А як ваше село величають?

— Ми його ще не назвали. Старшина вирішила, що його назвуть по іменні того уходника, що для села найбільше прислужиться.

— Дай, Боже, щоб воно назвалось Тарасівкою...

XIV.

На три дні перед Різдвом приїхав Тарас з почетом двадцятьох хлопців на конях та ще з великими саньми, вистеленими сіном. Вони обїхали балку довкруги, поки не стали над самою печерою, де жив дід Гарасько. Була морозно-погідна днина. Усі дерева та кущі в балці вкрились інеєм, який блищав до сонця сріблом, аж очі разило. Гарасько, почувши гамір і веселі оклики, вийшов з печери нагору, де його привітали в один голос:

— Здорові були, дідусю, помагай Біг! Беремо вас силою в ясир, коли не схочете по-доброму їхати.

— Спасибі вам, діти, що ви не забули, та ви погодіть, хай я трохи переодягнусь у кращу одержу, бо такого гороб'ячого опудала не повезете, а то всі пси на мене брехали б...

— Там для вас зладили вже кращу одержу, шкода часу втрачати...

— Ні, вже ви вибачайте, в мене своя одержа. Ось я зараз...

Він пішов у печеру і довго не виходив, аж навкучилось чекати. Хлопці позлазили з коней, стали гуртом і заколядували, аж луна по балці йшла. Тарас з кількома злізли в долину. Старий порався довго, а опісля як вийшов, то його не пізнали. Надів чисту сорочку, причесав волосся й бороду, вбрав смужкову сиву шапку і суконний жупан, підперезався цвітистим шовковим поясом, на ноги взув червоні сап'янові чоботи. Він випрямився, наче помолодшав. Хлопці радісно його привітали.

— От стільки мого добра, — сказав. — Та найгірша моя турбота, що мені з моїм псом робити? Брати його по-

гано, бо буде з псами по селу заїдатися, а лишу його тут, то якийсь звір його пожере, або з голоду здохне, а мені його дуже шкода.

— Заберіть його, діду, з собою на сани. З нашими псами він умить познайомиться та заприятелює...

— То знову погано, бо не буде кому моєї печери пильнувати...

— І на це ми порадимо. Нуте, хлопці, назгортаймо снігу та засиплемо вхід до печери.

Посходились ще інші і почали згортати руками сніг до щілини. При тому не обійшлося без жартів і молодечої пустоти. Хлопці кидали один на одного грудями снігу, штовхали один одного в сніг. По балці лунали веселі сміхи... За хвилину перед печерою стояла велика копиця снігу, ніхто й не догадався б, що туди перейти можна. Гараськя закликав пса і поліз на сани. Його одягли в кожух і добре вкрили ноги. Пес не знав, що з ним робиться, як Гарасько узяв його за шерсть на сани і прикрив кожухом. Зараз рушили з місця. Хлопці на конях переганялись, співали, сани гнали вихром по широкому степу.

Гарасько не мало здивувався, як побачив оселю. Його обвозили довкруги валу, який був вкритий снігом, що присипав густу тернину. Заїхали у ворота на майдан просто перед хату голови Кіндрата Мухи. Тут старому призначили мешкати. Гарасько зліз з саней, оглянувся, перехристився на церкву і сказав:

— Аж тепер мені ясно, чого татари не могли вашого села здобути.

Муха привітав Гараськя, як свого гостя, і попросив у хату. Усі, що сюди посходились, не могли з дива вийти. Після того, що їм хлопці розповіли, сподівалися побачити якогось дикого степовика. Та ось перед ними стояв поважний міщанин, що подобав на св. Миколу своєю сивою бородою і довгим волоссям.

Відтепер щодня обидва сивоголові дідусі сиділи й розповідали один одному свої довголітні переживання.

Того року відсвяткували уходники Різдвяні свята дуже весело. Гарасько ще перед Святвечором висповідався і запричащався, і з того був дуже радий. А вже на свята мусів ходити від хати до хати в гості. А молодь, що тепер робила, то і описати того годі. Ходили з колядою і то не

абияк, а з музикою, бандурами та решетом. А за ними йшли знову парубки, переодягнені за звірів, татар, турків, міщан, вояків, і точили різні баяндраси.

Особливо Трохим був мистець. Він прикидався за дурного і таке вигадував, що люди аж боки зривали зі сміху.

Усім святкувалося добре і весело, як людям, що не знають над собою пана, не потребують нікому коритись, ніхто не потребує у багатшого шматка хліба просити.

Дід Гарасько наче відмолоднів. Зараз по святах хотів вертатися до себе, та його не пустили. Він аж плакав на radoшах, дякуючи людям за шире серце.

— Як вам, діду, подобалось між нами, так залишайтеся тут, а не пожалуйте того, а коли нам своєю мудрою головою порадите, то це вже буде для нас заплата.

— Ще не час, мої добрі люди, я не відрікаюсь до вас переселитись і тут по-християнськи віку дожити, та в мене одна велика думка на умі. Я ще хочу християнському мирові прислужитись. Що це таке, те знає ваш молодечий лицар, Тарас Партиченко.

Тарас почув, як очі всіх на нього повернулись, він почервонів і сказав:

— Панове громадо! Те, що я задумав і перед дідом Гавриськом звірився, я ще нікому виявити не можу. Та, дідусю, пробі, залишіться в нас іще поза Йордан, то й на водосвятті будете та йорданської води візьмете собі у пляшку.

— Спасибі, синку, за добре слово, Господь тебе благослови. Я залишуся...

Усі були з того раді, бо Гарасько поведився так, що нікому не навкучився. Його всі полєбили. Він багато знав розказувати, що цікаво було слухати. Люди сходяться в одну хату, а дід розказує всячину. Лише про себе самого не говорив ні слова, хто він і звідкіля тут узявся?

— Добре б мені жилося у моїй печері, бо я малим вдоволяюсь. У мене й садок свій, і пасіка, тільки через тих клятих татар життя мені немає. Вони мене не цікають, та я минаюся, коли дивлюсь на те, як вони над християнськими бранцями знущаються. Як надженуть того ясиру, як все це почне голосити, і жінки і діти, то мені серце крається. Рад би я з ширіої душі допомогти, та що я вдію? А поганці знущаються над ними, мов над скотом, або ще гірше... Знеможеться хто, не може йти далі, то його вбивають

на місці. Скільки я таких бідних поховав, щоб християнського тіла гайвороння та дикі звірі не шматкували. Декому поталанить втекти до мене, то такого і переховаю, але втекти нелегко, бо кляті добре пильнують.

— А яким чином ви, дідусю, у цю пустелю попалися. та ще й одинцем живете?

Старий махнув рукою і важко задумався. Він довго так сидів та лише губами рушав, наче жував.

— Біда мене сюди загнала, мої діточки, не від гаразду я сюди втік... Та не питайте мене про це, не роздряпуйте старої рани... вона ніколи не загоїться... Як бачите по моїй одежі, я з міщанського роду. Мій покійний батько був купець, і я до цього приучувався, по світу їздив, у Крим, та й у Царгород. А опісля таке скоїлось, що не було чого додому вертатися.

Він більше не говорив нічого, і люди більше нічого не питали. Всі бачили, що таким одним питанням йому наче б рота зав'язав... Люди почали розходитися по домах, хата опустіла.

Другого дня по Йордані старий просив, щоб його відвезли. Тарас наладив сани, взяв кількох товаришів, і старого відвезли. До печери ніхто не заходив, Хлопці відгорнули сніг і промостили дорогу.

— Слухай, синку! Як ти справді щось думаєш, то приготовся заздалегідь, а коли сніг почне танути, то пришли кого сюди, бо як лише степ обісохне, то татарва рушить на Україну.

— Ми, дідусю, готові хоч би і зараз. Сюди ми будемо навідуватись, а коли наспіє та пора, то один з наших тут лишиться.

— Добре! Ти пам'ятай, що татари погано озброєні, вони не звичні до того, щоб їх нагально застукати. Добрий спис та шабля, кілька рушниць., а при тім порядок у війську, то, наскочивши зненацька, можна малою силою велику орду розбити.

— Так ми, діду, беремось за діло з найближчою весною. Все залежить від того, щоб ми загоді знали, коли орда піде на Україну, і коли вертатись буде.

— Слухайте, товариші, — казав Тарас, як уже верталися, — нікому про це ні слова. Ми самі діло обміркуємо, і вся слава з того буде за нами. А коли скажемо це старшим, то певно нас не пустять.

Наспіла нарешті нетерпеливо вижидана весна. З весни найбільше радів хлібороб. Так було і в давнину, та не радів з неї той, кому довелось жити на татарському шляху. Недаремне той страшний шлях назвали „Чорним“. За бузьками, дикими гусьми та ключами журавлів надлітали ключі татарських яструбів, котрі не щадили ні малого ні старого, не щадили людської праці.

Трохи інакше було між канівськими уходниками. Вони, хоч і при шляху жили, то своїм завзяттям відбивали всі дотеперішні напасти і почували самопевність, що так буде і далі.

А молодь таки раділа тій весні, бо поклала собі доклати такого діла, що піде з того слава широко по світі.

Як лише степ підсох, а вода в річках поменшала, Трохим засів у печері Гараська і вижидав татар. Він виходив обережно на берег балки і зорив по далекому степу по той бік Інгульця.

Аж одного дня почувся з того боку гомін, а вночі заясніли в степу великі вогні. Гарасько впевнив його, що це орда йде.

— Тобі, сину, пора вертатися. Добре було б, щоб зі схову придивився їх силі, але хто-зна, чи не захочеться їм вашу оселю застукати. Береженого Бог береже.

Таки зараз Трохим сів на коня і поїхав у село. Журавель наказав перепинити роботу в полі. Не ставили вже сторожних на фігурах, лише посилали роз'їзди.

Та не було чого лякатись. Татари переправились через річку та пішли далі, і все вернулося до давнього ладу. Як тепер їх не чіпали, то, вертаючись з добиччю, певно їх не зачеплять.

Зараз опісля поїхав Тарас з Трохимом до Гараська порадитись.

— Заходили сюди гості, діду?

— Як би не заходили? Вони всяк раз заходять, то й тепер...

— Великий загін пішов?

— Яких десять тисяч. Не страшний. Борців озброєних буде не більше двох тисяч, а решта все йде на грабіж. Ця голота на здобич ласа. З того багато пропаде по дорозі,

Як буде вас добрих три сотні, то розіб'єте їх на певно, відберете добич, та визволите ясир.

— Коли ж вони вертаються будуть?

— Звичайно вертаються за чотири неділі. Тепер пішла більша сила, то, либонь, заженуться далі в християнську землю і вернуться може за шість неділь або й пізніше. Вони, мов градова хмара, йдуть вперед. Перед чотирма тижнями нема чого сподіватися. За чотири неділі повинен би тут хтось з ваших бути. А як орда буде вже вертатися, то ви прийдете, сховаєтесь спершу в балці, а потім у печері. Але до печери дуже вузький прохід, коневі перейти важко. Треба його поширити...

— Я вже завтра приведу своїх з лопатами та сокирами... Треба буде потому і харчів привезти. Тільки не знаю, чим коней за той час годувати.

— Привезіть з собою косу одну-другу, то накосимо в балці та в степу трави. Вона за той час гарно підросте...

На другий день від ранку працювали тут уходники. Треба було поширити не лише вхід, але й цілий коридор до печери. Треба було відлупувати велике каміння, яке раз склади в балку. Воно за кілька неділь закрийється буйною травою, що й сліду не буде.

Від того часу між балкою і селом настали живі зносини. Уходники переконалися, що з берега балки найкраще зорити за ордою, що не заступлять його ні фігури, ні роз'їзди, на які йде багато часу.

Про татар не було чути аж до Святої Неділі*). Аж тоді дали знати в село, що орда вертається. Її наближення відчув Гарасько зараз. Тарас пішов з роз'їздом і почув у степу великий гомін, побачив вогні.

Він таки боявся брати це на свою відповідальність і звирився перед Журавлем.

— Може, краще не зачіпати їх, коли вони нас не зачіпають, а то розпорпаємо осине гніздо...

— Не в тому справа, батьку — як вони почувати себе будуть у силі, то підуть на нас, чи ми їх зачепимо, чи ні. Орді таки треба раз показати, що ми не лише оборонятися можемо, але й наступати.

— Та чи дамо ми їм раду?

*) Святою неділею називають Зелені Свята.

— А хіба ви не чули, що говорив Гарасько, а те саме говорив і наш Максим, що орда з добиччю, то мов перегодована товарина. Я певний у тому, що нам поталанить, що ми відберемо награбоване добро, відіб'ємо християнських бранців, а наше село вкриється славою, яка і до Києва дійде...

— Га! Боже тебе благослови, але я не піду.

— Навіть і не можна. Хтось мусить лишитися тут порядкувати, бо хто зна, що ще може з цього вийти. Я не візьму всієї сили, а хочу мати від тебе, батьку, отаманський дозвіл...

— Дозволу я тобі не можу без старшини дати. А коли старшині скажу те, що ти задумаєш, то не дозволять, і ти будеш мусіти покоритись. Роби сам, що знаєш, і навіть нікому зі старшини не кажи. Я знаю, що перший Кіндрат не схоче, а за ним підуть усі, бо нікого шкура не свербить.

— Хай буде й так, а я моєї думки не кидаю і вповаю на Бога, що нам допоможе в доброму ділі.

На цьому й розійшлись. Тарасові було ніяково, що робить без дозволу старшини, та між його козацтвом було таке завзяття і самопевність, що годі було їх спинити.

Зібравши свої три сотні, виїхав під ніч з села. Вартовим при воротах говорив, що їде в степ, бо там щось не певне робиться. Врешті це не була новина, бо Тарас робив таке часто. Їхали одинцем попід берег Висуня і заїхали в балку зараз від річки. Здалека в степу чути було гомін і крики, а це був знак, що орда вже недалеко. Старий Гарасько вже ждав на них.

— Діти мої! Моліть Бога, щоб нам допоміг, і таким одним ділом, то я вже всі мої гріхи спокутую. Тепер, діти, попасіть коней у балці, бо робота почнеться аж на другу ніч, як татари стануть над річкою ночувати, бо вони все так роблять. Сюди насіють завтра ввечері. А зрана ви накосіть трави для коней і нанесите у печеру. Надвечір і коней туди заведіть. Та тут іще одна робота. Треба прокопати берег у горішнім кінці балки, щоб коням можна було виїхати...

— Та чи не надбіжать вони раніше? У степу вже чути гомін.

— Ні, сину, вони ще дуже далеко, лише що тепер

у степу роса, тому і голос чути дальше, а татарин із добич-
цю повільний, мов рак.

Гарасько вийшов рано з Тарасом на берег балки і сказав:

— Ви таки ховайтесь зараз у печері. Я знаю, що вони приволочуться з табором аж під вечір, але, може, яка чота надбіжить раніше роздивитися.

— Як прийде така чота, — сказав самопевно Тарас, — то ні один з них не вернеться.

— Це добре, та ти роби так, як я кажу.

Зараз почали переводити коней у печеру, а інші стали косити траву та зносити коням. Десь до полудня все було готове. Трави наносили цілі копиці, і самі сюди повлазили. Вхід до печери засунули камінням...

Виявилось, що старий радив добре. Вже було сполудня, як почули дудніння кінських копит берегом балки, а згодом Гарасько побачив яких десять татарських шапок.

Один виїхав наперед над сам берег і закликав:

— Гей, ти старий! Чи живеш ти ще? Виходь сюди!

Гарасько вийшов з печери і привітався.

— Слухай, старий, як маєш що проміняти, то прилагодь. Ми веземо багато такого, що може тобі знадобиться.

Гарасько показував з себе веселого.

— А нуте, ходіть ближче. Я такого налагодив, що облизуватись будете. Поки наші наспіють сюди, то часу буде доволі.

— Наспіють надвечір. Стільки добичі набрали, що лізуть, мов слимаки. З тими гарбами годі швидко йти, хоч нас мурза принаглоє до поспіху, щоб чим швидше за рі-
хою опинитись.

— А чого ж вам боятись? Тут живої душі немає.

— А хіба ти не знаєш про тих ухадників, що тут не-
далеко поселились?

— Нема чого боятись... То селюхи. Вони лише годі відбиваються, коли їх зачепити, самі певно не зачеплять... Чому ж ви не йдете? У мене славна горілка, я для вас зладив...

— А що з кіньми?

— Приведіть їх теж, тут-зараз є приступніший берег.

— Ходімо, — сказав ватажок. — Магомет заборонив пити вино, та горілку можна. А звідкіля ти її взяв?

— Викурив з овочів. Як знаєш, у мене винограду немає.

Татари почали з'їздити в балку тою дорогою, яку тільки промостили уходники. Татарин придивлявся тому недовіжливо, як уже були внизу.

— А це хто зробив? Відкіля тут стільки кінських слідів і то свіжих? Старий! Кажі правду, а то башка не твоя.

— Хай мені Аллах буде милостиво свідком! А хто ж тут інший був, як не наші? Позавчора переправився через річку на цей бік цілий загін і побув тут цілий день, та лише що під вечір відїхали.

— Чому ж ми його не стрінули?

— Бо вони пішли просто на північ. Здається, вони щось задумали, та не хотіли мені сказати. Чого ж ти до мене причепився, чи я міг їх спинити? От ми вип'ємо по чарці.

Татари почали оглядати сліди. Їх справді було дуже багато, і це справді виглядало на більший загін. Вони заспокоїлися і пустили коней, щоб паслися. Гарасько частував їх горілкою з медом і запросив у печеру перекусити. Горілка їм подобалась.

— Ви тут лишітесь до завтра?

— Лишимося, бо треба місце під обоз розмежувати. Тут зараз над балкою стануть гарби. За ними далі бранці, позаду скот. А багато того є, багато. Особливо ми багато волів понабирали. Такої дрібноти, як вівці, ми брали мало, стільки, що на м'ясо в дорозі...

Гарасько припрошував їх увесь час, частував. У печері посідали на землі, підобравши під себе ноги. Насередині горіли скипки...

Тарас сховався в щілину великої печери за кушем ліщини і прислухувався. Коли татари пішли за Гараськом у печеру, він зараз прикликав десяток своїх хлопців і наказав їм, що робити: треба мерщій поганців спрятати.

— Ножі в руки, лишити мені одного живим, решту перерізати. Язика нам треба, бо я не все чув. А лишити їх не можна, бо почнуть лазити та ще нас вислідкують — за мною!

Він увійшов у печеру і крикнув до татар:

— Салем алейкум!

Гості не стямались, як хлопці кинулись на них з но-

жами і різали. Гарасько присвічував скипками. Одного залишили живим.

Зараз виволокли трупи надвір і заволокли в найближчу яму, де ще стояла вода від снігу. Коні завели в велику печеру. Татарин під загрозою, що будуть його пекти залізом як не схоче говорити, а як скаже всю правду, то його пощадять, говорив усе, що знав. Його орда, як перейшла річку Бог, з'єдналася з буджацькими ординцями. Перебрались відтак через Дністер і, ніким не спинювані, загнались аж на Покуття. Тут їм поталанило. Пограбували та попалили багато містечок і сіл, і набрали добичі, яку відтак з буджацькими земляками поділили. По дорозі ніде не стрінули більшої сили, бо народ поховався по городках і замках, а решта не боронилась.

— А багато ясиру ведете?

— Самого вибраного, яких п'ятсот. Ми чогобудь не брали, а хіба людей здорових і гарних. Все інше перерізували, бо з таким ясиром багато клопоту по дорозі.

Далі Тарас довідався, що менша частина татар піде зараз на той бік річки і там таборувати будуть. Бо прийшла до них вістка, що їм мають заступити дорогу війська литовського князя на Дніпровій переправі.

— Чи маєте ви, діду, яке місце, щоб цього татарина сховати?

— Не турбуйся. У цій коморі буде безпечно, сам чорт його не знайде.

Оглянули ще раз мотузи, занесли татарина та зав'язали платком рота, щоб не міг кричати. Тепер хлопці поховались усі у велику печеру, де стояли коні.

Вже сонце склонилось до заходу, як у степу показала велика чорна плахта. Із неї виходив спершу глухий, а опісля щораз виразніший гомін людських голосів, плачу та диких окликів. Відтак одна частина відірвалася від гурту і посунула наперед. Незадовго можна було розрізнити постаті їздців у кінчастих шапках. Вони що раз зближались, а кілька прискакало над берег балки. Тут стояв Гарасько і привітав їх.

— Чи не проїздила туди наша чота?

— Авже ж проїздила, та тут стрінулася якраз з іншим татарським загonom, що сидів тут у балці три дні. Коли не вірите, так подивіться, скільки тут слідів. Люди з вашої

чоти говорили, що малу добич добули, а їм хочеться більшої, і тому пішли на північ. Вони казали, що вернуться, поки ваш загін прийде до Дніпрової переправи.

— От собаки! Ще їм мало того, що здобули? У нас тепер така добич, якої давно не було. Аллах нам благословив...

— Хай буде ім'я Аллаха прославлене! — говорив Гарасько, підняв руки вгору, та поклонився на схід сонця, — поталанить вам і далі.

— Не конче так мусить бути, бо нам донесли, що на Дніпровій переправі стріне нас княже військо.

— То йдіть на другу переправу.

— Не можна, бо в нас великий табір, і треба брати найкоротшу дорогу.

— Така коротша дорога, котра певніша, — говорив дід.

Татарин зліз з коня і побачив сліди, хоч уже було по заході сонця, і тут було тьмаво. Татар приїздило щораз більше. То була та частина, котра ще нині мала переправитись на той бік Інгульця. Вони пішли далі, а за часок загоріли в степу за річкою таборіві вогні.

Надворі зовсім потемніло. На голубому небі замерехкотіли золоті зірки. Вони виринали одна по одній, поки не засіяли цілого неба золотими світеліками. Ціла природа замовкла. Те, що томилось удень, пішло спочивати, а його місце займали ті істоти, що вночі царюють. Далеко від річки доходив веселий рокіт жаб, гукав гупало, у траві перекликались перепели, у степу заревів тур, завив вовк, загавкала хриплим голосом лисиця.

Та всі ті голоси вмить замовкли, як зблизилась орда з криком та галасом. Почулись галайкання татар, плач та голосіння невольників, рев скота та блей овець. Татари розїздилися по степу і визначали місце, де кому ставати. Та попередусього пішли до пійла. Над балкою поставили вози, зараз побіч пригнали ясир. Далі стали татари, а ззаду позганяли волів у степу, щоб паслися. Татари розклали вогні і почали пекти баранину та конятину. Дід Гарасько ходив поміж вози та поміж бранців, роздивляючись, чи нема чого купити або проміняти. Потім зсунувся зараз з берега і підкрався до великої печери.

— Як тричі сова озветься, то час буде виходити вам.

— Воно трохи не так сталося, як ми собі обміркували,
— сказав Тарас; — там, де ми собі промостили дорогу,
вони нам заклали возами.

— Цим нема чого журитись. Я вас проведу далі, а ви
вдарите на татар ззаду. Лише там натрапите на стадо волів.

— Чи там справді воли пасуться?

— Напевно, це буде вам перешкода.

— Ні, діду, це якраз на нашу користь. Тільки вам
треба ще раз піти поміж бранців і переказати їм, що, як
почують ззаду стріли і крик та метушню, то хай зараз уті-
кають поміж вози. Скажіть першому скраю, та хай пере-
каже другим.

Гарасько вийшов знову на берег і перейшов поміж
вози. Його ніхто не спиняв, бо він був одягнений по-татар-
ськи. Підкрався так поміж бранців і приліг коло найближ-
чого. Бранець уже спав. Гарасько приклав губу до його
вуха і забалакав:

— Христос з нами! — та сіпнув його за руку.

— Це що?

— Мовчи! Поміч близька. Я тобі розріжу пута, ти
зроби те саме сусідові і перекажи таке: як почувте стріли
і крик, утікайте всі поміж вози, ховайтеся, де можна. Вози
випряжені, та нікого не роз'їдуть. Пам'ятай, щоб цей оклик
перейшов до усіх. Хто залишиться, той певно пропаде.

— Хто ж нас вирятує? О! Господи!

— Мовчи, не оккай, роби, що тобі кажу. Завтра дові-
даєшся про все.

Гарасько поповз далі і роздав іще кілька ножів. Від-
так перейшов знову поміж вози, побалакав з сторожними
і пішов у печеру. В таборі почало втихати. Татари заси-
пляли при вогнищах... Гарасько підліз знову на берег і при-
слухувався. По зорях пізнав, що вже, певно, буде північ.
Табір заснув, огні пригасли. Тепер озвალась сова...

Тарас сидів перед входом до печери і слухав. Йому
дуже билося серце зі схвилювання. Він молив у Господа
помочі. Почувши умовлений знак, пішов у печеру. Хлопці
порозміщувались так, що кожний держав свого коня за по-
води і куняв...

— Хлопці! Пора! Виходьте. Лише тихо! Без гамору.

Усе заворушилось. Кожний виходив, ведучи коня за
поводи. В печері була така пітьма, що хто вийшов надвір,

жмури́в очі, бо й того світла було забагато. Тут уже ждав Гарасько. Він узяв Тараса за руку і повів попід берег валки. Інші йшли за ним. Йшли так довго, аж Гарасько спинив похід.

— Тут можете виїздити...

Тарас обернувся до Трохима:

— Ти тут лишишся з двадцятьма. Коні припнете в балці. Як почуєш в таборі крик, виходьте на берег і переріжте сторожних татар коло возів. Лише вважайте, щоб бранців не порізати, бо вони поміж вози поховаються. Щоб ти знав, що я йду ззаду, там стоять воли, я їх налякаю та на табір нажену. Побачиш, який бешкет буде. Бувай здоров! Держись добре...

Пішов зараз до свого коня і вивів його на берег. Як уже повиходили всі, посідали на коні і поїхали далеко в степ. То було геть за татарським табором. Завернули вліво і їхали навпростець, поки не натрапили на волів. Одні ще паслися, інші лежали в траві. Тепер уходники надїхали на них, почали колоти списами та підняли невольний крик. Верещали різними голосами. Воли посхапувались і збилися вкупу. Хлопці напирали і кололи списами, та безнастанно кричали: „Аллах, аллах!”

Тепер воли справді налякались і почали гнати щосили на табір.

Татари посхапувались спросоння, не знаючи, що сталося. На них налетіло стадо наляканих волів, що, піддерши хвости, гнали, мов шалені, розбиваючи все по дорозі. А за волами гнали на конях уходники та кололи списами. На стала нечувана метушня. Татари втікали враз з волами і кіньми до річки і скакали у воду...

А Трохим, як почув метушню і крики, вийшов на берег. Сторожні задивилися в табір, не сподіваючись від балки напасти. Їх різали одного за одним.

— Гей, бранці, — кликав Трохим, а сюди. А давайте там якого світла, бо люди позабиваються.

На березі показався горючий смолоскип, яким світив дід Гарасько.

— До світла, люди, до світла! — кликав Трохим.

А люди йшли туди, мов нетлі. Жінки вели за руки за спаних дітей. У тому місці, де уходники скопали прохід, сходили вниз, а Гарасько повів їх у велику печеру. Там

лишив світло і за хвилину, при допомозі Трохимових хлопців, приніс із своєї комори поживу, яку лише мав.

Надворі почало світати, як Тарас добивав решту. Ганялись за татарами по степу, наганяли до річки. Над водою клубилась густа мряка, в яку западали втікачі, і це їх спасло. Тарас станув над берегом і перехрестився:

— Слава ж тобі, Господи! Вертаймося, товариші!

Хлопці почали з'їздитися, а опісля поїхали до балки.

— Запрягайте коней до возів та й додому!

Над берегом балки стояв старий Гарасько і благословив їх:

— Тепер, діти, беріть і мене з собою. Нічого мені тут дожидати, коли б сюди орда завернулася. Славні ви, хлопці, гарно повели діло.

— Та скажіть, дідусю, хто розбив татар; ми чи воли? Всі почали сміятися.

— Твоя голова, а волячі роги та й ноги, — відповів дід...

Тарас пішов до великої печери і кликав:

— Виходьте, люди добрі, поведемо вас у наше село.

Хоч ви з далекої сторони, то ви свої люди і нам брати.

Знеможених бранців саджали на вози, об'їхали балку, і степом до села серед веселого гамору та пісень.

А в селі, крім Журавля, ніхто не знав, куди пішло з села військо. Дехто ремствував, що тому Тарасові багатого дають волі, що він робить, що йому захочеться, та людей від роботи відриває. Журавель ходив неспокійний, що сталося. Не дай Боже, їх розіб'ють татари, тоді не буде його совісті спокою до смерти, що до такого небезпечного діла допустив. Аж ось причвалувало до воріт кілька післанців з радісним окликом: „Перемога!“ Ми розгромили орду і добич відбили. Тарас наказав, щоб готувати обід і розміщення на тристап'ятдесят душ відбитих бранців.

По селу наче запалив. Кожний був цікавий знати де-що більше. Люди оточили хлопців і випитували на всі лади...

Тарас вертався позаду цілої валки. Був дуже знеможений і сонний, спішно було йому відпочити, а валка з возами волоклася дуже поволі. Тарас дрімав на коні.

Як лиш в'їхали на майдан, оточили церкву. Отець Атанас правив молебен, з церкви лунав спів. Бранці стали на-

вколпшки і плакали на радощах, що Господь визволив їх з тяжкої неволі. Усі благословили Тараса. Старий Гарасько поплівся до хати Кіндрата і зараз ліг спати.

Тепер Тарас поклонився низько Журавлеві.

— Повелось, батьку отамане, як не може бути краще... Журавель обняв його міцно.

— Здоров будь, пане отамане, ти наша надія, під твоєю опікою ми можемо бути безпечні.

Те саме зробив Муха і вся старшина.

Тарас говорив:

— Панове громадо! Буде час веселитися потім, а тепер приймайте гостей та нагодуйте цих бідних бездомних сиріток, що з татарського сирівцю вирвалися.

— Не пожалуємо їм хліба-соли... — гула громада.

— І щирого серця, — додав старий Кіндрат.

— Ми вас приймаємо, мов братів наших, — говорив Журавель до бранців, — годі вам вертатися до ваших зруйнованих осель. Залишайтесь між нами. Поля в нас досить, хаток вам побудуємо, всім поділимося з вами... А коли в нас приблизиться люду, то так заживемо, що і Каневу стане задро...

— Ми згідні, хай залишаються, коли хочуть, — загула громада.

— Та ще одного не можна забути, панове громадо. Нині святкуємо велику перемогу над грабіжниками. Тепер ми не ждали, поки вони нас зачеплять, а застукали їх на переправі. Значить, у нас є сила. А в цьому заслуга одного чоловіка. Він перший почав вишкочувати військо, ще як у Каневі дівчаком був. Ми вважали це спершу за дитячу іграшку, а воно от яке велике діло з цього вийшло. Нині, як це говорив недавно підстароста з Черкас, у нас краще військо, ніж князівське, і ми це самі здорові знаємо. А останнє вогоугodne діло? І хто ж це зробив? Певно, не ми, бо на таке були б і не зважились. Це зробив наш брат, наша добра дитина, Тарас Партиченко.

— Слава Тарасові! Хай здоров буде! — гула громада.

— Я був вашим отаманом, та признаюся, що я дав собою кермувати цьому молодчакowi, бо я переконався, що в нього розум, статечність, мов у старого. Нащо ж нам далі

у піжмурки гратись? Це мені не годиться. Оберім за отамана таки зараз, не дожидаючи виборів, Тараса Партиченка. Я відмовляюся і радо в його руки передаю отаманство.

— Слава тобі, Тарасе! — ревла громада, мов грім, — орудуй нами, проводи нашому війську і проживи нам довго!

Тарас був дуже схвильований, бо такого не сподівався. Червоний на обличчі, соромився на людей дивитися. Він кланявся громаді, почав відмовлятися, та всі його закричали і не дали говорити. Тепер Тарас скочив на пеньок, випрямився і підніс шапку вгору.

— Панове громадо! — заговорив дзвінким голосом. — Корюся вашій волі і вибір приймаю. Та хай мені буде можна подякувати моїм хоробрим, щирим товаришам, що стали кріпким муром за мною...

— Слава нашому козацтву! — кричали уходники.

Підвівся на купу дерева старий Кіндрат Муха і говорив, а голос його тремтів із зворушення:

— Мої діти! Велике свято ми сьогодні святкуємо. Отож при цій нагоді довершім ще одне діло. Наше село ще не має досі свого ймення. А ми вирішили, що назвемо ім'ям того, хто найбільше для громади прислужиться, ну — що ж ви гадаєте?

— Нема що багато говорити! — гукнув Журавель. — Хай називається Тарасівка...

— Добре! Славно! — кричали уходники, — ми всі на те згідні, кращого ймення не вибереш... Тарасівка та й годі...

А ось крізь юрбу протиснулась Олена Партичиха, Тарасова мати. Вона обняла сина і говорила крізь сльози:

— От слави я діждалась через тебе, мій Тарасику, хай тобі Господь помагає, — чому ж то наш батенько цієї слави не дожив...

Тарас пригорнувся до материних грудей і цілував її по руках. Аж нараз нагадав собі щось і вдарився долонею по чолі.

— От, я був би забув! Гей, Андрію, — гукнув до брата — візьми десяток людей і скачи в балку. Та я забув, що ми в коморі в діда Гараська залишили зв'язаного татарина. Розв'яжи і пусти його в степ...

— Кинь його, Тарасе, — говорили уходники, — не варто такою марницею клопотати собі голову...
— О, ні! — відповів Тарас. — Я обіцяв його пощадити... А яка ж би то була пощада, коли б він згинув голодовою смертю? Отаман Тарасівки не сміє не додержати слова, хоч би і ворогові...

XV.

З того часу три роки, рік за роком уходники вибирали Тараса Партиченка військовим отаманом. Нікому й на думку не приходило класти кого другого до вибору, ніхто б навіть не зважився показувати охоту ставати на це переважне становище серед уходницького війська. Бо і справді не було нікого кращого. З усіх великих пригод за той чималий час, які доводилося уходникам переживати, Тарас виходив все переможцем, все йому велося, все виходило на користь оселі.

До того часу Тарас мало займався працею в полі. Його виручувала сім'я. Та не тому, щоб соромився хліборобської праці, бо він її добре знав, а тому, що в нього на це не було часу. Нераз підійшло сонце високо, а Тарас ще спав, та всі знали, що тоді, як усі безпечно спали, Тарас з кількома товаришами ганяв по степу довкруги, наглядавав вартових, зорив пильно за безпекою оселі і вертався над ранком.

Так само мало коли брав він участь у молодечих забавах своїх ровесників. Хоч до всіх ширий та привітний, він нераз серед веселої забави молоді сідав у кутку і попадав у задуму, а тоді забував про цілий світ. Він тямив добре, що орда не вибачить Тарасівчанам своїх невдач і розгромів. Коли інші люди забували про татар, то Тарас сподівався кожної хвилини набігу. Він безупинно непокоївся думкою, коли це станеться, і яка буде тоді сила у ворога.

Тарасівка стала славна на весь далекий простір. Напливали нові уходники. Число людей більшало з кожним роком. Оселю треба було щороку поширяти. Тарас поширяв її до лісу, бо другий бік не вважав за безпечний. Тому то уходники мусіли рубати ліс на свою потребу не зараз під селом, а далі, щоб при оселі лісу не проріджувати, бо його вважав Тарас за найкраще забороло перед ворогом.

Та надто широкої оселі не можна було окопати валом. Це була б зайва праця, бо не було настільки війська, щоб такий розлогий вал обсадити оборонцями. Згодом почали будувати домівства за валами. В разі небезпеки всі мали ховатися за вали, а хати залишати на долю: або вони устояться, або підуть з димом.

Журавель, що його вибрали по Кіндраті Мусі головою оселі, слухав у всьому Тараса і ніколи йому не перечив.

Старий Кіндрат Муха охляв зовсім і не мав уже сили такою великою громадою порядкувати.

Одначе у важних справах рада зверталася до нього по розумне слово, він ніколи не відмовлявся, і його слухали всі від малого до великого. Доживаючи свого пізнього віку, він тільки мав розради, що всі його шанували і любили.

У нього жив старий пустельник Гарасько. Були обидва однолітки, то тепер, сидячи взимі біля печі, а влітку на призьбі під хатою, гріючися на сонці, або під яблунькою в садку, розмовляли про давнину.

Про минуле Гараська ніхто не знав, бо він про це нічого не згадував.

Якось на третьому році його перебування в Тарасівці старий важко занедужав. Збирався вмирати і говорив про це кожному, що години його життя вже почислені, і вже не довго людям заваджати буде.

Прикликали панотця. Висповідав його та відправив маслосвяття. А проте він не заспокоївся, і чим ближче смерти, дуже непокоївся, і не міг собі знайти місця. Видно було, що в нього щось на сумлінні важке лежить, що він не хоче того брати з собою на той світ.

Вістка про близьку смерть Гараська розійшлася по оселі, кожний хотів побачити його востаннє. Люди почали його навідувати. Він так підтоптався, так змарнів і виснажився, що годі було його тепер пізнати. Залишилася сама тільк колишнього чоловіка.

Аж раз він не видержав і заговорив до свого приятеля старого Кіндрата:

— Важко мені, брате, сходити з цього світу, поки не скину з моєї душі важкого каменя, що пригнічує мою душу. Будь ласка, приклич людей, хай я перед усіма наголоше висповідаюся і розкажу те, чого ніхто не знав і не знає.

Кіндрат уволов його волю, і незабаром наповнилася хата уходниками.

Підперли старого подушками, і він говорив:

— Я вже вам казав, мої добродії, що я з купецького роду, та не з Черкас, а таки з самого Києва. Мій покійний батько, Михайло Сишук, провадив широку торгівлю між сходом і заходом. Сім'я в нас була велика, я був наймолодший. Батько ладив мене теж до купецтва, виручався мною, як я вже децю порозумів, та послав мене з крамом у світ. Я їздив до Вильна, в Москву, до Львова, а по тім боці в Бахчисарай, ханську столицю, в Кафу, а то й до Царгороду. Цей великий світ поміряв я, ведучи цілі валки возів з набором. Вдома я побував узимку... Я мав товариша Ониська, трохи не побратима, однолітка. Його батько теж крамарював, і ми частенько разом наш крам перевозили з одного кінця в другий... Нещастя хотіло, що ми обидва влюбилися в одну дівчину, влюбилися на смерть, один не хотів другому поступитися. З тої причини я з приятеля став йому завзятим ворогом... Гафійка (так називалася дівчина) схилялася більш до Ониська. Я любив її до дуру і вирішив, що хоч би це коштувало життя мому суперникові, то вона мусить бути моя. Між нами розпочалося тихе завзяте ворогування... Тоді і піддав мені диявол думку усунути Ониська з цього світу... Ця страшна думка не покидала мене ні вдень, ні вночі. Я любувався нею, розбирав її на всі лади, придумував способи і радів, який то я буду щасливий, коли Ониська не буде вже між живими, а тоді нічого мені не стане на заваді одружитися з Гафійкою. Та на явне душогубство я не міг зважитися. Тому то я все показував перед Ониськом приятеля і нічим не зраджувався, хоч це коштувало мені багато зусиль. Тривало це так довго, поки не трапилася нагода. Наші бітьки післали нас обох з валкою краму в Крим. Я з того дуже радів, бо знав Крим добре і навчився по-татарськи говорити, а Онисько ні. Там він мусить пропасти, а я, вернувшись, одружуся з Гафійкою.

— А сердешний Онисько нічого не догадувався, радів, що поїде зі мною і побачить ті дива, про які я йому розказував, щоб його заохотити. Він, сердега, не догадувався, що їде з Каїном, який його погубить. Заїхали ми без пригоди до Козлова, по-турецьки він Геславе називається. Тут їде на велику руку торгівля, і тут перепродують і людей.

По дорозі я обміркував свій чортівський плян добре і був певний, що мені пощастить. Там я мав знайомих між татарами, котрі мені допоможуть. Я й досі проклинаю годину, коли я на татарську землю ступив. Чому я не пропав де в степу? Бо кажу вам, найтяжче степ проїхати, а вже купцеві в Криму зовсім безпечно, і вони під ханською владою купців шанують. Отож зараз, як ми приїхали, я тайком пішов поміж торговців невільниками і просто продав брата невірним. Я умовився з ними, що заведу Ониська в тісну вулицю увечорі, коли вже смеркне, а вони його спіймають та між християнських бранців заволочуть. Вони мені зараз заплатили половину юдиного гроша, другу обіцяли дати опісля... Чуєте, люди? Я продав християнську душу невірним, продав на важкі муки і неволю!

Старий почав по тих словах страшно ридати, бив себе немічними руками по голові, дряпав кігтями лице. В одну мить страшно перемінився. Так мусів виглядати сатана, коли йому св. Михайло Архистратиг наступив ногою на шию...

Люди христилися. Їм здавалося, що бачать самого чорта у людській подобі... Згодом старий трохи заспокоївся і говорив далі:

— Мені легко було перемовити Ониська, щоб він пішов зі мною оглянути місто, що його не знав. Він був цікавої вдачі і радо придивлявся до всього нового. Ми ходили до самого вечора. Я, щоб не зрадити мого хвилювання, розказував йому дуже багато, я хотів сам себе заговорити. Вже геть смеркло, коли ми верталися на квартиру. Зайшли в умозлений перевулок. Там вискочило з сутні кілька розбишак, ввіймали Ониська і зв'язали... Він оборонявся щосили, та його перемогли. Я стояв, мов закамений. Його поволокли далі... Не забуду ніколи його розпучливого крику: „Рятуй мене, брате, гей, Гараську, не дай пропасти”.

— Це були останні слова, які я чув з його уст. Вони безперестанно брешуть мені в ухах, вони деруть мою душу, мов чортяки кігтями... А притім я чую ще другий голос: „Ти Юда, братопродавець, проклін на твою голову!”...

— Я втівав з того місця мов окаянений... На квартирі сказав нашим людям, що сталося. Вони всі Ониська любили і жалкували його.

— Поклався я спати, та мені йно так здавалося, що буду спати. Моє сумління не давало мені хвилинок спокою. Та ніч була для мене гірш пекла. Мені здавалося, що легше тим грішникам у пеклі, що з них чортяки шкіру деруть, ніж мені тоді було... Усю ніч бігав, мов скажений, по своїй кімнатці, стогнав, кричав, мов божевільний. Люди гадали, що я так за побратимом побиваюся, бо ніхто не знав того, що я зробив...

— За цю ніч я пізнав цілу гидоту свого гріха. Пізнав я, що все життя не буде мені спокою, що вимрїяне в моїй душі щастя в подружжі з Гафійкою, це лише мана... І я вирішив усіми силами, хоч би ціною свого життя, заподїяне зло направити...

— Зараз зранку я пішов до своїх спільників, торговців невольниками. Вони гадали, що я по гроші прийшов і хотїли мені виплатити. Та коли я їм сказав, що удвоє їм стїльки заплачу, коли мені повернуть Ониська, та при тїм, як побачили мене схвильованого, мов божевільного, не могли мене зрозумїти, що сталося. На жаль, не могли мені Ониська повернути, бо зараз звечора перепродали його іншим купцям, а ті повезли його зараз у Кафу... Я почав страшно плакати, та не лише не взяв решти грошей, та ще покинув їм і ті, що взяв учора. Мені здавалося, що мене ті гроші пекли вогнем, і я хотїв їх мерщїй позбутися. Так само, як кинув Юда Іскарїот срібняки архїєреям, що взяв їх за Христа...

— Вернувся я на квартиру, казав своїм людям вертатися додому, я, мовляв, лишуся, щоб шукати за Ониськом... Я забрав усі гроші, що взяв за крам, з собою. Я знав, що без грошей нічого не вдїю між невірними.

— Пігнав я у Кафу, розпитував скрізь, та надаремно... Ониська зараз перепродали і повезли далї, навіть ніхто не знав куди...

— Я попав у одчай. Я знав, що не лише брата продав, але і свою душу чортовї, і для мене немає вже бїльше вибачення в Господа Бога.

— Поїхав я потїм у Синоп, до Трапезунту, аж до Царгороду забрїв, і все це було надаремно. У цих мїстах я перешукав усі невольницькї базарї...

— Та коли я не мїг спасти проданого брата, треба було подумати, як спасти свою окаянну душу... Зайшов

я на Атонську Гору до святих ченців. Та і тут моя душа не знайшла спокою. Я страшно мучився, хотів спокутувати свій гріх, та ніхто не вмів мені сказати, куди дорога до мого спасення, коли моя покута стане повна...

— Та мені все якийсь добрий голос нашіптував, що я таки попаду на слід жертви мого гріха. Частенько я покидав Святу гору і сходив на цей мерзенний світ, що його я зненавидів, та все даремне робив пошукування. Тоді я знову вертався до святих ченців. Тепер натрапив я на старого ченця-земляка, таки з Києва, і перед ним висповідався. Він мене потішив, що Боже милосердя більше від гріхів усього світу, і доки грішник кається і хоче гріх направити, то йому не закрита дорога до спасення. Порадив мені піти між татар і там з усіх сил помагати бідним невільникам...

— Тоді я взявся знову до купецтва, бо інших засобів у мене не було. Мені велось добре, і я свій увесь прибуток з торгівлі повертав на рятування невільників. Багато їх викупив з неволі, багатьом допоміг до втечі. На Україну я не міг вертатися, навіть не посмів розпитувати за моїми рідними. Це вважав я для себе теж за кару, яку я сам собі наклав.

— Аж одного разу мені не поталанило. Мене ограбували до нитки, трохи не вбили. Та мені не було шкода мого ледачого життя, лише я боявся вмирати, тому що я ще свого важкого гріху не спокутував... Тому я втік розбишакам з рук. У цім моїм спасенні я бачив палець Провидіння, що Воно не хоче моєї смерті. Аж тоді я побачив, що без грошей на бісурманщині нічого не зроблю, я подався з татарами на Україну, тут поселився пустельником у вашій балці та жив там, поки мене ваші юнаки не віднайшли. От тут я багато дечого доброго зробив. Скільки бранців я перерів уночі в свою печеру, про яку татари нічогосько не знали...

— Тепер скажіть мені, люди добрі, чи не варто мною гидитися, мов гнилим стервом, і чи не варто мене, ще поки сконаю, викинути геть за вал, щоб мене вовки живим пожерли, щоб не зоїджував я вашої богомільної оселі?

Він знову почав каятись, бив себе кулаками в груди, кричав, мов навіжений. Слухачам проходив мороз поза спину. Старий Кіндрат сказав:

— Заспокійся, чоловіче! Боже милосердя справді більше, як нам здається. Коли б його над тобою не було, ти вже давно не жив би, а так Господь умисне держав тебе на світі, щоб тобі дати час до покути і покаяння.

— Заспокійтеся, діду, — говорив і собі Тарас. — Тим одним ділом, що ви нам допомогли зробити — орду розбити, та стільки християнських невільників визволити, ви завершили свою покуту, і Господь прийме вашу очищену від гріха душу.

Ці розумні слова молодого парубка, що його всі в селі поважали, справді заспокоїли грішника. Він лежав горілиць, заплющив очі, наче засипляв... У хаті стало тихо. Усі задивилися на діда, що вмирав. Почали розходитися. Зчинився в хаті рух. Тоді Гарасько відкрив очі і хотів підвестися. Йому поміг Тарас:

— Я бачив янгола Божого... Мої гріхи прощені, простіть і ви мені, мої друзі. Хай Господь благословить вашу оселю... Прощавайте!

Він знову поклався на постелю горілиць, зітхнув глибоко і перестав жити... Тарас поклав руку на серце. Воно перестало битися...

— Помолімося, брати, за його душу... — сказав поважно Тарас і став при постелі навколішки. Інші пішли за його прикладом. Почулися тихі шепоти молитви за усопших...

Гараськові справила громада величавий похорон, і поставила на його могилі високого хреста...

XVI.

— Тарасику мій любий! — сказав раз старий Кіндрат до Тараса. — Я б тобі міг дідом бути, тож послухай моєї ради, що тобі скажу. Ти вийшов між нами на великого чоловіка, а все ж таки ти ще не повний, не цілий чоловік. Тобі женитися пора... Годі тобі вмирати старим підтоптаним парубікою, бо згодом люди перестануть тебе поважати. Пора своєю сім'ю завести, тоді і твоя повага в селі побільшає...

— Женитися мені, дідусю? Коли ж бо я боюся своєю увагу роздвоювати поміж добром своїм власним, гараздом моєї сім'ї, і добром громади. Я дивлюся далі, як мої зем-

ляки, і бачу, що наша оселя все ще в небезпеці, мов на волоску висить. У цьому вся моя турбота і про жінку та сім'ю немає в мене часу думати.

— А треба подумати і про це. Через твоє гаяння і твоя сім'я терпить, бо не може перед тобою заходити у подружні зв'язки. Ти найстарший і перший на черзі, а що ти не якийсь каліка, то й минути тебе звичай не велить. У нас дівчат дебелих мов макового цвіту і, правду кажучи, не вітряниць, і є в чому вибирати. Повір мені, що наші сім'єгі ухोдиники, хоч і слухають тебе і поважають, про те скося дивляться, що ти досі не цілий чоловік.

— Як це воно: не цілий? — засміявся Тарас.

— А так. Парубок чи дівчина не цілі люди. У Святім Письмі читають, що Господь ще в раю так запорядив, щоб люди жили парами, а не кожний для себе.

Це і переконало Тараса, і він почав роздивлятися поміж дівчатами, котра підходила б йому під пару. Навдивовижу усієї громади Тарас став заходити на вечерниці, весілля та танці, і тут дав себе знати, що він не лише до шаблі, але й до танцю мистець...

А дівчата, що дотепер дивилися на Тараса як на дикуна, бо він ніколи з жадною не пожартував і держався осторонь, почали до нього тепер не так придивлятися.

Між ними була і Маруся Судаківна, котру він вирятував від ведмедя. Вона виросла на гарну струнку дівчину, та хоч не один парубок завертав на неї очима, вона і говорити собі про це не давала, всім відмовляла. Бо ніде правди діти, — серденько її таки тьохкало до Тараса. Та ж це був найкращий юнак на всю оселю, мов вимріяний у казці князь. Та, на її превеликий смуток, він не звертав на неї особливої уваги, так, як і на інших.

Тепер стрінулись на вечерницях. Тарас узяв її в танець, і коли вже перетанцювали, посідали на боці, він заговорив перший:

— Не сниться тобі коли, Марусе, той лютий ведмедище, що тебе на фігурі за одержу хапав?

— Ведмедище мені не сниться, а сниться мені нераз той бравий козак, що мені життя врятував...

— Невже ж сниться? Ти його не забула?

— Його ніколи не забуду, бо коли б не він, мене давно не було б на світі...

— А хіба ж ти його не бачиш наяві щодня?

— Та що мені з того? Він такий гордий та пишний, що і глянути на мене не хоче...

— Ні не гордий він, ні не пишний, та бач, у нього безперестанку турботи за безпеку оселі, всі його думки за цим ходять... То й не дивуйся, бо ви всі того не бачите, що мені не дає спокою...

— Яка ж це небезпека?

— Гадаєш, що татарва довго нас так терпіти буде, як досі? Вона нераз поломала собі на нас зуби, ми їй заваджуємо в грабіжницьких походах. Вони нас бояться тепер, та не перестають за нами зорити, і, коли підглянуть слухний час, застукають нас так, що не зможемо встоятися! Ось де моя турбота, і я безупинно думаю над тим, що б тут таке видумати, щоб раз на все забезпечитися...

— Треба їх знову колись при переправі розгромити, а тоді певно на цю переправу не підуть, знайдуть собі якусь подальшу.

— От славно ти, Марусе, дівчина, — сказав урадуваний Тарас. — Далєбі, треба твоєї думки послухати. Шкода, що ти дівчина, не козак, тебе варто б хоч би сотником наставити...

— А чому б мені сотником не бути? Чому ви, козаки, вважаєте нас за помело? На коні вмю їздити, списом і шаблею можна навчитися орудувати.. З лука я теж вмю стріляти.

— А чому я цього не бачив?

— Бо я стріляю лише потай людей, а то з мене посміялися б.

Тарас подумав над тим, що почув від бравої дівчини. Чому б воно не могло так бути, щоб і жінки вчилися військової справи?

Та не лише сама думка подобалася Тарасові, але й дівчина, що таке говорила... Козир-дівка, так годі... Нагадав собі і свою розмову з Кіндратом, і вневнився, що Маруса йому призначена. Та треба було поговорити про це ще з мамою. Хоч мама бажала собі невістки, та не сміла про це Тарасові говорити. Вона дивилася на свого хлопця, мов на образок, у всьому його слухала, бо вважала себе перед ним такою маленькою, що не посміла б йому радити, хоч він і дуже маму любив...

— Матусенько, — сказав одного разу, — старий дідусь Кіндрат нагадав мені недавно, що мені женитися пора, казав, що чоловік без жінки то не ціла людина... Чи добре він казав?

— Кіндрат розумна людина і пустого говорити не буде... Я сама це кажу... Та ти в-одно про громадські справи думаєш, а про себе забув... Так, Тарасику, тобі вже пора... роки минають... Не кайся рано встати, а замолоду оженитися, та тобі не так вже дуже замолоду, бо далеко молодші женяться.

— Котру дівчину з нашої оселі радили б ви мені, матусенько, за дружину взяти?

— Про це, то вже, сину, свого серця спитайся. Вона тобі, не мені дружиною має бути...

— Та воно так, мамо, та все ж вона житиме тут з вами, і коли б вона вам не злюбилася, тоді і мені була б гірка година...

— Воно так, сину, та я тобі кажу, що котру ти полюбиш, то до тої і моє серце пристане...

— А що ви, матусю, сказали б на Марусю Судаківну? Замість відповіді мати обняла його і пригорнула до грудей.

— От, дитино, ти вгадав мою думку... Кращої невісточки і не сподіватися мені. Тільки, щоб вона і тобі вийшла по серцю, і не тому, що ти отамануєш над нашим козацтвом... Боже благослови!

— Силуваної жінки я не візьму, мамо, а по серцю... Тому то я, заки пішло старостів, побалакаю з нею, розвідаю...

Незадовго стрінулися обидвоє на вулиці ввечері, коли Маруся йшла по воду.

— Здорова, Марусе! Не прогнівайся, що тебе проведу. поговоримо.

Маруся почервоніла мов рак і сказала:

— Як панові отаманові не соромно з простою дівчиною йти та балакати, то я не противлюся.

— Так, Марусе, не можна говорити. У нас тут рівність, і нічого соромитися... Ти пам'ятаєш, Марусе, як ми на вечерницях розмовляли? Ти казала, що могла б стати сотником... Коли б тебе навчили військової справи. Ну, а я тебе питаю: чи не хотіла б ти замість сотником стати отаманихою?

Він узяв її за руку і дивився їй любо в вічі. Вона поставила коновку, обидвоє стали одне проти одного. Маруся перебирала в пальцях мережку фартушини, понизивши голову...

— Ну, як же, Марусе, я хочу від тебе почути слово... бо покохав тебе, Марусенько...

— Подумай, Тарасе, як воно було б? Ти славний козак, на всю оселю перший, по тобі оселю назвали, а я проста собі дівчина...

— Не говори таке, Марусе, бо у нашій оселі нема ні простих, ні бідних, всі ми рівні, всі вийшли з однакової біди, з-під старостинської кормиги, а тепер нашою працею надбали всього доволі. Хіба ти думаєш, що мені б десь у городі дружини шукати, або таки мене не хочеш, бо може вже другого полюбила...

— Нікого я, козаче, не полюбила, лише тебе одного. Я тоді ще була дитина, коли ти мене там на фігурі від смерти визволив, а від того часу, коли мені нагадалося, що й мені пора вийти заміж, то про тебе одного думала, ніде правди діти...

— Коли так, то і гаразд, любя, кохана Марусе, коли ми зговорилися, то я зараз старостів посилаю. Пощо відкладати?

Знову йшли далі. Тарас хотів від неї перебрати коновки з водою і піднести, та вона не дала.

— Як же воно! Отаман козаків буде воду носити!

— Для нікого я би цього не зробив, а для тебе...

Прийшли під хату. Маруся віднесла воду, і вийшла знову. Не могла не зробити цього. Її мрії справдилися, її любить найкращий козак. Її магнетом тягло до нього. А до того була ще літня гарна погода. Смеркло. Ясне українське небо вкрилося рясними зірками. Із поля заносило пахощами спілої квітчастої трави, з городів пахощами квітів... А соловейки в кущах щебетали, аж заливалися. Це ж найкраща музика любови, той соловейків спів..

Стояли так довгенько під вербою, не говорячи ні слова. Їх серця розмовляли без слів, хіба за руки держалися.

— Марусе! — кликала крізь вікно мати, — а ходи вечеряти...

Вони стрепенулися, наче з чарівного сну прокинулися. Маруся пустила руки Тараса і хотіла бігти в хату. Тарас

обняв її кріпко, і поцілував на добраніч... Розійшлися, мов сонні... Маруся стрибнула в хату, Тарас повагом пішов до дому...

Кілька днів пізніше Журавель з Жуком мандрували до хати Судаків, несучи під пахою чималий бохонець хліба...

Маруся була засватана Тарасові. Усе село з того раділо, бо кращої пари не знайдеш. Лише тим парубкам, що теж гадали Марусю сватати, не було це до душі.

Як верталися свати від Судаків, вже добре хмільні, держачися під руки, сказав Журавель до Жука:

— Скажи мені, брате, хто їх засватав?

— А хто ж би? Ми обидва, ні я сам, ні ти сам, лише ми обидва...

— Неправда, брате, — відповів Журавель, — ні ти, ні я, ні ми обидва...

— Чудася! А хто ж саме?

— Кажу тобі, що їх засватав ведмідь, що йому Тарас так гарненько кулею подякував... Он що!

— Справді! Ти правду кажеш... Ведмідь, аби здоров був... хе, хе, хех! Ха, ха, ха!

Так сміялися свати, аж голос по селі лунав...

Незадовго і весілля відгуляли, та ще й яке! Цілий тиждень водилися з музиками, вся оселя відгуляла весілля свого отамана, подарунків повну хату поназносили...

Тарас зробив добрий початок, бо за його прикладом пішли всі, що дотепер, теж за його прикладом, парубочили...

XVII.

Хоч Тарас зажив тепер родинним життям, хоч у хаті панувала згода і любов, то він не змінив у нічім своєї дотеперішньої поведінки. Безупинно турбувався за своє військо і не пропустив нікому. Він добре тямив, що коли б перестав держати над військом сильну руку, не нагадував йому про важні обов'язки, то воно знівечилося б. Особливо могло б це статися тепер, коли всім жилося добре і в достатку, оселі ніхто не зачіпав. Такий стан буває найнебезпечніший. Він присипляє увагу, а заспалу людину трудніше розбудити.

Та уходники думали інакше. Пощо всього цього, пощо морочитися вправами, коли жадна небезпека не загрожує?

Вже три роки татари їх не чіпають. Краще б, замість іти на вправи, пролежати в холодку та виспатися добре, замість ганятися, ставати в ряди, та вимахувати списом та шаблею, забавлятися по-дів'яцькому.

Тарас на таке говорення не зважав. Увесь вільний від праці час проводив на вправах, на навчанні в степу, або таки на майдані серед оселі. Та неохота уходників дуже його турбувала. Він прочував, що уходники скинуть його з отаманства. Тарас, ще в Каневі, наслухався був від старих людей про славі в старовину городи, які тепер лежали городищами без значення. Роздумуючи над цим, він був певний, що така, а не інша причина була їх упадку. Люди забагатіли, розледачили і в першій сильнішій зударі з сильнішим сусідом улягли і знівечилися.

Цього він боявся за Тарасівку. Від такого нещастя може врятувати оселю якийсь новий татарський наскок, і цього він собі дуже бажав.

Але татари, мов заворожені, не показувалися.

„Як вони не приходять до нас, то треба за ними шукати”, думав собі Тарас і чекав весни, коли орда рушить своїм звичаєм на Україну, Польщу та Литву.

У Тарасівці було вже п'ять сотень добре вишколеного війська, і не було йому п'ять років ніякої військової роботи. Передусім він порадився із своїм однодумцем, вірним побратимом, Трохимом.

— Який чорт зачарував орду, що не показується під нашими валами, а так свербить рука помірятися з ними. У всьому цьому я добачую якусь хитрість. Вони хочуть, щоб ми поснули, а тоді дадуть нам такого чосу, що хто не поляже, певно піде в сирівці.

— Я знаю, — відповів Трохим, — що вони нас підзирають і добре знають, що в нас робиться. Потурнаки-харцизи не повиводилися, а ми приймали в нашу оселю, не розглядаючи, хто він і звідкіля він? Навіть поміж визволенними бранцями можуть такі найтися.

— І таке може бути, та як його перевірити? Через таке міг би і не один невинний потерпіти, а підозрілих не викрили б. Знаєш, Трохиме, що нам робити? Йде весна. Орда знову піде на грабіж. Нам тепер не було пильно зорити за ними, а тепер би знову роздивитися та на переправі їх застукати.

— Тільки перед громадою про це ані словечка, бо я знаю, що не схочуть.

— Тому то я насамперед хотів з тобою справу обговорити. Як знатимемо, коли орда вертатися буде, тоді занепокоїмо громаду, що орда на нас напасти замишляє... Тоді всі підуть.

— Хто ж буде за цим зорити?

— Я вже таких знайду...

На цім і стало. Знайшли охитних і післали їх з харчами у дідову балку.

Незадовго по тім дали знати, що орда переправилася через Інгулець у тому самому місці і пішла далі. Сторожні козаки — висилали в-одно сторожних у балку. Вони вилазили на високі дуби, і звідтіля стежили за тим, що в степу діялося. Вони придивилися, яка в татар сила та яке озброєння, скільки боедатних ординців.

— Значить, що їх не буде більше, як будуть вертатися, а певно їх поменшає, — помітив Тарас.

Рознеслася зараз по оселі вістка, що татари з'явилися. Тарас запевняв, що сторожні піймали язика і від нього дізналися на муках, що ординці замишляють, вертаючись, напасти на Тарасівку. Силу татар також прибільшили удвоє.

Оселя заворушилася. Піднялося завзяття.

— Наші ухидники ще не перевелися, — каже Трохим до Тараса. Піде знову слава про нашу Тарасівку на всю Україну.

Тепер уже без ремства і неохоти йшли козаки на справи, ладили зброю і воєнні припаси. Тарасові не було тепер і хвилини спочинку.

— Знаєш, Марусе, — сказав до жінки, — за кілька тижнів вертатимуться татари з походу з добиччю, і ми їх застукаємо при переправі. Мене вже руки сверблять...

— Як я тобі завидую, Тарасе, чому і я не можу з вами піти?

— Може ми доведемо до того, що і наше жіноцтво у військовій справі вишколимо, та таки, моя кохана, жінок у похід брати не можна. Буде з вас досить, як навчитесь боронитися на валу з-поза частоколу та з-поза будівель. То вже буде для козацтва велика поміч, як, виходячи в степ, знатимемо, що не залишаємо оселі без оборони...

Так ми незабаром вийдемо з нашими сотнями татарам назустріч, а ти тут не тривожся за мене. Все в Божих руках...

— Я це знаю і непокоїтися не буду. Я твоя дружина, і отаманиха, і соромилася б показувати іншим жінкам та матер'ям неспокій... А коли б Господь допустив інакше, то ти знову не бійся за мене, а як це переживу, лишуся тобі вірною, лишуся чесною вдовою і нікого знати не хочу. Ціле моє старання буде виховати нашого сінка на бравого козака, щоб став гідним свого батька, і коли підросте, помстив твою смерть.

— От жінка! — крикнув урадуваний Тарас, обнімаючи її, — от вірна дружина, козачка!.. Та я всього війська з собою не заберу, частину козаків залишу в оселі на всякий випадок. Хто-зна, що татари задумують... хитрий народ...

— Що ж би вони задумували?

— Частина піде зі здобиччю на переправу, а головна сила може обійти нашу оселю з другого боку і несподівано напасти. Ми будемо возитися зі здобиччю, а вони наберуть у нас удвоє стільки і пропадуть у степу другою стороною. Тоді був би нашій Тарасівці кінець...

— Добре, що ти мені це сказав. Про таке я й не думала. Тепер і ми, жінки, можемо стати у потреби Журавлеві... Там, на переправі, ви переможете. Бо де мій сокіт ясний отаманує, там не може бути без перемоги!

— Ах, ти моя кохана! Спасибі за слово добре...

Тарас пішов до колиски, виняв малого Трохимка, підніс на руки високо, гойдав його та приспівував. А немовлятко сміялося та хапало батька за чорні вусики дрібними рученятами...

Тих кілька неділь проживали уходники в великій напрузі. Усе було до походу приладжене. Тарас посилав в-одно роз'їзди у степ. Вибирали до цього найпроворніших. Їм наказали поводитися так, щоб на татар не наскочити, не показуватися на вічі, виминати їх. Роз'їзди йшли великим колом, вилазили в лісі на високі дерева, засідали вночі в траві. Завдання було нелегке. Татари дуже обережні і меткі, скрізь вештаються. Як їх вислідити і виминути? Треба було дослухуватися до кожного руху в степу і не дати себе помітити. Але орда не могла легко сховатися. Стільки людей та возів зі здобиччю, товару та овець. Дотого ще голосіння та стогони бранців, вигуки татар не мо-

гли пройти непомітно. Стежі позавертали з усіх сторін до оселі. Тарас переказав тим, що сторожили в дідовій печері, щоб не верталися, аж орда розляжеться табором. Йому хотілося розвідатися, з котрого боку найкраще вдарити. До печери післав уночі кілька десятків з самими ножами. Вони мали вийти аж тоді, як боротьба розпочнеться, і мали розтинати сирівці.

Довго волоклася по степу орда від того часу, як її помітили, поки стала над річкою. Козаки засіли на високих дубах у балці і роздивлялися. Татари йшли обережно, розіслали на всі боки стежі. Посилали їх так, щоб з Тарасівки їх не можна було помітити. Заходили і в Гараськову балку, і до його печери. Але козаки сиділи у великій, татарам незнаній печері, і позамітали за собою всі сліди...

В опівночі відсунули важкі ворота оселі, і Тарас на чолі добірних чотирьох сотень виїхав у степ. Їхали попід берег Висуня. Аж уже недалеко балки виїхали на берег, і тут зараз зустрінули козака, що обережно підвівся з трави.

Повели його до Тараса.

— Я тому припізнівся отамане, що треба було ждати ночі. Нас татари не відкрили. Орда розмістилася так: уся орда стоїть по цім боці ріки, ніхто не переходив на той бік. З того боку, звідкіля ми останнього разу наступали, стоять вози і татарські гарби. Перед ними від річки поставили бранців. Від самої балки над берегом стоять татари, а від півдня поставили скот, щоб пасся. Не можна наступити з того самого боку, що іноді, бо порозбивалися б на возах.

— Нам так і ліпше, — сказав Тарас. — Зайдемо з другого боку від півдня, наженемо знову волів на татар, та скинемо їх з високого берега. Ти вертайся зараз до Трохима, хай перебереться з людьми до дідової печери, щоб стояв ближче та дожидав нашого наступу. Тоді хай виходить і йде на вози бранців визволяти.

Козак пропав у нічній п'ятмі.

— Сотнику Остапе! Пішли п'ятдесят людей із своєї сотні на берег ріки в долині балки з мушкетами. Тудою певно втікатимуть до річки ті татари, які не скрутують собі шиї, впадши з берега балки. Їх треба вистріляти із засідки... А тепер, хлопці, тихесенько за мною в Божий час!

Мов духи тих незліченних наших предків, що споконвіку заселявали наші широкі степи України, їхали тихесенько Тарасові лицарі за своїм отаманом. Об'їхали великим колом балку аж у те місце, де стояв награбований татарами скот. Він тепер лежав і пережовував спасену траву. Козаки розвинулися півмісяцем у довгу лаву і почали списами зганяти скот. Їх кололи, а далі підняли пекельний татарський оклик: „Аллах, Аллах!”

Тепер посхапувалися татари, не знаючи, що робиться? Хіба ж козаки по-татарському балакати навчилися? Аж надбіг на них наляканий скот. Він ревів страшно, гнав щосили і розбивав усе по дорозі. Хто з татар не встиг утекти, того воли розбили рогами, розмісили ногами. Татари пішли навтікача, втікали над стрімкий берег балки і скакали з берега. За ними скакав і оскраженілий скот. Настала страшна метушня. Частина татар скочила в річку, частина пішла попід берег у долину балки. Тут привітали їх Остапові козаки, рушницями вистрілювали тих, що скочили в воду.

Тепер вийшов із засідки Трохим і пігнав зі своїми до возів. Кинулися на вартових та тут стрінулися з завзятим опором. Виявилося, що татари поставили при возах більшу силу. Вони повилазили з-під возів і кинулися на Трохима. Він був у великій небезпеці, бо не мав іншої зброї, тільки ніж. А татари напірали списами та ломаками. Трохим почав уступати до печери.

— Хлопці! Рятуйтеся до печери! — кричав на своїх, а сам змагався заступити їх. Та хоч би одного списа видерти ворогові з руки! На нього насадало щораз більше... Аж почув дошкульний біль у правому боці. Кров жбухнула, і він повалився на землю. Татари лишили його і пігнули за втікачами. Вони скочили в дідову печеру і заклали наборзі вхід камінням. У печері було темнуватого, так що один одного не бачив.

Татари почали добуватися, усували камінь один по одному. Козакам надходила остання година.

Тарас, як змів татар з табору, подався до возів. Бранці повлазили попід вози і почали рвати на собі сирівці. Знайшовся між ними один ніж і ним послугувалися. Тарас помітив зараз, що помилився у своїх міркуваннях, бачив, як більша сила татар добувалася до печери. Туди був добрий

приступ ще здавна, і легко їм було на конях туди дістатися. Татари побачили, що їм заступили дорогу, і перестали добуватися до печери. Тарас у сам час наспів на виручку. Боротьба тривала не довго, не зважаючи на завзятий опір оточених татар. Деякі поскакали в балку, а решту вкодили. Козаки вийшли з печери.

— Де Трохим? — питає Тарас.

— Поліг сердега, — сказали козаки, — він нас заступав перед ворогом.

Тарас зараз завернув на берег. Тут лежало вісім козацьких трупів; між ними сердечний його друг Трохим з раною у правому боці. Був увесь у крові. Тарас скочив з коня і припав до нього.

— Бідний мій побратиме, на смерть я тебе сюди післав.

Припав до нього і поклав руку на серці. Воно билося. Трохим ще жив. Тарас казав його роздягти, промив рану горілкою і щупко пов'язав, бо кров усе ще текла. Взяли зараз вози, вистелили степовою травою і туди поклали ранених та неживих.

Козаки перемогли, але зазнали чимало втрат. Полягло восьмеро ухадників, ранених було до пів сотні.

Тарас не був вдоволений такою перемогою. Перший раз стільки людей утратив. Це сталося через помилки, які поробив у цім поході. Не треба було роздроблювати сил, пускати людей з самими ножами. І так опісля сам мусів це зробити. Того зовсім не було треба, бо можна було зробити це опісля. І здобичі не було великої, бо скот знівечився. Під скелею лежала копиця побитого скоту суміш з татарами.

Тарас вертався сумний. До того ще турбота про побратима гнітила його душу. Лежав сердега Трохим на возі, мов неживий. Кілька молодців поскочило в оселю звістити про перемогу і розгром татар. Вони зовсім не відчували того, що терпів отаман. Оселя дуже зраділа. Зараз ударили в дзвони і народ сходився до церкви, щоб відправити молебен. Потім вийшли всі привітати переможців.

Тарасові, коли це побачив, здавалося, що люди глумляться з нього, бо він знав найкраще, що не пішло так, як він собі бажав.

Та і тарасівцям стало ніяково, як через ворота в'їхали вози з раненими і побитими. Рідня побитих почала голо-

сити, і це голосіння ранило душу бідному Тарасові. Такий був сумний, що й до жінки не привітався, а зараз пішов до старого Кіндрата шукати розради на свій смуток. Привітав, але похнюпив голову.

— Що з тобою, сину, хіба невдоволений перемогою?

— Не то що невдоволений, а то казав би собі голову відрубати на майдані за те, що стільки людей збавив, стільки ранених привіз.

— Говориш, Тарасе, мов недосвідна, розпещена дитина. Де дрова рубають, там тріски падають. Без утрат не можна обійтися. Та ти порівняй ці втрати з тим, що ми через те зискали... Передусім цього було треба, щоб козаки не залежувалися і не розледачили. Я вже не віднині спомітив, що таке безділля доведе до того, що людям навкучиться вправлятися. Покинуть зброю, а це небезпечна річ у нашому становищі. Подруге, ми помірялися з татарами і нагадали їм, що ми щораз дужчі, та небезпечно нас зачіпати... Тепер знову матимемо якийсь час спокій. Чого ж тобі сумувати?

— Мені сумління не дає спокою, що не одне зробив не так, як треба було, що можна було собі заощадити стільки втрат...

— А хіба ж ти робив це навмисне? Не все складається так, як людина собі бажає. Ти хотів зробити найкраще, та і з того ти скористав, бо вдруге такої самої помилки вже не зробиш. В іншому разі з такої помилки могло б вийти велике нещастя, а так тепер малим обійшлося. Заспокійся, сину, не мордуй своєї молодой душі... Ти хочеш, щоб усе тобі таланило? Пам'ятай, що ми тільки люди, а людину призначив Господь не на саму радість, але більше на горе, ніж на гаразд...

Тарас подякував старому за розраду і вийшов від нього заспокоєний. Решту договорив собі сам. А хіба ж йому не могло таке саме статися, що й покійникам? Він же себе не щадив, не ховався за плечі інших, а йшов попереду всіх.

Поки зайшов додому, поступив до хати Трохима. Біля нього заходилася мама та жінка, старий знахур Прокіп, а найбільше татарин Максим. Той знав добре, як з ранами поводитися. Перев'язали рану наново. Татарин упевняв, що Трохим видужає.

Так само навідував Тарас інших ранених і для кожного мав слово розради. Зайшов провідати і поляглих. Їх уже повмивали, поприбирали і повкладали на лаві. Сім'я голосила, та ніхто на Тараса не ремствував, всі знали, що цей похід був потрібний... Аж пізно вніч прийшов Тарас додому і привітався з своїми. Він виправдовувався:

— Не міг я раніше прийти, бо треба було зайти скрізь, до всього придивитися, хоч я такий знеможений, ногами сливе волочу. Сьогодні забагато було праці.

— А що з Трохимом? — спитала Маруся.

— Важко проколений, та Максим запевняє, що подужає. Тільки, що крові забагато зійшло з нього. не зараз буде здоровий.

Якраз зайшов у хату Журавель.

— Добрий вечір вам! Вибачте, що так пізно приходжу, та не міг ніде Тараса знайти.

— Пане голово, — сказала Маруся, — чи не можна б завтра, бо Тарас дуже знеможений, треба би йому трохи відпочити...

— Нічого, хай ляже і спочиває, а я присяду, коли мене не проженете, та й поговоримо.

— Сідайте, батьку, — сказав Тарас. — У мене лише тіло знеможене. голова на своєму місці, і язик здоровий.

— Велика була орда?

— Господь відає... Ви знаєте, татарський загін, хоч би найменший, на тисячі налічується... а боєвих татар і одної третини з цього не виходить. У бою я не міг цього розглянути. Так само ті козаки, що на дубах сиділи, не могли їх полічити, бо все мішалось, мов у муравлиську. Та вони на те були поставлені, щоб розглянути положення табору, з якого боку можна вдарити. Це вони зробили дуже добре... Нам знову воли помогли.

Журавель почав сміятися.

— Може, тепер татари наберуть розуму і не будуть з волами возитися.

— Цього вони певно не зроблять... Чи видав хто, щоб тхір пошадив курку, хоч він і не голодний... Але може бути й таке, що вони покинуть цю переправу через річку і підуть на іншу... Тоді мали б ми спокій на всі часи.

— Цього, Тарасе, не сподівайся. Вони, хоч би й пішли на іншу переправу, то не покинуть думки, щоб колись за-

скочити нас несподівано і розбити. Не бояться вони нападати на великі міста, підходять під наш Канів, та аж під сам Київ, забігають далеко на захід у чужі багатолюдні землі, то не злякаються і нашої оселі... Кажуть, що кримський хан живе в згоді з литовським князем, та що з того? Крим жалується перед князем на козаків, а князь перед ханом на татар. Тоді хан скидає з себе вину на ногайців і буджацьких татар, степовиків. А ніхто не розчовпає, де правда? Бо по чім ти пізнаєш, чи він кримець, чи ногаєць. Всі чорти однакові...

— Скажіть мені, батьку, що це таке гармата? Про це я чував від наших черкасців. Казали, що староста привіз з Києва аж дві. Це таке важке, що треба аж волами везти. Воно з заліза. Сиплють туди багато пороку, вкладають залізне, або кам'яне велике стрільно, а коли його підпалити, то такий видає страшний гук, що оглухнути можна...

— Я про таке не чував. Та нащо б воно нам здалося? Шкода і думати про це.

— А я кажу, що воно і нам придалося б, як би так одну, другу таку штуку здобути. Ви подумайте: ставимо гармату на нашій, як ви кажете, башті. Підступає орда. Ми сидимо тихо і припускаємо її близько, а тоді одна іскорка, і куля влетить у збиту юрбу, і мостить собі страшну дорогу. Між татарами заколот, а тоді вилазка...

— Чи ти справді думаєш таку гармату роздобути?

— Так, — сказав твердо Тарас. — у нас мусить така гармата бути, і то не одна.

— А що скажуть на це наші тарасівці? Знову почнуть балакати, що тобі забагається печеного льоду.

— Ніхто не посміє, — сказав Тарас і вдарив кулаком до стола. — Поки я отаман, жадного опору не стерплю, хоч би довелось декому голову з плечей зняти.

Тарас говорив з такою самопевністю, що й Журавель почув над собою вищість молодого отамана.

— Як же ти хочеш це зробити?

— А ось як: тепер від орди буде спокій. Я з цього скористаю і виберуся до Черкас, поклонюся старості, а він мені певно допоможе. Вже чей же переконався, що наша Тарасівка відбиває напади поганців на Черкаси. На цю дорогу не треба мені більше як чотири неділі, а в тім часі я певний, ніщо хіба не станеться. От шкода тільки, що

Трохим нездужає. Мені без нього наче без руки... За той час, пане голово, ви будете отаманувати. Я мушу це добути, бо мені не було б спокою ніколи. Привезу старості подарунки, цим його придобрю, а при цій нагоді продам дещо з наших запасів. Може справді можна буде купити яку гармату, куль та пороху.

— От я нагадав. Мені казали, що козаки на Запорожжі вміють самі добрий порох робити. Коли б лише знати, з чого саме?

— І це мені добре знати, і я за цим розвідаюсь...

По цих словах так Тараса зломив сон, що він схилив голову на стіл і міцно заснув. Журавель посидів іще якийсь час, побалакав з жінками і пішов додому.

— „От юнак”, — думав собі Журавель, ідучи додому, послав нам його Господь, бо ніде правди діти, якби не він, уже давно не було б нас тут, а може й не дійшли б сюди..

XVIII.

На третій день після того в оселі вернулося все до давнього порядку. І Трохимові стало легше. Тарас дуже радів цьому, й заходив до нього. Хотілося розказати Трохимові, що задумав, та Максим-татарин казав, щоб нічого такого не говорити, що його могло б хвилювати.

— При такому схвилюванні кров починає швидше в людині ходити, а з того може відкритися рана. З нього і так багато крові зійшло, було б небезпечно.

Тарас узявся запопадливо лагодитися в дорогу. Ладили самі ліпші вози, вибирали коні виймали з льохів до рогі хутра, шкуру, виносили бочки з медом-патокою, та й усе те, що можна було легко продати та обміняти. Прилагодили харчі для сорока душ. Що лише Тарас уважав, що може в дорозі придатися, усе те забирали на вози, вкриті мазаними плахтами.

Нарешті виїхала з оселі валка з двадцятьох возів по три коні. Боками їхали козаки на конях, озброєні списами, шаблями і мушкетами. Попереду чвалали черкаські, що по казували дорогу. Тарас попрощався з своїми, перехрестився на церкву, скочив на коня і пігнав за валкою.

Незадовго опинилися в степу серед високої трави.

Яка розкішна така подорож улітку серед українського

райського степу! Він замаєний різноманітним пахучим квітом, у ньому бренть бджілка, користаючи з пори і погоди. Перепелиця б'є, деркач передражнюється з нею, гомонить степова птиця різними голосами. Часом зірветься стадо диких кіз, яким і не снилося, що над'їдуть такі створіння, які їх виполошать з їх безпечного пасовиська. То знову заколихається степова трава. Це стадо турів занепокоїлося. Чути приглушений рев тура, отамана стада. То знову стрітеться табун диких коней. Кінь-воджій підносить високо голову, стриже вухами, а далі видає з себе голос остороги, зрозумілий усій дружині. Вдаряє задніми копитами об землю, викидає задніми ногами високо вгору, піднімає хвіст і втікає вихром, аж земля дудонить. За ним летить увесь табун. Кобили ржать жалібно, прикликаючи лошаток, а ті і собі ж підносять хвости і біжать за табуном. Якби тим малим грозила небезпека від кровожадного звіра, старі коні не лишать їх на поталу, а стають до завзятої оборони своїх немовлят.

А небо? Яке ж може бути українське небо, як не синє, чисте, аж душа в радісах розпливається. Сонце, те невисипує джерело всього життя, простирає на ньому своє панування, огріває своїм блискучим промінням усю землю, наповняє радіщами усю тварину, від людини до маніцької комашки — усе, що живе на землі і живиться її матірними соками. Під небом, повис, мов мацінька цяпочка, жайворонок і виспіває Богу на хвалу свою одноманітну, а таку гарну пісоньку. Це його молитва. Дякує Богу, дякує ясному сонцю. А ще вище орел кружляє. Великими колесами, мов човен по спокійних хвилях моря пливе. Здалеку чути крякання журавлів. Попереду найсильніший могутніми крилами розбиває повітря. За ними летить двоє, а за кожним з них два шнурочки мов ластів'ячий хвіст. Повагом літають відомі всім бузьки, літають парами.

І бистрий шуліка дає себе знати. Не так то високо він літає, не йде в перегони з орлом. Підлетить угору настільки, щоб добичі на землі з очей не втратити, та й повисне в одному місці, наче його на шнурочку при'язав, і зорить бистрим оком. А помітивши добич, відразу мов камінь спадає на землю... і вже піймав, що помітив.

А повітря чисте, дихаєш і не можеш налюбуватися доволі.

Подорожні їдуть травистим степом навпростець. Коні весело форкають і на ходу скубують вершки росистої травиці та квітів...

Наближається південь. Коні і люди приють. Обганяються від мушви, яка не знати звідкіля взялася і обсідає дошкульно, що годі обігнатися...

Пора спочити, бо коні таки добре потомилися. Возами заїжджають у чотирикутник і стягають докупи. Випрягають коні і пускають на пашу. Вони насамперед лягають у траві і качаються на хребті з одного боку на другий... Люди добувають з возів сухе дерево, розводять багаття, добувають казанки і варять страву. Відразу степ стає людний. Йде помішана балачка. Лише сторожні козаки стоять довкруги обозу на конях, з довгими списами в руках, зорять на всі сторони. Вогонь палахкотить, розкидаючи іскри на всі боки. Люди розстеляють кожухи і лягають на них. Небезпечно в степу лягати просто на траві, а хоч би необачно в траву руку встромити, або босоніж стати... В степу ще один ворог людини приховано чатує, це — гадюка. Особливо тепер, як сонце добре землю нагріє, гадюка дуже злюча й небезпечна. Як укусить людину, то вже їй і амін, коли нікому рятувати. А козаки, що зі степом зналися, тямилі те, що гадюка не любить овечого духу і на кожух не поповзне.

А сонце припікає щораз дужче, наводить на людей сонливість. Кожному очі злипаються...

Та ось і каша зварилася. Знімають казани з вогню. Сходяться люди з мищинами. Кухарі роздають кожному великим черпаком. Кожний добуває ложку і береться їсти поволі, повагом продуваючи гарячу кашу. Хто з'їв швидше, сідає на коня, щоб обміняти сторожних. А ті, що залишилися, не можуть опертися снові. Хто з'їв, закусує хлібом і шукає сутіні, бо жара така, що всю воду з людини смокче. А сутіні хіба під возом шукати, бо ніде деревини не видно. Лягають на кожусі, дрімота огортає всі голови. Спершу почуваш якось любові втому, опісля в голові морочиться, дивишся в повітря, і бачиш крім мушви, що крізь шниряє, ще й те, як повітря дрижить у промінні пекучого сонця. Заплющуваш знеможені повіки, тоді чуєш брентіння комах десь далеко птиця озветься, форкне кінь... Потім пропала вся пам'ять, людина засипляє, мов мертвець...

Тарас поліз під шатро на возі, та тут так гаряче, що годі заснути. Він почував, що голова не видержить, кров б'є в висках, трохи їх не рознесе, і він і собі ховається під віз, щоб трохи поспати...

Сторожні дають знак, що в дорогу час. Почувся свист у пальці. Усі прокидаються, вилазять із сховищ, протягають руки, протирають очі.

Спека поменшала. Сонце вже значно зійшло з полудня. Сідлають коней, запрягають вози. Набирають усе, що повиймали, і вози рушають у дальшу дорогу.

Споочинок підкріпив усіх. Люди починають розмовляти, а далі і пісеньок затягають; розходиться голос далеко по степу...

Тепер здається степ безпечний. Одна біда, що кожному хочеться пити, а коні таки добре похнюпили голови. Даремно в траві роси шукають, гаряче сонце всю воду випило... Ті, що знали дорогу, впевняють, що під вечір певно дойдуть до води, багато потічків стрінуть по дорозі, а що трава ще не висохла, то і води буде доволі. Та кожному хотілося б знати, чи далеко ще до тих Черкас. Та соромиться допитуватися, бо лише малі діти та жінки раді б наперед усе знати.

Сонце хилиться до землі. Повітря холодніє. Під небом щораз більше перелетних птахів показується. Вони на нічні леговища поспішають. Лише комахи літають роями і дуже дошкулюють...

Відразу передні коні весело заржали, інші відізвалися на те ржання. Починають щосили поспішати. Десь уже недалеко занюшили воду. Передні козаки таки женуть вихром наперед, годі коней стримати. І коні і люди зраділи... Ось-ось річка буде, а хоч би і потічок, аби лише вода була...

Видно, коні почули добре. Перед валкою поперек дороги простягається зеленою смужкою потічок. Тут і трава буйніша, і верба над водою росте, свої гнучкі віти до води простягає, наче русалочка свою гарну довгу косу...

— Тут і заночуємо, — каже Тарас.

Знову робиться чотирикутник з возів. Насамперед випрягають прожогом коней і пускають до води. Вони теж нетерпеливляться, що можуть поїхати туди в воду аж упряж рвуть. Коні заходять до потічка і жадібно п'ють. То знову підводять угору голови, пересмоктують воду, любуючись

нею. А декотрим і цього замало, вони лягають у воду купатися... Трохи вище товпляться люди, п'ють воду, черпаючи долонями. А хто напився, миттю роздягається і шубовсь у воду. Треба жару з себе вимочити... Один Тарас стоїть нероздягнений на березі. Йому, як отаманові, не годиться показуватися неповздержним. Аж коли більша частина одяглася на березі, Тарас теж роздягнувся і скочив з берега. А він не абиякий плавець! Хіба ж можна над Дніпром дітвакувати і не вміти плавати? Виринає з води, розбиває її руками, висуває то одну, то другу руку з води наперед, і посувається трохи не на сячень. А далі повертається горілиць і лежить нерухомо, мов кусник дерева. Спочиває і любується водою. Вона холодна, чиста. З усіх боків напливають до нього малі рибки і починають щипати біле тіло. Один порух, і вони йдуть урозтіч.

Нарешті всі задоволюються, напилися і викупалися. Коні скубуть смачно траву, люди заходяться вечерю варити...

— Гей, хлопці! — гукнув Тарас. — Ануте пошукайте на возі волока. Чи не поїсти б нам на вечерю свіжої риби?

Зараз знайшовся невід. Кілька козаків роздяглося і скочило в воду. За недовгий час притягли волок до берега та на радість усіх витягли кільканадцять більших риб, які зараз посправляли і кинули у казани варити.

Почало вечоріти. Від заходу широко рожевіло небо. Ще останки птиць верталися поспішно до своїх гнізд. У степу стало стихати, поки не почувся десь далеко голос гупала, у потічку зарохотіли жаби. Над потічком знялася мряка. І зараз з'явилися цілі рої комарів, що не давали ні коням, ні людям спокою. Козаки розклали кілька огнищ, на котрі наклали потім накошеної трави. Від дього було багато диму, що низько стелився. Тепер коні походилися до огнищ і паслися в димі, від котрого комарі геть пропали... Крім сторожних, усі посідали довкруги вогню, дожидаючи вечері. А вечеря була не абияка! Юшка з риби, а в ній каша. Кожному слинка на язик набігала...

На блакитному небі почали виступати ясні зірки одна по одній, наче хто діамантів насівав. На степ налягла густа мряка і вкрила траву густою росою. — Десь подалі з дуплі верби озвалася сова.

— Пропала б ти з своїм скиглінням, — гукнув один козак христячися, — ще якої біди нам накличе...

— Не бійся! Чого від неї хочеш? Звісно, сова соловейком шебетати не буде.

Та якраз почувся голос одного, другого соловейка над потічком у кущі калини. Вони аж заливалися співом, наче питалися людей:

— А нуте, добрі люди, скажіть, котрий з нас краще співає?

Вже по вечері пішов один козак до води.

— Бережися, Остапе, — кликали за ним інші, — щоб часом русалка у воду не заманила та не залоскотала, а то пропадеш і Черкас не побачиш...

— Нема чого сміятися, — сказав один старший уходник, — бо русалки справді є і вже не одного позбавили віку молодого. Тільки ж вони щойно в опівночі з води виходять, як і вся нечиста сила. А тепер то вони ще сплять.

— А де вони сплять?

— Звісно: під водою. У них там свої хрустальні палати. У них своя княгиня лад заводить, у світ Божий посилає, а коли котра з них погубить людську душу, то вона у великій ласці у своєї княгині ходить.

— А ви, Охріме, бачили коли русалку?

— То ще з того, що я не бачив? Бо я не люблю вночі понад водою тинятися. Чи ти одного на світі не бачив, а воно таки є. Я не бачив, та від старих людей чував, що русалки таки є.

— Так розкажіть і нам дещо з того, що від старих людей чували, розкажіть, та не дуже то брешіть, а то не повіримо.

— Я й без того бачу, що ти не віриш, а таки розкажу таке, що й не повіриш у те, що мені моя покійна бабуся розказувала. Вона раз, як ще дівчиною була, наслухавшись багато оповідань про русалок і мавок, захотіла побачити їх навіч, і в одну місячну ніч пішла над річку. Довго так блукала берегом, мов сонна. Місяць був у повні, було ясно мов удень. Так вона зайшла над кручу. З другого боку був берег низький, а з нього — наче яка скеля. Дивиться вона, а на тій скелі мов якісь люди вештаються. Підходить ближче, а то голісінькі дівчата. Кожна розпустила волосся, побралися за руки і колом крутяться, гуляють. Коли б хоч

однісіньке слово котра промовила, пісню заспівала, а то мовчать, наче води в рот понабирали. Бабуся вийшла до них на скелю теж, а тоді всі з берега та й у воду. Бабуся хотіла придивитися ближче згори, а вони знову, як перше, гуляють по воді. А то така пропасть, така глибінь, що аж голова завертається. А в другому колі знову малі діти побралися за рученята і танцюють собі. Таке то маціньке, така жива дитина навіть на ногах не стояла б. Задивилася бабуся на таку чудасію, а тоді помітили її русалки, та давай на берег вилазити.

„До нас ходи, дівчино”, — кликали до бабусі, — „не пожалуєш цього, бач, як у нас весело. А якби ти побачила ті хорони, де ми живемо... Там розкіш. А ми безжурно собі живемо, і так буде все... Ходи з нами. Треба лише з цієї скелі у воду скочити, а все, увесь світ забудеться”...

„До нас ходи, дівчино”, — закричали здолу ще й діти в один голос.

Русалки почали оточувати бабуся, за руки чіпати, хотіли її в танцюристе коло захопити. Але бабуся отямилася загоді, давай христитися та молитву вголос читати... Тоді всі русалки повідскакували і знову з берега у воду шубовсьнули. Бабуся так налякалася, що аж задубіла на тій скелі, та щойно рано її знайшли люди без пам'яті. Як вона про це потім розказала людям, то одна старісінька жінка каже:

„Щаслива ти, доню, за тобою, бачиться, гріхів немає, бо якби ти грішна була, були б тебе русалки напевно у воду затягли та й залоскотали на смерть. А другий раз ти бережися і русалок не підглядай, бо то все нечиста сила”...

— А скажіть нам, будь ласка, звідкіля русалки беруться?

— Хіба ж ти цього не знаєш? Звісно, з утопельниць. з таких, що самі на себе руки наклали, або таких, що припадком у грісі без покаяння втопилися. А ті малі діти, то все нехрищені. Так вони будуть томитись аж до страшного суду Божого, а тоді вже Бог запорядить, що з ними зробити та куди їх післати...

— Русалки мене не заманили, та я впіймав щось таке, що ви ще не бачили.

І вийняв з кишені мацінького бобріка. Звірятко, пущене з рук, не знало, що з собою робити, куди йому дітися.

Видавало з себе якийсь голос тривоги і, скулившись, сховалося в траві.

— Звідкіля ти це взяв? — питали козаки.

— Зайшов я з берега у воду води набрати та таки руками піймав.

— Знаєш, Остапе, занеси його знову у воду. Хай підросте.

— Мені здається, — сказав Тарас, — що у нашому Висуні є теж бобри, хоч ми їх досі не помітили. Варто за ними буде роздивитися. Таке хутро має більшу ціну, як куниця...

Довгенько так балакали про всячину, поки їх сон не зміг, і тоді твердо поснули.

На другий день треба було перебраться на другий берег потічка та мандрувати далі, бо в тому місці, де ночували, було заглибоко.

Відтепер таких потічків стрічали дуже багато, про воду не важко було.

Погода була гарна, то й мандрувати не було тяжко, і пригода ніяка не трапилася. Нарешті одного дня сполудня побачили на обрії вершки черкаських церков. Усі зраділи, що вже добилися до мети. Поїхали просто на місто. Черкаські придивлялися до них, звідкіля взялися такі прочани з степу. Та між ними були й уходники з Черкас. Зараз рознеслася вістка, що приїхали уходники з тої славної Тарасівки, що так гарно відбивалася від татарви. Довідався про це староста і підстароста, той самий, що перед кількома роками в них гостював у часі татарського набігу. Підстароста хотів покористуватися тою нагодою і взяти з тарасівчан вить за всі часи.

Тарас, не прочуваючи нічого, пішов насамперед поклонитися підстарості. Сподівався, що від нього довідається про те, що йому треба було знати.

Підстароста привітав його так:

— Так ви, добрі люди, таки наумилися привести свою вить на замок панові старості. Трохи припізнилися, бо вже багато років проминуло, як ви нічого не давали.

— Пане підстаросто, ми вить не давали і не дамо, — відповів Тарас, — хіба ж ми не роз'яснили вам якслід, що за нами немає такого обов'язку? Ви самі здорові бачили, на що наша вить іде. А коли ми маємо заслуги для цілої

Черкащини, то шкода про це і говорити. Я приїхав сюди з моїми людьми, як до своїх, і зараз вам розкажу пощо?

— Це мене ні раз не цікавить, пощо ви приїхали, а мені хочеться лише знати, скільки ви привезли, чи якраз стільки, скільки нам належиться.

— Для пана старости і для вас привезли ми гостинця, а це інше ми тут продамо, бо нам грошей треба.

Підстароста розсердився:

— Уважай, хлопче, що тут Черкаси, а не якась там Тарасівка. Тут ми пани і не дозволимо так широко розкладатися з ногами, як там. Пам'ятаєш!

— Насамперед я не ваш хлопець, а вільний непідлеглий нікому козак. Я отаман нашого війська уходницького... Я, правда, тоді на вас нагримав, бо так треба було. Ви самі бачили, яка тоді була для нас скрутна година... За таке нема чого гніватися, бо і ви так само зробили б на моєму місці. Кажу ще раз: не говорім про вить, бо ми її не дамо. Якщо не зможемо поладнати цього діла, по яке ми приїхали, то ідемо далі, а по цім слові будьте здорові...

— А як я вас не випущу з міста? Не дуже то сторчком ставай, а то у в'язницю запроторю, а тоді побачиш свою Тарасівку тоді, як своє вухо.

— Ну, я бачу, що це подяка за нашу щирю гостинність... От чого я дослухався! І це добре знати. Але вашої погрози я не злякаюся. Я канівець, треба вам, пане підстаросто, знати, і ви не маєте до мене ніякого права.

— Я зможу післати тебе і до Канева в кайданах, коли захочу.

Тарас аж скипів.

— Хіба мого трупа повезеш у кайданах, — grimнув і вдарив по рукояті шаблі... Я не хочу з вашмосцем більше ні слова говорити, йду прямо до пана старости.

Підстароста кивнув на службу, а сам сховався за стіл. Він знав, з яким сміливцем говорить, і який, як що до чого, може його зарубати. Зараз прибігли гайдуки.

— Зараз узяти того зухвальця в кайдани та до льоху...

Тарас усміхався згїрдно, дивлячися на трусливого підстаросту, схристивши на грудях руки.

— Якби ви бачили, добрі люди, як цей чоловічок тому три роки, трусився в нашій оселі, коли ми ординців відбивали, як увесь час пересидів у мишачій дірі на дзвіниці, то

ви б його тепер не пізнали. Який він відважний, коли тепер сховався за столом, і стоїть від мене далеко, і вас має до помочі...

— Беріть його, — кричав підстароста і тупав ногами, — чого поставали?

Тарас скочив під стіну і в його руці блиснула шабля.

— Люди, не слухайте того боягуза, що не знає права гостинности пошанувати, хоч недавно сам у нас з неї користав... Досі я проливав поганську кров, не вагував свого життя в обороні християнських бранців... Тепер, бачу, доведеться боронитися і проти християн. Геть мені з дороги! Я йду до самого пана старости... Хто хоче жити, вступайся!

Він махнув шаблею в повітрі і всі розступилися та пропустили його в сні.

— Покажіть мені дорогу, будь ласка, де тут староста живе.

Його провели.

Староста був цікавий побачити того молодого юнака, що про нього підстароста, вернувшись з Тарасівки, стільки чудес розказував. Тоді пан підстароста не одне приблизив, щоб показати себе, в якій то страшній він був небезпеці. Притім не забув і про себе згадати, як він хоробро поведився.

Староста прийняв Тараса дуже гарно, зовсім не так, як той його підвладний.

— Чолом б'ю, вашій милості, — сказав Тарас від порога.

— Здоров, козаче, чи пак, пане отамане. Приступи ближче, хай добре до тебе придивлюся, бо я багато про тебе доброго чував і рад тебе пізнати. Прощу, сідай собі і будь моїм гостем... Який вітер пригнав тебе з далекого світу до нас?

— Ще заки говоритимемо про мою справу, я підношу перед вашою милістю свою жалобу на вашого підстаросту. Він забув, що якби ми, уходники, не були заступалися за нього, то вже від трьох років жував би конятину в татарській неволі. Ми його, тямлючи, кого він заступає, прийняли щирим серцем і угостили по-братньому. Усе це він сьогодні забув і тепер, як я став перед ним, визвірився на мене, мов на свого пахолка, наказав мене в кайдани закувати і до льоху запроторити. Така невдячність показує, що

він не добра людина. А потім, як він у нас у часі татарського набігу поведився, як у найгарячішу годину пересидів на дзвіниці в норі, то я йому можу в вічі сказати, що він негідник і боягуз...

— Заспокойся, отамане, поговорім холодно. Це якесь непорозуміння. Кувати в кайдани і замикати до льоху, то лише я маю тут право. Не бійся, юначе, тобі волос з голови не впаде.

— Міг би впасти, ваша милосте, та хіба враз з головою, — відповів Тарас, усміхаючися.

— Отож ти, мій любий, розкажи мені поперед, в якій справі до нас приїхав?

— Я приїхав до вашої милости з поклоном від нашої уходницької оселі і з проханням...

Тарас відчинив двері, і козак, що чекав у сінях, приніс десять вибраних куніць, що їх Тарас поклав перед старою.

— Це подарунок для вашої милости від нашої оселі, яка від трьох років Тарасівкою називається, і я гордий з того, що оселю по мені назвали. Тоді якраз мені пощастило засісти при переправі, і п'ять сотень християнських бранців визволити. За це громада мене вшанувала.

Староста простяг до Тараса руку і слухав цікаво його слів.

— Дуже радий, що з таким славним чоловіком говорю. За дарунок дуже дякую, і подякуй від мене твоїм односельцям, усім славним тарасівцям. Ну, що ж, маєте тепер спокій від орди?

— Ми від них маємо спокій, та вони від нас не мають. От, не більше три неділі тому, ми засіли на них на переправі і знову розбили дощенту. Не обійшлося і в нас без втрат, бо восьмеро бравих козаків полягло, з пів сотні було пораниених, але орда розбита і не багато татар на той бік Інгультя встигло втекти.

— Дуже я цьому радий. Мушу признати, що в тому ваша заслуга, що від шістьох літ татари не показуються під Черкасами.

— Так справді, ваша милосте. Від Дніпра не дають їм заходити низовці. Могли б перейти туди, де ми сидимо. та знову на нашій Тарасівці зуби собі ломають. Та коли

ваша милість ласкаві нам це признати, то ми дуже прохаємо допомогти нам у справі, для якої я в Черкаси забрів.

— Яка ж це така ваша справа?

— Ми живемо на татарській дорозі. Коли б нас там не було, то з того вийшла б велика шкода для України. Ми їм заваджаємо, і я прочуваю, що вони зберуть колись велику силу, підуть на нас, і зметуть нашу оселю, мов мітелкою. Нам треба добре забезпечитися, а до того треба зброї та не такої, яка в нас є. Ми маємо трохи мушкетів, а здебільша стріляємо з луків. Отож ми зачули, що наш князь прислав до Черкас таку зброю, що зветься гарматою. Ми хотіли б таку гармату і для себе добути, і за цим ми сюди приїхали.

Староста розвів руками.

— Годі, отамане, я в цьому тобі нічим допомогти не можу. Прислали мені всього дві гармати, і їх я позбуватися не можу... Може б роздобув їх де у Києві, я цього не знаю.

— До Києва нам задалеко... Так, будь ласка, ваша милосте, дозволити нам бодай придивитися до цього дива, може, ми собі самі таке зладимо. У нас є всякі майстри.

Староста усміхнувся.

— Добре, придивляйтеся досхочу. Усе накажу вам показати, та ще накажу вистрілити, щоб ви чули... Та ледве, чи ви самі з цим дасте собі раду, бо все це з заліза зроблене.

Тарас дуже подобався старості своєю сміливістю і до-тепом.

— Ти, отамане, не дав себе взяти слугам підстарости. Чи ти такий певний себе і своєї сили?

— Я взяв з собою тридцять вибраних юнаків, добре озброєних, і я певен, що вони пішли б за мною на смерть. Коли б мене справді брали в кайдани, то не одна голова злетіла б, і мої хлопці наробили б в Черкасах такого бешкету, що не дай Господи! І нащо цього? Я приїхав сюди, як до своїх людей, я досі хіба бісурменську кров проливав у обороні християн. Ми ж одної віри. А тут на першому кроці мене зустрічають лайкою та й погрозами, і то хто? Той, що ми його угощали, і своїми грудьми заступали... Та правда, що тоді в Тарасівці я станув до нього гостро і загрозив, що у степ прожену. Та подумайте, ваша милосте, такий нерозум: татарва преться до наступу, ми добуваємо останніх сил, боронимося, нам треба збройних рук якнай-

більше, а він не хоче своїх людей на вал пустити та й ще ставиться... І що ж він потім зробив, як я таки його людей на валах порозставляв? Сховався на дзвіниці в темний кут і ждав кінця...

— Про це він нічого не згадував...

— Певно, бо соромився... А тепер присікається до мене і кайданами грозить.

— Заспокійся, отамане, мені самому за нього соромно. Тепер будь моїм гостем, і як довго тут будеш і всьому гарзд придивишся, то заживи у мене на замку.

Тарас злякався цього. У нього пробудився інстинкт дикої пташки, яку хочать заманити і в клітку замкнути, а потім зроблять з нею, що їм захочеться... Чорт його знає, чи правду каже староста, чи, може, він таким самим миром мазаний, як і його підстароста?

— Спасибі, пане старосто, за ласкаве слово, але цього не може бути. На моїй голові вся валка і я за неї перед громадою відповідаю. Ми попривозили багато дечого на продаж, щоб бодай одну гармату купити... Підстароста хоче нам усе це забрати на вить. А яку ж вить ми повинні давати, коли ми її даємо нашою кров'ю і життям? Та ж це була б для нас велика кривда. Я того добра мушу сам доглядати і пильнувати. Коли б я вернувся ні з чим, то громада мені цього не вибачила б, бо вони всі тої самої думки, що і я, і з цього вийшла б велика небезпека для мене, а для Черкас велике нещастя.

— Яке ж таке нещастя?

— Нещастя. Громада, скинувши мене з отаманства, і не без того, щоб не покарала, могла б піти на мир з татарвою, що, мовляв, ми вас зачіпати не будемо, а ви нас не зачіпайте, і ми не будемо вам заступати дороги на Україну... Тоді пропустили б орду понад Висунь аж до Черкас. Татари пристали б охоче на таку згоду... Та ще могли б наші корисну торгівлю з Кримом вести...

— Не турбуйся, отамане, до такого певно не прийде. Я в тебе одного стебла на вить не візьму. Продавай собі все, що привіз, і роби собі, як тобі буде треба.

— Спасибі, пане старосто, та ми довго тут засиджуватися не будемо, бо нам ніколи. Ми вірно стоятимемо на сторожі від поганців, як і досі було... Тільки я ще одного

просив би: Що мені буде за те, що пан підстароста мене так тяжко образив і зневажив?

— Так ти хочеш, щоб його за це покарати?

— Ні, цього я не хочу, але я вимагаю, щоб він став зо мною до лицарського двобою. Таку зневагу можна лише кров'ю змити...

— Славно, юначе, от таких я люблю. Давай сюди своєю рукою, бо ти варта цього. Тільки я не знаю, чи він на таке зважиться... Побачимо...

Староста казав прикликати зараз підстаросту, якого він сердечно не любив...

Підстароста чимало здивувався, побачивши Тараса при столі в старости.

— Пане підстаросто, — казав староста, — ти образив того юнака, отамана збройної сили в Тарасівці, він тебе на двобій кличе.

— Що? Я з хлопом на двобій ставати? І за що? Я казав йому заплатити вить, а він до мене нечемно поставився, казав, що не дасть нічого, та ще й зневажив мене...

— Як довго я тут наказую, то такого без мого дозволу робити не можна. Нічого не допоможе, приймай, вашець, виклик, я сам хочу придивитися, які ви лицарі.

Підстарості зробилося ніяково. Цей вовчик може його на смерть закусати.

— Я думаю, що урядовця не можна на двобій за те викликати, що він у своєму уряді зробив, — вимовлявся підстароста.

— А я думаю, що можна. То не був уряд вашмосці, що ти без мого наказу казав таку людину в'язнити і до льоху замикати... А врешті... Хіба, що він дозволить себе перепросити... Не знаю.

Підстароста вертівся, мов кіт, якому на хвіст наступили, староста дивився на нього залюбки.

— Чого будемо битися так нізащо, — сказав підстароста, — і кров християнську проливати?

— Так не йде — відповів староста. — Треба приступити ближче і сказати: „Пробачте, пане отамане” і подати йому руку...

Підстароста скривився, наче лісницю розкусив, але мусів так зробити, як казав староста.

— Чи ти вдоволений, пане отамане?

— Так, пане старосто, спасибі! Та ще накажи, ваша милосте, щоб відчепився від мене з тою виттю, бо я таки не дам.

— Це ж я тобі вже казав і без моєї волі не сміє ніхто забрати тобі одного стебла. Тепер іди з Богом, а коли поладнаєш свої справи і захочеш вертатися, зайди до мене попроситися.

Відійшли обидва. В сінях підстароста сказав:

— Пощо це було того? Я так собі з-загаряча вибалаквся, так більше жартом, пощо було до пана старости йти?

— А могло б прийти до проливу крови, — сказав Тарас, — бо я відрубав би кожному руку, хто б мене доторкнувся...

Тараса повели на башту замку, де стояла гармата. Він до неї пильно придивлявся... От штука! Не знати, як воно стріляє? Гармаші показали Тарасові, як гармату обслуговувати, він її помірив і все собі добре запам'ятав.

Крам свій продав добре і ладився вже вертатися, як до нього привели старого черкасця, який виявив охоту йти до Тарасівки. Корній Клиш (так звався), запорожець, розказав, що довгий час побував на Запорозжі, вернувся потім додому, а що тут не застав уже нікого з своєї рідні, то нічого йому більше в Черкасах робити. Притім він признався Тарасові, що вміє робити порох, бо запорожці самі собі порох роблять, і то дуже добрий.

З цього Тарас дуже радів, бо такий досвідний чоловік може бути в оселі корисний.

— Ну, гаразд, — сказав, — поїдемо, батьку, до нашої Тарасівки, бо в нас таких досвідних людей мало... Можемо зараз їхати.

— Як же ти гадаєш, отамане, що я з піску порох робитиму? Треба всього закупити, з чого порох роблять: сірки, салітри...

— Господь знає, що ти говориш... Я цього не розумію. Ходімо та купимо, гроші я маю...

Пішли між крамарів і купили кілька бочок салітри, кілька каменів сірки. Тарас закупив ще багато заліза, з якого гадав зробити гармату. Закупили ще соли для оселі. Тарас накупив ще дарунків для своєї сім'ї, попросився зі старостою, і всі вибралися в дорогу. Ті подарунки, що

були призначені для підстарости, Тарас продав. Підстарості показав дулю...

Та тепер не така легка показалася дорога, як сюди. Настала слітна пора. Небо занесло густими хмарами, з них безупинно падав дощ. Усі похнюпилися, промокли до тіла. На щастя, таке тривало лише три дні. Але й від цього степ розмок, річки та потічки понабирали багато води, переправи стали дуже тяжкі. Треба було далеко об'їздити та й уважати, щоб не замочити салітри та соли: Усе понівечилося б.

Вода порозливалася, вози грязли в болоті, треба було кілька пар коней припрягати та дрючками колеса підважувати, щоб витягти віз з грязюки на краще місце. Нераз проходив цілий день на одній переправі. Бувало й таке, що треба було все з воза повибирати та руками переносити, і аж тоді можна було віз з місця рушити. Люди роздягалися догола і бродили в болоті та грязюці по коліна.

На нічлігі і відпочинок вишукували горбовини, а не раз кілька днів мусіли перестояти на одному місці, поки води не поспливали та сонце землі не просушило. Через ті перешкоди дорога протяглася так довго, що й ліку дням забули. Та вже, як степ просох, посіпали щосили. Тарас непокоївся, що за той довгий час у Тарасівці могло статися. І вже здавалося, що недалеко їм їхати, як трапилася нова перешкода, яка їх зупинила.

Сонце заходило криваво. Запорожець віщував з цього велику бурю, і то незадовго. Люди були цьому нераді. Здавалося всім, що ось-ось діб'ються до своєї оселі, а тут треба буде знову дорогу припинити.

І справді над ранком насунули густі хмари, зірвався сильний вітер. Синьо-чорні хмари клубилися, наче їх хто великим маконом мішав. Зараз дуже похолодніло. Валка спинилася. Вози заїхали в чотирикутник. Коней позаганяли всередину і поприпинали до возів. Люди повлазили під полотно. Почувся сердитий громовик, пішов грюкіт по широкому степу. Люди почали хреститися, та відмовляти молитви. За цим громом пішли інші. Вони так густо били, що голос зливався в один страшний пекельний гук, — слова не було чути. Потім зірвався дикий вихор. Хвиля вихру гнала степом, виривала траву, розкидала її на всі сторони.

Шарпала і рвала плахти на возах. А притому вихор видавав з себе страшні голоси. Там вили тисячі вовків, ревли тисячі сердитих турів, свистали якісь дивовижні велетенські сопілки, грали величезні сурми. Люди прилягали на возах і держалися драбини, бо вихор підносив їх угору, і здавалося, геть їх змете.

Нарешті. полився дощ... Та це не був дощ, а наче грубі водяні шнурки, що зв'язували густі хмари з землею. На якому возі зірвало плахту, то усе промокло до споду. Коні збивалися вкupu, понизили голову і дрижали всім тілом...

Тривало так трохи не пів години. Людям здавалося, що Господь новим потопом землю карає.

Аж відразу прошумів вихор, пігнав світами інших людей лякати. Лише деколи повіяло легеньким вітерцем, наче припізнене лошатко бігло за великим стадом. І дощ припинився. Щораз менше падало, а далі десь-колись капнула припізнена груба крапля води. Люди відітхнули повними грудьми. Коні струшували з себе воду.

Пігнав вітер хмари геть. Спершу повисувалися на небі голубі плями з-поміж хмар, згодом вони щораз більшали, аж показалося ясне животворне сонце. Воно почало страшно нагрівати, наче хотіло надолужити землиці за те, що так довго чорні хмари заступали його ясне проміння. Промоклі люди роздягалися догола і сушили промочену одезу.

Тарас оглядав вози. На щастя, не позривало полотна з салітри і соли, вони оцілили. Сонце підійшло вже високо. Розклали вогонь і почали варити обід...

Було геть сполудня, як пустилися йти далі. Надвечір добилися до своєї річки Висуня, і тут заночували. Відтепер уставали дуже рано та й ішли, поки сонце добре не припекло. По обіді мандрували до пізньої ночі...

XIX.

В оселі вже почали непокоїтися за долю своїх людей. Тарас говорив, що за чотири неділі вернуться, а то і шість минуло, а про них нічого не чувати. Вже і сінокоси минулися, а їх немає. Може яке нещастя притрапилось? Може, хижаки в полон забрали? Журавель по чотирьох неділях посилав роз'їзди у той бік, звідкіля їх сподівалися, та все надаремно.

Аж на сьомому тижні пригнав козак з доброю вісткою, що всі здорові вертаються.

— А везуть гармату? — питає Журавель.

— Якось я не придивився, — сказав козак, — я рад був, що їх побачив.

Від тої вістки заворушився народ в селі, бо кожний був цікавий побачити гармату. Аж тепер було б безпечно від татар. Нікому не хотілося виходити в поле, кожне хотіло привітати вертаючих. Тож, коли валка зблизилася, уся оселя повиходила за ворота. Привітанням та допитами не було кінця.

— Привіз, Тарасе, гармату? — спитав Журавель.

— Не привіз, батьку, та до неї добре придивився, ми собі самі таку штуку зробимо, побачите... Зате привезли ми черкаського запорожця, що вміє порох робити, і по це одне варта було їхати... А тут що чувати?

— У нас гаразд. Татарва не показувалася, сіно вже в копицях, лише звести б.

Тарас пішов додому, привітався з сім'єю, почав роздавати гостинці. Не забув про нікого. Навіть вірному Гривкові дістався великий білий колач. А вже вірний Гривко страх тішився паном. Скавулів з радості і скакав йому на груди, щоб хоч раз лизнути по обличчі.

— Погано я зробив, мій дорогий Гривку, — сказав Тарас, — що не забрав тебе з собою. був би мені нераз помічний у дорозі.

Що найбільше радувало Тараса, то те, що коли вїздив у ворота, помітив Трохима, що сидів на призьбі і грівся до сонця. Значить, його любий побратим подужав...

Відпочивши одну днину, Тарас пішов з запорожцем до кузні Молота. А це була чимала кузня. Дули тут п'ятьма міхами, і увивався з молотами десяток помічників. Молот, сам здоровенний чоловіча, якраз валив молотом розжарену штабу заліза.

Коли привіталися, сказав Тарас:

— Коли у вас, батьку, немає надто пильної роботи, то вислухайте мене, що скажу.

Коваль передав помічникам роботу і вийшов з Тарасом надвір, де стояв запорожець, з яким познайомилися.

— Я приїхав сюди, — сказав Корній Клиш, — щоб навчити вас робити стрільний порох, а до цього треба мені

буде деякого залізного приладдя. Мені треба трьох добрих жорен, та не таких, як на них муку мелють, значить, не з рябим каменем, а гладких. В одних розтиратимемо сірку, у других салітру, у третіх вугіль. Опісля треба мені здорової ступи, добре набитої обручами, і ступернака дерев'яного.

— Це вже зробить наш мірошник і тесляр, а я окую, що треба.

— Чи є у вас вільха, або верба або тополя? — спитав запорожець. — Їх треба зрубати, поколотити і добре просушити на сонці. З такого дерева якраз добрий вугіль на порох.

— Знайдеться, — відповів Тарас. — А мені треба зробити гармату з самого заліза.

— А хіба ти не привіз з Черкас?

— Захотів ти! Гармат на базарі не продають. Хіба в Києві може купив би. Ми собі самі зробимо.

— Роби, як я її ніколи не бачив! — сказав коваль.

— Слухай! Не святі горшки ліплять... Це така залізна груба цівка, на однім кінці твердо заднена. Нагорі є округлий проріз. Всередину насиплеш пороху, а за тим вкладеш залізну або кам'яну кулю. Потім підсиплеш у дірку пороху, і коли гармата вицілена, підпалиш порох розжареним дротом...

— Та як нею ціляти, як вона на землі лежить, та ще вона, здається, така важка, що її в руках не вдержиш?

— Вона стоїть на двох колесах, так наче задня частина воза, і нею можна кермувати на один або другий бік, вгору і в долину...

— Як же я таку цівку зроблю, і з чого?

— Я над цим думав, — відповів Тарас. — Ми привезли багато заліза в штабах. Кожну треба з одного боку склепати на тонше. Тоді як поскладаєш усе вкупу, то вийде з цього колесо, ось так, як коли б з кленок склав бочку. Все це треба сильно оббити обручами. Потім треба добре обдивитися, чи немає де щілини, котра б продувала, і це треба заклепати на гаряче. Заднити в однім кінці і перевірити дірку вже не буде важко.

Коваль слухав уважно.

— Усе розумію. Ти мені скажи, як довга вона має бути?

— Першу зробимо коротку, так на пів сяжня, а коли вдасться, тоді робитимемо більші.

— Гаразд! Ось дивися, як я гармату бачу... Взяв кусок вугілля і рисував на дверях кузні...

— Це проріз. Так мають сходитися штаби. Ці краї відсередини мають бути тонші. Треба тільки добре обміркувати, скільки кожну треба склепати.

Від того дня коваль безупинно думав над гарматою. Багато коліс нарисував на дверях кузні і по одвірках. Потім викував рівнесенький обруч, вкладав у нього кусники однаково склепаної штаби та примірював, скільки вони горою одна від одної відставали. Те саме робив потім з кусниками штаби на пів сяжня порозтинаними і складав їх в обруч, поки не вийшла рівна цівка. Усе те зв'язав разом мотузом. Потім став викувувати міцні обручі і, поки ще були гарячі, набивав на цівку. Вони згодом холодніли, корчилися і ще дужче стягали цівку. Тепер викував окремо дно, розігрів цівку і вклав дно в одному кінці. Цівка, стигнучи, стягалася і держала твердо дно. Тепер на дуло цівки заткнув ковальський міх, цівку обклав листками і почав міхом дуги. Де була щілина, там листя відпало. Ті місця позначував. Потім цівку вклав в огонь і розпалив до червоности. Назначені місця посклепував молотом. Так пробував кілька разів, поки листя перестало відпадати. Цівка була готова. Тепер провертів діру на підпал. До цівки прикував на меншій частині два вуха і так примощував її до осі воза. Дуло можна було кермувати на боки, підносити вгору і понижувати.

Тарас приходив щоднини і придивлявся роботі. Він аж горів з нетерплячки, що з цього вийде? Нарешті по двох тижнях гармата стояла на двох колесах. Прип'яв ще керму ззаду, наче дишель, щоб можна гарматою повертати на боки.

— Коли б лише не луснула від пороху — сказав Тарас.

— Попробуємо... Та не знати, де.

— Тут не можна. Як би луснула, то людей покалічить... Треба за валом в окопаному місці. Полишимо хіба малий проріз, щоб досягти дротом до підпалу...

— А дрiт за той час охолоне і не підпалить, поки шукатимемо навмання діри. На те я маю інший спосіб — ска-

зав запорожець, — що і без дроту обійдеться. Ви лише окопайте місце і прилагодьте все...

Обтесали з каменю кулю за розміром дула, окопали місце з трьох боків і повезли поза вали гармату. Запорожець її налаштував і підсипав у дірку пороху. Усе село бігло дивитися на цю чудасію-невидальщину, та Тарас понаганяв усіх. Треба берегтися, бо хто його зна, що з цього вийде?

А запорожець розпечений дріт, якого справді вживали на замку в Черкасах, заступив ось чим: розмочив порох і намочив у цьому розчині клоччя. Як клоччя висохло, сплів з нього шнурок і обмотав ним патик. Шнурок цей підпалив з кресала. Шнурок горів, шипучи, і розкидав іскри на боки.

Як уже гармата була налаштована, пропхав шнурок через прогалину в окопі, і так довго ним обертав, поки не трапив на порох. Настав такий страшний гук, що людей оглушило. З цівки вилетіла куля і полетіла в степ. Тепер перескакували окоп і почали придивлятися до гармати. Вона була ціла, тільки колеса подалися взад. Радості не було кінця. Тарас, коваль Молот і запорожець Клин пішли собі в обійми.

— Тепер нам татар нічого боятися, — казав Тарас розрадуваний. — Скажи, голубе, Молоте, скільки з того заліза, що я привіз, можна буде викувати гармат?

— Буде п'ять, може, і більше.

— Тепер ми придивімся, як далеко кулю понесло? А ну те, діти, біжіть та пошукайте...

Дітворя побігла цілою юрбою шукати в траві, а Молот іще раз уважно оглянув гармату.

— От, й не обійшлося без шкоди... Дивіться!

Він показав на передній і задній обруч. Оба обручі лусли...

— З такої гармати удруге стріляти вже не можна. Видно, що в тих місцях найбільший натір пороху. Тут треба обручів три рази сильніших.

Нараз почувся радісний дитячий крик спереду. Діти віднайшли кулю. Вона теж розкололася. Відмірили віддаль. Куля пролетіла триста сажнів, якраз утрьох стільки, як мушкетна.

Цікаво було бачити, як тепер уходники верталися до оселі. Козаки тягли гармату, позаду йшли Тарас, Молот і Клиш, а довкруги ціла юрба людей, дітей і старших, чоловіків та молодичь.

— Тепер, ти Корнію, роби порох, бо я не дам запасів псувати, не багато їх маємо...

Та запорожець уже не віднині коло пороху порався. Сушили осичину, приладили добре оковані жорна і велику ступу, оковану при дні обручами. На жорнах мололи салітру і сірку окремо, і ждали на вугіль, який треба було добути з м'якого, добре висушеного, листового дерева. Особливо на вугіль звертав запорожець велику увагу, щоб дерево висохло „на перець” і добре перегоріло. Усе це став мішати, беручи 70 частин салітри, 15 частин сірки і стільки ж вугілля, підлили це водою і мішали довго в ступі, поки не вийшло чорне тісто, в якому не можна було пізнати ні сірки, ні салітри, ні вугілля. Це тісто перетискали через густе сито, з цього виходили чорні зернята. Їх просушили добре на сонці. Запорожець був вдоволений, казав, що перша проба вийшла добре. Зараз насипав частину на дошку і став кресати вогонь. Впала іскра, порох спалахнув в одну мить.

Робота йшла далі. Зроблений порох всипали до бочок і заносили до сухого льоху.

— Тепер буде в нас своє Запорожжя, — казав самопевно Тарас.

За той час Молот зладив ще дві гармати і тепер розпочалися з ними спроби в тому самому місці. Тепер уже обручі не тріскали, можна було відважитися стрілити з одвертого місця. Запорожець приладив ще квачі на довгих дрючках, їх мочили у воді, по кожнім вистрілі вимітали дуло гармати, щоб його прохолодити. Кулі обтісували таки з каменюк, а коли треба було стріляти дробом, то вживали до того жужелі з залізя, котрого під кузнею лежала ціла копиця.

За тим пішли вправи з гарматсю. Виїздили в степ. Цього вчив уже запорожець сам.

Тепер бажав собі Тарас, щоб татари чим швидше з'явилися, — дістануть доброго прочухана.

— Чого нам дождити їх, аж вони вертатимуться з грабунку, як уже багато шкоди людям накоять?.. Ми краще

пильнуймо їх, коли йтимуть на грабунки, не пустім їх через переправу і розбиймо...

Та від оселі до переправи було далеко, треба було хіба ціле літо ставити сторожу в дідовій печері, яка б за татарвою безвпинно зорила.

І вони так зробили. Тарас посилав щотижня інших людей у балку. Ці сторожні пасли коней у балці, а на ніч заводили у велику печеру. На високому дубі в балці зладили гніздо, тут сидів один та дивився на той бік Інгульця по степу. Вночі лежав один сторожний над берегом ріки.

XX.

Тривало так аж до Спаса. В оселі вже було по жнивях, тепер звозили снопи з поля, складали в стіжки. Тут ніхто не мав свого власного поля. Все було спільне. Разом сіяли, жали, звозили, молотили, а тоді видавали на кожну сім'ю стільки хліба, скільки було голов у сім'ї, скільки пашні, скільки в кого було скоту. З решти відкладали пайок на випадок неврожаю, і це ховали в бочках та солом'яних плетінках. Те саме зробили з медом і шкурами диких звірів. Решта була призначена на продаж, або обмін, із цього приходило на сім'ю стільки, скільки було треба. Але і кожний ухадник мусів робити, що йому казала старшина, і до чого хто вдався. Лише німечні діди, хворі та діти були вільні від праці для загального добра. Про те дбав Журавель, щоб ніхто не їв даремне хліба, а коли цього було треба, то, бувало, і вибили. Найбільше боялися нероби того, щоб їх не прогнали з оселі в степ, бо траплялося й таке.

Усе йшло в оселі, мов у годиннику, ніхто не питав уранці, що йому робити. Кожний робив для всіх, всі для кожного. Далекі від інших осель під безупинною небезпекою татарського наскоку, полишені на власні свої сили, усі любилися взаємно і взаємно собі в усьому помагали, а що всього було доволі, то не було причини до спорів і колотнечі. Дрібні непорозуміння вирішала старшина, і цього мусіли всі слухати...

Сторожні з-над переправи приїздили щотижня мінятися додому. Про татар не було чутки. Тепер не було потреби сторожити на фігурах, бо одна сторожа на переправі заступала все. Так само не дбав ніхто про городки. Вони

опустіли і западалися. Пасовиська були забезпечені на межиріччі між Інгульцем і Висунем. Було ту гарної трави доволі, і скот нікуди не розбігався та від дикого звір'я був безпечний.

Під Спаса здавалося вже, що цього літа орда не покажеться, і тарасівці вже хотіли стягти сторожу з переправи. Тарас не хотів цього робити. На його думку, поки надворі літо, татари можуть кожної хвилини з'явитися. А знову не хотів пропустити нагоди помірятися з татарами і попробувати своїх гармат.

Аж прискакав на спіненому коні гінець від переправи з вісткою, що по той бік річки далеко в степу показалися татарські загони, а за ними у великій силі орда. По селі залунав умовлений знак на сполох. Свист у пальці подався з одного кінця в другий. Кожний кидав роботу, хапав з хати зброю і ставав на майдані. Пригнали зараз коней з пасовиська, викотили три гармати, впрягали до них коні. Цим разом ішла в похід сама кіннота і гармати. Поспішали чим дужче вийти в степ, поки ще орда не встигне перейти річки. Відчинилися ворота, і сотні виїхали в степ. За військом їхали вози з порохом, бочками з водою і кам'яними кулями.

Було вже геть сполудня. Тарас вів їх так, щоб від переправи було непомітно. На хвилину приставали, щоб дати коням відітхнути, бо гнали наскоки. Обїхали великим колом вершок балки і тут спинилися. Вже вечоріло. Від переправи прийшла відомість, що татари розтаборилися по тім боці річки. Можна було здогадуватися, що там і переночують. Це було тарасівцям на руку. Коли вже цілком стемніло, Тарас підїхав над річку з кількома ухадниками. Позлазили з коней і пішли над сам берег. Татари порозкладали вогні, але поводитися тихо, щоб не звернути на себе уваги. Вони знали, що гомін по воді може зайти аж до оселі і накликати їм на голову шейтанів з Тарасівки. З Тарасом пішов і запорожець, чоловік досвідчений, якому не раз доводилося з татарами боротися. Роздивившись по горючих огнищах, він лічив силу татар на яких дев'ять, до десяти тисяч. З такою силою не було б безпечно зачіпатися в чистому полі.

Вони бачили добре з берега, що татари робили, як ладиди вечерю, пекли м'ясо, пили кумис з козячих мішків і вешталися один поза одного.

— Нічого гаразд не будемо знати, — сказав запорожець до Тараса, — поки не піймаємо язика.

— Тож бо й є, — відповів Тарас, — та як його добути?

— Звичайно в них так водиться, що вони ще сьогодні пішлють сюди шпитів роздивитися, — сказав запорожець. — Вони не почувають себе безпечно, бо були б зараз частину орди переправили на наш бік.

— Так ти думаєш, щоб з них язика піймати? А коли він не вернеться до своїх, так зараз знатимуть що ми тут.

— Твоя правда. Ми їх таки не будемо зачіпати, коли б котрий ліз таки на нас, то вступімся йому з дороги. Довогню то ми їх бачимо, а вони нас ні. Тільки, коли б їх чорт заніс аж до нашого війська, тоді їх з рук не випустимо. Подождемо до ранку, а вранці привітаємо їх гарматою на добрийдень... Ми їх і так не переб'ємо всіх, хіба що перейти сюди не дамо і проженемо...

І зараз побачили, як це говорив запорожець, що кілька татар пороздягалося, поприв'язувало собі клунки з одежею на голову, і пустилися з кіньми через ріку вилав. На березі поодягалися знову, посідали на коні і повиїздили обережно на берег. Тимчасом Тарас вислав козака до війська з наказом, щоб, як до них прийдуть татари, піймали всіх на аркан. Стріляти не можна. Сам вступився татарам з дороги і сховався в бур'ян.

Довгенько так лежали, коли почули знову голоси татар, що верталися. Вони їхали тепер укупі і розмовляли між собою. Тарас почав прислухуватися.

— Можемо і забожитися перед мурзою, що нікогісько не стрінули.

— Досі нам ще не доводилося, щоб ті чорти з Тарасівки заступили нам дорогу. Тепер ми безпечні, а коли вертатимемось, тоді їх тут певно стрінемо. Тільки цим разом не так зробимо, як перше робили. Я чув, як вирішила наша старшина. Пожальють тарасівці того, що нас зачіпають... Отож ми частину добичі повеземо туди на приману, а решта сховається в лісі. Коли хитрий отаман Тарасівки наскочить на нас при переправі, тоді головна наша сила піде лісом, і ми застукаємо їх з того боку, де нас не будуть сподіватися. На те ми і вибралися в силі п'ятнадцятьох тисяч, ми і далеко не підемо в глибину християнських країв, і швидше вернемося, ніж як вони нас будуть сподіватися.

— В такому разі вони й не будуть знати, коли вертатимемось.

— Ну, ні. Ми навмисне будемо так шуміти, що й глухий почув би. Знати тобі, що ми цим разом лише на Тарасівку йдемо...

Тарас розказав запорожцеві, що почув.

— Тепер треба нам вибирати з двох одне, або не пропустити їх і перебити тепер, як саме ми вибралися, або не чіпати їх зовсім, дати їм перейти, і замість тут їх нападати, засісти там, де вони на нас готовляться. За той час можна б добре на їх привітання приготувитися, покопати в лісі рови і засіки, понадрізувати в лісі дерев, тощо, і потрошити їх. Оселі вони не здобудуть, як ми будемо вдома.

— Ти говориш, Тарасе, як лицар. І я був би такої думки, якби був молодший. Та ти подумай, яка з того вийде шкода для оселі. Наступ буде від лісу. Там лежить нова Тарасівка, нічим не забезпечена. Вона певно піде з димом. Багато добра понівечиться. А коли татар не випустимо, щоб вийшли на нас з лісу, тоді нічого їм не зробимо. Ти кажеш про засіки і вовчі доли. Як татари їх там помітять, то, певно, не підуть далі, і вся наша робота пропаде. Вони повернуться і прийдуть знову колись. Так краще ми залишимося при попередній думці і не пустимо їх сюди.

Тарас довго вагався, що робити.

— Завертаймось до своїх, та ще поміркуюємо.

Пішли над балку, де були поховані коні, і поїхали.

— Хай стане на твому, — сказав Тарас, — я не хочу брати на свою голову такої великої відповідальности. Зараз під'їжджаємо на берег.

— Не під'їжджаймо, а підходім, — сказав Клин. — Підемо з кіньми, то зараз зрадимось, що ми тут. Наші коні, почувши коней з того боку, почнуть іржати, ті озвуться. А як зрадимось, що ми тут, то певно нічого з цього не вийде.

На тім і стало. Всіх коней залишили тут. Уходники тягли гармати і всі прибори аж над сам берег, і тут дожидали ранку.

Почало на світ Божий заноситися. Над річкою стояв густий туман. Але запорожець затямив собі добре ще вчора, в котрому місці був татарський обоз, і в те місце справив гармати. На тім боці річки татари вже прокинулися

і ладилися до переправи. Гармаші держали запалені льонти в руках і чекали знаку. Тарас нетерпеливився, та не казав нічого, бо отаманування над гарматами передав запорожцеві.

— Ще не час, — обізвався запорожець, — хай трохи туман уступить, а то ми стрілятимемо навмання в одне місце, де вже нікого не буде. Вони, коли куля між ним попаде, розбіжаться з того місця. Чекаймо сонця, або вітерця.

— А вони, кляті, не ждучи ні сонця, ні вітерця, будуть перепливати до нас.

— Я цього хочу. Ти держи в руках мушкетників та лучників, а гармату запокинь уже мені.

І так стояли на березі, як почули на тім боці Інгульця гомін.

Татари перекликувалися, та сідли коней. А далі чути було, як коні заходили в воду. Гомін доходив щораз ближче. Нарешті чути було, як коні, перепливши річку, стрясали з себе воду. За ними плили інші. Перші забовваніли на березі, ведучи коней за поводи. Тепер затарахкотів мушкетний вогонь, ревнула гармата. Пішов голосний гук повітрям, чути було, як важка кам'яна куля прорізувала повітря, а далі впала у збиту юрбу в таборі. Почувся страшний крик і проклони. Татари заметушилися, не знали, що їм робити. Ті, що переплили, хотіли таки перейти пробоєм і лізти на берег. Тоді Клиш звернув гармати під берег і почав стріляти дробом, дрібним камінням і жужелем. На татар падав цілий град каміння. Багато їх було ще голих, не встигли одягтися. Кілька таки вийшло на берег, та тут зараз зафуркотіли аркани, і їх піймали живими. А запорожець стріляв з гармати важкими кам'яними кулями в татарський табір по тім боці річки. Зійшло сонце. Повіяв вітер, розніс туман. Тоді татари, побачивши козацьку силу на березі, кидали коней і скакали з берега в воду. І з табору почали втікати в степ. Та тепер уже було видно, до кого стріляти. Кулі летіли слід за ними і творили великі спустошення. На тих, що плили у воді, стріляли з мушкетів і луків.

— Вони вже певно не вернуться, — сказав Тарас.

— Певно, ні. Та нам не можна уступати з берегу, поки нам з очей не пропадуть.

— Це вже третя перемога на цьому місці...

На другому боці річки бачили тепер страшну картину.

Багато побитих татар та коней, багато ранених. Коні з поламаними ногами змагалися вставати. Вони жалібно ржали. Далеко на обрію степу видно було втікачів. Піймані на аркан татари казали те саме, що Тарас звечора підслухав.

Як татари пропали з очей, уходники перечислювали свої сили. Виявилося, на велику радість усіх, що не поліг ні один уходник.

— Гармати нам помогли, — сказав Тарас. — Коли б ми їх були мали попереднього разу, не були б втратили восьмеро гарних козаків.

— Тоді би нам гармата нічого не помогла, — каже один козак, — бо годі ж було нам між бранців з гармати стріляти. Тоді татари позаду найкраще себе забезпечили, бо тут їх найбільше було. Я тоді був з Трохимом, а потім відбивався з дідової печери. Одне ми погано тоді зробили, що списів не брали...

Запорожець за той час придивлявся до татарських бранців, потім сказав:

— На якого біса, ти, отамане, возишся із спійманими татарами? Ми запорожці, ні одного живим не лишаємо. Завезеш їх до оселі, то будуть шпигувати, а як утечуть, то нам тих чортових синів на голову приведуть.

— Ні, брате, в нас так не водиться. Нам робітних рук треба, даремне вони хліба не будуть їсти. А опісля — їх можна вимінати за християнських бранців. Ми одного разу за одного знатного татарина тридцять невільників виторгували.

Привели коней під гармати, вози і тепер верталися всі на місце.

— Я голодний, мов вовк, — сказав запорожець.

— Ми харчів не брали, бо знаєш, як нагально ми виходили.

— Це правда. Признаю тобі, отамане, що гарне у вас військо, кращого і на Січі немає. Ти служив у княжому війську?

— Куди пак! Я сюди прийшов малим хлопцем. Та я вже тоді розумів, що нас тут жде, і тому все придумував способи, щоб не датися біді. Біда — найкращий учитель. Я збирав таких самих дітваків, як і я сам, і вчив їх того, що сам передумав, і вчився сам.

Вїздили у ворота з великими вигуками. Тараса спитав зараз Журавель:

— Великі в нас утрати?

— Немає жадних. Ми, сказати б, не билися, а лише били. А били здорово і з гармат, і з мушкетів, і з луків. Мені здається, що вони аж тепер цей шлях покинуть... А що в селі чувати?

— Старий Кіндрат вмирає... Вже малосвяття було... Так якось нагло вчора надвечір занедужав...

Ця недобра вістка дуже немило вколола Тараса. Він старого дідуся любив мов рідного, бо старий був для нього приятний. Здавалося йому, що зі смертю цього найстаршого уходника щось дуже важне в оселі убуде, щось дуже переміниться. Тарас зараз передав свого коня і пішов до хати Кіндрата Мухи. Тут стрінув повнісько людей, нічим було дихати. Тарас шепнув людям, щоб повиходили, а то заморять старого перед часом. Приступив до постелі. Старий лежав горлиць, заплющивши очі, і важко дихав.

— Здорові були, дідуся, — сказав стиха і чув, як його душить за горлянку, і сльози до очей напливають.

Старий відкрив очі і повернув голову до Тараса.

— Здоров, мій любий Тарасику! Я чекав тебе, хотів востаннє тебе побачити... Як вийшов похід?

— Добре, дідуся, на славу нашої Тарасівки. Розбили орду таки з берега, відігнали та добре змотлошили. Вони тепер наш шлях поза десяту межу виминати будуть. Ми не втратили ні одного чоловіка.

Здавалося, що старий від цієї вістки оживився. Він хотів підвестися. Йому поміг син, і він сів на постелі. Тепер побачив Тарас, як відучора неміч його зломил. Лице наче хто сірим болотом обмастив, очі поблякли і глибоко у голову запалися, ніс закарлючився і понад сивим вусом пригнувся до бороди, що тепер сторчала, мов сокира. На поморщених руках понабігали сині жили...

— Що вам болить, дідуся?

— Нічого, сину. Костомаха насілася мене забрати... А вже й пора до того. Дев'ятдесят літ минуло, годі далі людям заваджати та даремно галушки їсти... Приходить мені кінець...

— Ще час, дідуся, минеться, подужаєте, ще поживемо, — говорив Тарас на потіху, хоч і сам цьому не вірив, бо вже не було кому жити...

— Говори, здоровий, та воно не так. Коли б мені що боліло, то я б знав, що я хворий... А то не болить нічого, тільки моя сила вся пропала, минулася... Слухайте, мої діти, а хто не дочує мого голосу, то хай вам інші перекажуть... Я служив громаді вірно весь мій вік, нашій оселі добра і гаразду бажав... Та коли я де в чому прогрішився, або кому несвідомо кривду зробив, то прошу вибачте мені... Вмираю, чуючи, що Господь простив мені мої гріхи. Вмираю тихо, не мучуся... Востаннє хочу вам один заповіт передати, мої діти: любіться взаємно, слухайте вибраних старшин... Що ми на цій пустелі дотепер не пропали, то лише тому, що стояли один за одного. Кажу вам, що коли б цього не було, то по Тарасівці і сліду не стало б. Так буде і далі. Кожний хай громадське добро ставить понад своє власне життя. У громаді сила... Бог нам благословив, нам щастило, це для взаємної любови... Бо любов, то найвища Божа заповідь. Де любов, там і Бог...

У хаті стало тихо-тихесенько. Чути було, як мухи на вікнах брєніли...

— Не згадуйте мене лихим словом, моліться за мою душу... Тарасе, підійди до мене... Мій любий хлопче! Спасибі, що ти мене в усьому слухався, я на тебе всю надію покладаю... Живи так далі на добро і славу нашій Тарасівці... Та чому я тебе не бачу?..

Він почав мацати руками. Тарас підклав свою голову під його руку...

— Любіться, дітоньки... Я вас... благословлю.

Хотів іще піднести руку, та вже не міг. Рука впала йому на груди. Перехилив голову на груди сина і перестав жити. Обережно поклав син батька на подушку і закрив розплющені мертві очі...

— Боже! — сказав важко син і насилу здержав сльози.

Внуки та правнуки почали за дідусем голосити. Тоді Журавель, який теж прикусив губи, щоб не заплакати, сказав:

— Тихо, діти, не голосіть, не накликайте душі з того світу. Усім нам прийде кінець, та дай то Господи, щоб так безболісно... Помолімся за його праведну душу...

І всі стали навколішки, і ті, що в хаті були, і ті, що стояли довкруги хати надворі...

Тарас не видержав. Пропхався крізь юрбу до сіней,

спер голову на одвірок і заплакав так, що дрижав усім тілом...

Він дуже любив старого Кіндрата...

Аж тепер нагадав собі, що ще не був у хаті.

— Наче мені частина моєї душі убула, — сказав крізь сльози до мами і жінки, — тепер уже не буде в кого широко порадитися, лише на свій розум покладатися треба.

Два дні лежав Кіндрат у своїй хаті, обставлений горючими свічками. Лежав у дубовій домовині, зробленій іще за життя. Люди заходили в хату молитися стиха та перешіптувалися, наче боялися мерця збудити. Не було в усій оселі одної людини, яка б його лихим словом згадала. І кожне хотіло востаннє поглянути на добрячого дідуся, що, мов той Мойсей, вивів їх з-під фараонської кормиги до обітованої землі на гаразд та раювання...

А він, сердешний, лежав, наче тількищо заснув. Здавалося, що це поважне обличчя і тепер думає над добром і безпекою громади, якій віддав себе всього на послуг...

Щодня приходив пан-отець з дяками і правив над мерцем парастаси.

Нарешті прийшов день похорону. Уся оселя зійшлася святочно одягнена. Принесли хоругви і оперли їх до хатньої стріхи. Заїхав перед хату віз, запряжений чорними волами. Прийшов у хату пан-отець, надів ризи, розпочалася відправа. Спершу народ був тихо, шептав молитви. Та коли заспівали: „Со духи праведни“, всі заголосили. Чути було в усіх закутках великого майдану один сердешний плач. Повезли домовину в церкву, поклали на марах. Останню ніч на землі переночував Кіндрат у тій церкві, яку сам поставив, і увесь свій вік тут у степу пережитий так сердечно любив...

На другий день уранці задзвонили дзвони, люди поспішали на майдан коло церкви. Відслужили Службу Божу, відправили панахиду. Відбулося „послідєє цілованіє“. Усе село перейшло, плачучи. Тепер несли домогину сини і внуки, поклали її на віз, замаєний зеленню. Та в цю хвилину примашерувала сотня піхотинців з мушкетами, за ними надїхала сотня кінноти. Вона стала напереді, за нею йшов священник з дяками, за ним везли домовину. По боках ішли піхотинці, за домовиною рідня і люди.

Уходницьке кладовище було за валами. Було тут уже чимало могил з малими низькими хрестиками. Тепер прибував до товариства того світу новий громадянин, колишній голова і провідник: привітають його як свого. Бо тут місця доволі для всіх тих, кому не доведеться полягти головою, десь далеко в полі, або в далекій татарщині свої кості скласти...

На кладовищі знову відправа, молебні та співи. Та коли відспівали: „вічну пам'ять“, відразу почувлася команда, опісля мушкетний сгріл...

Так уходницьке військо віддало честь своєму Мойсеєві, що своїм високим розумом вивів бідних канівців з-під старости на тихі води, на ясні зорі, у край веселий...

XXI.

— Що воно таке, яка тому причина, — говорили між собою уходники, — що цього літа стільки нагнало, навіяло дичини в наш степ? Цілі стада диких кіз, табуни коней, а той турів з'явилися в нас, як ще ніколи. Чабани казали, що такі між наші стада пхаються...

— Либонь, щось їх вистрашило звідтіля, де паслися... Може, вовки або ведмеді...

Так пояснювали між собою люди це незвичайне явище, не догадуючися іншої причини.

Та ось незадовго причина показалася...

Цього року заповідався гарний врожай. Усе оброблено в свій час, погода була гарна, про татар не було чуткя, ніхто їх не помітив...

Якось перед Петрівкою показалися зі сходу якісь дивовижні чорні хмарки. Вони йшли не дуже то високо, а з них виходило якесь шелестіння, нікому досі невідоме. Хмари ті, чорні, мов смола, пігнали далі, люди заспокоїлися.

Аж одної днини вранці, коли вже сонце значно підійшло вгору, надігнала така сама чорна хмара, більша за всіх, що досі бачили, з великим шумом. Вона геть прислонила сонце, а далі впала великою плахтою на землю якраз у тому місці, де паслися стада. Скот почав розбігатися і ревіти. А там, позадиравши хвости, гнав щосили до оселі. На хребти скоту та коней і на вовну овець чіпалися якісь

великі комахи. Скот прожогом кинувся в воду, тоді ті крилаті комахи поплили з водою. А ті комахи, що впали на землю, гризли все під собою, мішалися, вкривали землю на кілька пальців завгрубшки.

Це була сарана..

Старші ухадники чували про неї від старих людей, чували, яке спустошення вона на людей та скот наводить, і всім тепер стало страшно.

Скот, перепливши ріку, іще не заспокоївся, гнав з великим ревом, іржанням та блянням в оселю, що трохи не подушився в воротах. Щойно на майдані заспокоївся.. За скотом утікали налякані чабани. Вони бродили в такій погані, яка чіплялася їх ніг і одежі. Перебігли вже місток, як від поля почали втікати ті, що там робили, а з левади косарі. Із степу пригнав з козаками Тарас. Тепер побачили з берега, як Максим-татарин з кількома чабанами поспішно розривав подення містка, що йшов через ріку. Татарин кричав щось, та цього не можна було сюди почути. Нарешті вийшли всі на берег. Татарин, страшно схвильований, показував на схід сонця і кричав:

— У дзвони бийте, стріляйте, он нова хмара йде, пропадамо!

І справді, від сходу сонця сунула по небі інша чорна плахта, більша за всіх. Тарас не знав, що йому робити:

— У дзвони бийте, стріляйте, — кричав він за татарином, не розуміючи, нащо воно здалося.

Зараз задзвонили в дзвони. Почулися рушничні стріли. Аж тепер Тарас здогадався, що йому робити. Свиснув у пальці на сполох. Козаки хапали з хат рушниці, ставали сотнями.

— Гуртом, братіки, гуртом, сотнями без куль стріляйте.

Стріляли сотнями відразу. Ішов від того гук по околиці. До Тараса прибіг татарин.

— Отамане! З гарматою в поле! Обороняймо наших нивок, а то велике нещастя буде!

Тимчасом сарана, що впала на пасовисько, вмент пожерла усе, лишаючи за собою чорну землю, та почала розлазитися на всі боки. На трьох сторонах була вода. Сарана клубилась густою лавою, мов чорна погана гноївка пліла по землі, котилася аж до води і тут пропадала. Тепер стало

ясно всім, чого татарин розірвав подення моста. Сарана не могла перейти на цей бік до села, а підлетіти їй було важко... А ця чорна плахта, котру татарин помітив, летіла просто на село. Рушничні стріли та голос дзвонів, від яких дрижало повітря, схвилювали її, — вона заколихалася. Тоді татарин почав страшенно кричати різними голосами. За ним і інші почали кричати, всі підняли такий вереск, що кінець світу. Це справді помогло, сарана завершила на північ.

— Боронімо лісу, — кричав татарин, пігнав туди, а інші за ним.

Знову почувся пекельний вереск і стріли.

Тепер помітили нову плахту, що йшла південним краєм по обрю саме туди, де лежали лани доспілого збіжжя, готового вже під серп. Та тут стояли вже налаштовані до стрілу, звернені дулами вгору, гармати. Тепер почули в селі рев гармат, одної за одною. Від того хвиля сарани заворушилася: одна ціла плахта прорвалася, одна частина полетіла далі, а одна таки сіла на землю. Безраді гармаші дивилися з розпукою, як буйне колосся золотої пшениці погнулося під сараною, що спадала. Вона сікла все находу на дрібну січку, відтак сунула далі по землі. Один гармаш побіг у село скликати людей. Ціла юрба уходників з заступами, лопатами, а то і з мітлами бігла сюди. Почали копати широкі рови. Сарана надійшла до того місця, стала нахилити у рів, а тоді люди засипали рів землею. Сарану, яка лізла на другий бік рову, згортали лопатами. Та цього було замало. Треба було ще другий і третій рів копати. Через те врятували одну третину нивок...

А левади вже не було кому рятувати. Там сарана знищила і ту траву, що ще стояла, і ту, що вже лежала в покосах... Люди з розпукою дивилися на чорну землю. Такого ще не бачили, як довго тут жили: ні одного стебельця.

Цілорічна праця пропала за кілька годин. Тепер усім стало ясно, чого дич та звірина стільки сюди набігла. Втікала перед голодовою смертю, здається, що сарана й інші околиці навідала.

В селі стало сумно, наче тількищо мерця з хати винесли. Всі тямали, що не буде чим пережити року, нічим засіяти... Розмовляли між собою про важкі часи, які доведеться переживати...

Журавель сказав:

— Наслав Господь на нас нещастя, та нічого нам в одчай попадати. У нас по льохах стільки хліба на запас, що і два роки буде чим прохарчуватися. Не журіться, брати, Бог батько!

Аж тепер люди нагадали собі, що ще з часів головування Кіндрата Мухи зсипували щороку до бочок та плетінок збіжжя на запас. І люди справді заспокоїлися. Та чим прокормити скот? Усе понівечиться та вигине марно. Вернувся татарин з лісу.

— Ліс урятований, буде де попасти скот, а свині будуть жититися жолуддю.

— Тепер нам не багато залишилося до роботи, та Господь відає, чим скот перезимувати...

— Є трохи в нас запасного сіна та соломи у стіжках, — сказав Максим-татарин. — Тепер пастиємо в лісі, за той час трава підросте, бо сарана коріння не повигризала. Але нам треба подбати, щоб сарану загоді вигубити. Коли б вона нанесла нам яєчок, то з весною мали б ми свого домашнього гостя. Отож зараз піти б на пасовисько і все гарненько згорнути в ріку.

— Ти, бачиться, знаєш добре цю погань, — сказав Журавель.

— Як мені з нею не знатися? Нераз доводилося нам у Татарщині з нею боротися. Це в нас там частий гість. Нераз доводилося з голоду пухнути цілим татарським оселям, бо там мало хліба родиться, ціла сила в пашні та скоті. Не стане паші, чи від сарани, чи від посухи, тоді і скот вигине, і людям ні з чого жити. Це була нераз єдина причина, що орда йшла на грабунки в християнську землю...

— Звідкіля ця погань береться?

— Вона виводиться геть далеко від нас, на схід сонця. Та ви їй ще гаразд не придивилися, я зараз вам її покажу.

Пішов Максим над ріку і за якийсь час вернувся, несучи за крила здоровенну сарану. Люди почали придивлятися до неї. Зверху була вона темно-зеленої барви, під животом темно-жовтавої.

— Як бачите, — пояснював Максим, — вона наче старша сестра тих мавок, що інколи цілим роєм налітають. Та цього нам нічого лякатися, бо мавка нічим не шкідлива,

хіба що горобці та інша птиця мають празник. А тут придивіться ротові сарани, яка пашека...

Максим підсунув до її рота кусник тріски, і вона зачіпила її сильно кліщами.

— Сарана дуже пажерлива, — говорив далі Максим — летить великими гуртками з далекого світу. У нас, на Татарщині, кажуть, що вона ніколи не полетить проти вітру, а все з вітром. Тому то татари так дуже бояться східного вітру, бо він нам нещастя може принести. Ви, певно, почувли дивне шелестіння, як вона летіла. Це вона так на цих твердих крильцях грає.

— А в нас вона не виводиться?

— Вивелась би, коли б її гнізда не винищили, та коли б такого морозу в нас не було. Вона загрибає свої яєчка в землю. Тому треба те місце, де сарана налетіла, перерати. Тоді яєчка будуть наверху, а вже наш мороз доїде їм кінця. Та покищо нам треба всю цю погань вимести. Треба, пане голово, піти з заступами, лопатами та мітлами і все дочиста позгортати. Сарана тепер не буде мати що жерти і виздыхає, від цього буде сморід, гірш стерва. Від цього смороду прокидаються пошесті на людей і на скот. Нема жарту...

— От раділи, що не буде нам роботи, — казав уходник, — а то треба буде добре зіпріти, поки все поспрятаєш...

Тепер уходники працювали від ранку до ночі, згортаючи клятву мушву. Де було ближче ріки, там згортали у воду, подальш ріки треба було копати глибокі рови та доли і туди згрибувати погань та присипати землею. Як згорнули сарану в яму, то вона шипіла, мов гуща.

Люди почали вже заспокоюватися, та ось настала нова турбота. Щодня убувало декілька скота, і чабани не могли впильнуватися. Денебудь скочить з дерева хижак, мов той шуліка на курчатко, задушить, висмокче кров і полишить пошарпане м'ясо. Треба було і цьому покласти край. А хижаків було в лісі дуже багато. Зараз можна було доміркуватися, що це робота рисів та диких котів. Згодом знаходили вбитого вола або корову. Це вже ведмідь господарив... Наніч не можна було залишати худоби в лісі. Яку худобину загризли задня, то над ранком знаходили самі кістки. Це знову вовки доїдали решту і робили собі попразен.

Зібралася громадська рада і вирішила, що треба перетрусити ліс і шкідників вигубити або прогнати.

Назначеного дня не виганяли скоту в ліс, а годували в оселі торішнім сіном і соломою.

Рано-вранці зібралися сотні на майдані, трохи залишилося в оселі, решта пішла в ліс. Розставилися в довжезний ланцюг і рушили з місця. Йшли з рушницями, луками, ножами. Забрали харчів з собою на цілий день і кілька добрих собак. Вони нюшили звіра на деревах, ставали і завзято гавкали. Зайшли так у ліс, де вже не було кущів, а самі великі дерева. Та не довго йшли без діла. Гавкали собаки, люди дивилися вгору і, де лише помітили хижака, стріляли. Від тієї стрілянини, накликів і гавкання собак лунав гомін у лісі. Від того хижакі втікали щораз далі, а погоня за ними.

Уходники не знали ще добре того ліса, бо не мали потреби далеко заходити. Тепер помітили, що лісові ще далеко до краю. Вбили кілька рисів і котів та два ведмеді. Тарас хотів конче зайти до краю, бо хижакі знову вернуться. Вже і вечоріти стало. Загадали тут заночувати і вранці йти далі. Зійшлися разом і розвели велике багаття. Та тепер Тарасові було ніяково, що так залишив оселю саму. Хто зна, що може там сталося? Правда, про татар не було чутки, але їм не можна довіряти, біда не спить, а на людей скрізь чатує. Тож, коли люди позасипляли при вогні, він один не міг заснути, турбота не давала йому спокою.

Надранком почули всі гарматній стріл від оселі і пошпапувалися на ноги.

— Вертаймося зараз додому, — гукнув Тарас, — там щось недобре робиться.

Ціла громада заворушилася. Рушили тою самою дорогою, що й сюди йшли. Гарматні стріли чути було щораз частіше. Люди поспішали, аж дух заперало... Добилися до краю лісу ще перед полуднем. Тарас пішов наперед зі стежею та, прийшовши на край лісу, побачив таке, що його аж заморозило. Нова Тарасівка горіла вся. Від старої Тарасівки йшов мушкетний вогонь, час від часу відзивалася гармата. В оселі залишили Трохима, і він тепер відбивався від якогось ворога, якого звідсіля не було видно.

— Наші в облозі, — сказав Тарас, — поспішаймо ви-

ручати. Трохи забагато на нас за одне літо. Та, може, не дамося.

Люди обтирали спітнілі лиця і дихали важко. Кожному було пильно, кожний рад був поспішати, щоб і дух з його виперло, та без наказу отамана ніхто не смів сам іти А Тарас хотів, щоб люди дух перевели, бо так нічого не вдіють. Як прийшли на край лісу, Тарас поліз на високе дерево, щоб роздивитися.

— А то чортові сини, — каже один уходник, — як вони за нами стежили, поки не настала пригожа хвилина...

Нова Тарасівка вже догоряла. Наступ ішов з двох боків, лише ту сторону, що від лісу, ніхто не зачіпав. У новій Тарасівці не видно було нікого. Здається, уходники заздалегідь попереходили та поховалися за вали. З наріжних городків стріляли здовж ровів з гармати. Становище було таке, що зраду не можна було до ворога добратися. Треба було дістатися до оселі і з-поза валів підпомагати борців. Не мали тут ні коней, ні списів, і небезпечно було з самими рушницями та ножами виходити в чисте поле, та ще й пішки проти такої татарської сили. Ховаючись поміж кущі, вони вийшли з лісу на цей бік оселі. Їх пропустили зараз через ворота. В оселі були люди дуже потривожені, що з малою силою не встояться, бо татари мов оси вривались на вали, і не було кому гаразд відбиватися. В оселі найбільше було клопоту з товариною, що її не було подіти. Сюди залітали татарські стріли. Голодний скот мішався, кусав одне одного, колов, бився, ревів, іржав та бляв, що нічого не було чути та нікуди було перейти.

Тарас післав частину війська на вали, іншим казав брати шаблі та списи і сідлати коні.

Вістка про поворот Тараса рознеслася по селі блискавкою. У всіх вступила душа. Підбадьорилися, були певні, що переможуть. Тарас виїхав з своїми юнаками тими самими воротами і поїхав у ліс. Переїхали кущі і станули під високими деревами. Тепер їхали на південь, щоб обійти татар.

А покищо боротьба на валах не вгавала. Оборонцям уже руки вмівали. До боротьби стало все, що в оселі жило. Ремісники кидали свої варстати, хапали, що в руки попало, бігли під вал. Татари чіплялися кущів тернини та шипшини, кривавили собі руки і, не зважаючи на це, дерлися вгору. Тоді почали вже підрубувати частокіл. А під самим

частоколом не можна їм було нічого зробити, бо який ухадник висунув голову понад частокіл, зараз із задніх рядів фуркотіла татарська стріла. Частокіл почав у кількох місцях тріщати.

Тарас, як поміркував, що він уже назад татар, виїхав з лісу і вихром пігнав у степ, поки не опинився з іншими позаду татар. Завернули вліво і з воєнним окликом: „З нами Бог!“ — вдарили списами в задні лави татар. Це, як завжди буває, збентежило їх, вони помітили, що козаки вернулися з лісу виручати. Настала метушня. Татари кинули наступати і завернули взад оборонятися. Тарас з таким розмахом ударив, що відразу розбив татарську кінноту, що стояла позаду, розігнав її і вдарив на піших. З окрикованою шаблею заганявся в найгустіші купи і рубав по лобах, аж рука вмлівала. Його козаки робили те саме. Ніхто не слухав уже команди, робив сам, що було треба...

Тарас стрінувся з якимсь знатним татариним. Той, побачивши Тараса, потиснув коня і, скрегочучи зубами та вигукуючи якісь проклони, пігнав просто на нього...

— Пропадай, проклятий джавре! — крикнув і замахнувся шаблею. Тарас відбив шаблею удар і рубнув з усієї сили по лівій руці та відрубав її так, що рука з поводями лишилася на ший коня. Кінь, не чуючи поводів, завернув убік і почав втікати з татариним, що умлівав. По дорозі козаки зарубали татарина шаблями. Але і Тарасові не пішло цим разом гладко. Якийсь татарин зайшов ззаду, і вдарив його кінською шогою на довгому дрючку по голові. Тарасові зайшла туманом голова, він розвів руки і впав з коня... Козаки, що це побачили, лише охнули... Та це не зменшило завзяття юнаків. У кожного зродилася думка криваво помстити смерть отамана. Мов ті ро'зії оси, що їм гніздо розіб'єш, мов та тічня вовків, яким убили вовчицю, мов та ранена ведмедиця, що несе при грудях немичне ведмедя, козаки кинулися на татар: кололи списами, рубали шаблями, а коли б було треба, то боролись би кігтями та зубами... До того ще Трохим зробив вилазку з пішими, — всі кинулися на татар: розбили їх дощенту і ганялися за недобитками по степу. Не щадили нікого, не брали бранців, якого здогонили, то тому і амінь.

Між поляглими і важко раненими почали шукати Тараса. У тому місці лежала ціла купа трупів. Почали їх роз-

кидати і тут знайшли бідного Тараса. Він жив. Врятувало його те, що лежав під трупами, а то були б його кінцями розмісили. З голови йшла кров. Взяли його обережно на руки і понесли в оселю. Те саме зробили з іншими раненими.

Окривавленого отамана занесли до хати. Прибіг зараз Максим-татарин і знахар, обидва почали біля нього поратися, промили рану, вгамували кров. Груба смушкова шапка врятувала Тараса. Над ним почали вже голосити мама і сестра. Тільки Маруся не плакала. Вона, бліда мов полотно, із закушеними трохи не до крові губами, поралася мовчки біля недужого. Але видно було по її обличчі, скільки коштувало її зусиль, скільки вона терпіла, дивлячися на безтямного окривавленого свого любого Тараса...

Отаманування по Тарасі перебрав його ширий побратим Трохим. Тараса всі жалували та довідувалися про його здоров'я. Допитувалися то в Максима-татарина, то у знахаря.

— Нічого йому не буде, видужає. Його приголомшило та крові трохи зійшло...

Тої днини мали Тарасівці багато роботи, заки попрятали трупи. Всі тямилі осторогу покійного Кіндрата, щоб не дати трупам розкластися в літній час, бо з цього може прокинутися пошесть.

— Яюсь нам від смерти того праведника Кіндрата не таланить, — говорили між собою уходники. — За якісь важкі гріхи Господь нас карає, а він один міг своїми молитвами Господа переблагати. Тепер його нестало, і нам пішло як з Петрового дня...

— Як Кіндрат за нами молився тут, то й на тому світі за нами молитися буде. То не в цім справа. Нам досі велося добре, і нам здавалося, що ми в рай попали. А Господь хотів нам пригадати, що на землі немає раю, що по погоді мусить настати туча...

— Забагато нам тієї тучі на один раз. Ось і Нова Тарасівка згоріла дотла...

— Збудуємо другу. Такого нам іще нераз дожити буде треба. Слава Богу, що хліба доволі, що риби в річці... От добре, що всієї оселі татари не взяли, тоді б ми пропали. Коли б Бог дав, щоб Тарас видужав, бо без нього було б нам дуже погано. Та й коли б до нового діждати... Чей же

рік за роком сарани не буде, а на татар Тарас щоб таке вдумас, що їм свічки в очах покажуться.

Поміж раненими татарами таки одного залишили в живих, щоб дізнатися, яким побитом воно сталося, що якраз тепер вони напали на Тарасівку.

Від татарина довідалися, що татари безупинно слідкували за тим, що в селі діється. Вдень ховалися в дідовій печері, а вночі шпигували довкруги оселі. Вони приклали до того велику вагу, щоб Тарасівку знищити, бо їм дуже заваджала в походах і добичництві. Татарські мурзи поклали собі за всяку ціну цього доконати, хоч би довелися з усією ордою проти неї вийти.

Погроза була не-абияка. Журавель промовив:

— А не могли б ми з татарами погодитися так, що ні ми їх, ні вони нас не будуть зачіпати?

— А хіба вже такого не було? — відповів татарин. — Вже кілька років ми вас виминали, та ви нас ніколи не пропустили.

І декому справді прийшло на думку, що добре було б на таку згоду піти, а тоді Тарасівка була б безпечна, не треба б війська держати. Хіба ж їм треба турбуватися про тих там десь у далекому світі, що на них татари нападають? Їм ані не в голові, що якась там Тарасівка є на світі. Хай кожний за себе самого дбає.

Але голосно ніхто не зважився такого сказати. Воно так буде, як отаман скаже, і з ним ніхто не буде перчитися.

А отаман, сердега, лежав недужий і довго не міг до себе прийти. Йому боліла дуже голова, шуміло в ній, гуло, мов у млині, та заверталося. Лікування йшло дуже пиняво. Маруся щоднини виводила його під руку надвір, саджала на призьбі проти сонця, обкладала подушками. А він дивився сумними очима на світ Божий, на ясне небо, на людей, що по майдані переходили. Йому так дуже хотілося жити, а тут почував, що з нього вся сила вийшла, пропала, та хоч і буде він жити, то не буде тим, чим перше, не віде на вороному коні в степ з поганцями помірятися, бо його тепер і мала дитина поборола б. Нагадавши собі таке, він зітхав, та ще треба було з зітханням ховатися, щоб часом Маруся не побачила. Вона, сердешна, так побивалася біля нього, ночей не досипляла, так змарніла, що й по-

ловини не стало колишньої Марусі. У ніг Тараса сидів вірний Гривко. Сяде було та у вічі сумно дивиться своєму панові, покладе голову на його коліна і пересидить так пів днини. Опісля виповзне надвір мацінький синок Трохимко, перерачкує через поріг, не раз і перевернеться та й заплаче, а все до тата преться. Тоді Гривко встає і стане біля дитини. Немовля чіпається його кудлів рученятами і випростується, а розумний собака поступає поволі, крок за кроком. Хлопчина дуже з того радіє, показує два передні зубки, які тількищо викололися, і так учиться ходити та все шебече на втіху батькові: тятя, тятя! Батько забуває своє горе і гладить дрижачою рукою кучеряву голівку дитини.

Навідувалися до нього уходники, та це дуже його томило, бо не міг багато говорити. Думки плуталися, а це його ще дужче смутило...

Але згодом молодість перемогла. Тарас уже сам міг виходити, вже й синка міг на руки взяти. В голові щораз ставало ясніше. Потім уже міг ходити сам по оселі. Найбільше заходив до майстерні і придивлявся роботі Молота, що увихався коло нових гармат, трохи менших, як попередні...

Погорільців із нової Тарасівки порозміщували по хатах, худобу пасли в лісі до пізньої осені. В степу, де са рана не знищила, косили траву і возили до оселі.

Люди повеселішали, не тратили надії, що буде краще жити, бо в громаді велика сила, яку нелегко зломити.

Журавель заходив часто до Тараса і раз згадав про згоду з татарами. Але Тарас і чути про це не хотів.

— Це означало б, що ми для своєї вигоди даємо грабувати та нищити хрищений народ... До цього я, як довго житиму, не допущу. З цього і так не було б користи для нас, а навпаки — вийшла б велика шкода. Якби оселя почувала себе безпечною, то не буде війська. Люди зледащіють, розлінивлються, повипасають собі животи і робити їм не схочеться. Татари, народ хитрий, вони цього й хочуть, щоб нас приспати. Кілька років, поки в нас буде ще давньої сили, вони умови додержать, дадуть нам спокій. А опісля, як побачать, що ми стали гнилою колесою, розгромлять нас, в ясир позабирають. Поганцям я віри не йму. Отож нам, пане голову, треба безупинно працювати, треба

безупинно гартувати себе, мов крицю, до всякої боротьби — на всякі невігоди і небезпеки. Лише така людина може зватися людиною, а не гнилою колодою, або голодним кабаном. Коли б до цього прийшло, то татари в пригожу хвилину позабирають нас, мов сліпих котенят, і тоді наші діти і внуки будуть нас проклинати, коли їх татарва в ясир пожене, і наша славна Тарасівка піде з димом... Жадної згоди з ними, лише боротьба на життя і смерть! Хай наша Тарасівка працює, як і досі, хай наставляє вуха на кожний шелест з того боку, хай працює з шаблею при боці в полі, а тоді ми наберемо такої сили, що не обмежимося на нашу переправу, але застукаємо їх на Дніпрі, сполучимося зі славним військом запорозьким і воюватимемо невірних разом. Не знаю, пане голово, чи ви прислухалися до того, що наш запорожець Клин розказує. Варта послухати, які там порядки, яка дисципліна у війську, яке завзяття, які лицарі на Запоріжжі виводяться. Мені нераз аж сниться князь Дмитро Вишневецький-Байда. Я тим запорожцям завидую їх слави, і коли б справді наша оселя пішла на згоду з татарами, тоді я відвезу мою сім'ю до Черкас, а зі своїми братами, та ще і інші юнаки знайдуться і пристануть до мене, — кидаю Тарасівку її власній долі і йду на Запоріжжя.

— Там, кажуть, під горлом не можна жінкам жити — сказав Журавель.

— Тому то я й кажу, що завезу сім'ю до Черкас. Але чи воно добре, що на Січі немає сім'євих козаків, я цього не сказав би. Врешті, інша річ Запоріжжя, а інша запорозька Січ. То не одно. От і в нас живуть жінки, і вони нам ні в чому не перепиняють. Показалося в останній потребі, що наші жінки не гірше вміють відбивати ворога, як і ми, козаки. І коли б були, не дай того Господи, татари сюди ввірвалися, то я певний того, що оборонялися б славно, так як і на валах оборонялися. І кожний ухадник тямить, за кого і за що б'ється. Знає, що в оселі його сім'я, яка дісталась би лютому ворогові на поталу. Тому ніхто в нас не скаже: моя хата скраю, бо небезпека для всіх однакова. Хіба я не люблю моєї сім'ї, мов свою душу, а я не ховаюся поза плечі інших... Ви, пане голово, і думки про згоду не майте, і не говоріть про це нікому, бо я знаю, що є між нами такі, що їм лежаний хліб краще подобався б,

що воно краще у неділі та свята полежати в холодку, замість вправляти списом та шаблею. Як вони б це від вас почули, могли б інших підмовляти, а тоді вийшла би в нас незгода. А що я до цього не допустив би, то могла б ще одна голова з плечей злетіти, бо я не поступлюся ні перед ким. Тарасівка моїм іменням стала славною, і я її чести і слави до останньої краплі крові боронити буду.

Журавель побачив, що Тарас твердо стоїть при своєму, та й пізнав, що він добре говорить. Вже більше про це не згадував.

Від цієї розмови Тарас наче віджив. Він почував, що давня його сила вертається, що він ще не одного докаже. Тепер знову почав думати і складати різні пляни на майбутнє. Він невпинно випитував запорожця про устрій на Січі. Хотів і тут таке не одне позаводити та ще кращим зробити.

Найближчі до Тараса люди, особливо Трохим, помітили в Тараса по цій недузї одну велику перемену, якої перше не бачили. Раз сказав Трохим до нього:

— Знаєш, Тарасе, що в тебе тепер інші очі, як бувало. Признаюся, що я не можу тепер тобі у вічі дивитися, як раніше. Вони мене проколюють наскрізь, мов голки. Мені несила їм опертися і сказати: „Ні, я цього не зроблю, не хочу!”

— То, певно, кінська жока, якою мене татарин по голові вдарив, такого чуда натворила, — сміявся Тарас. — Та ти не бійся, мій коханий побратиме. Ми ніколи не будемо сперечатися, та на прю один з одним ставати!

Порадився Тарас з запорожцем, щоб узимі приладити доброго дерева, а навесну побудувати дебелі судна на Висуні. Ними можна б заплисти до Інгульця, опісля Дніпром до Хортиці, і там дати себе пізнати Січі та ввійти з нею у зв'язки. Може колись вийти таке, що і частина Тарасівців пішла б враз з запорожцями турецькі городи воювати та християнських бранців з неволі визволити... Далека це дорога, та при твердій волі всього можна докінчати...

Та не дією дорогою судилося Тарасові на Запорозьку Січ попасти...

XXII.

Гірко доводилося Тарасівцям ту зиму перезимувати. Мусіли тіснитися у своїх хатах з погорільцями. Хліба було доволі, але пашні для скота було мало. Він почав марніти, а то й падати. До того цілі тічні вовків підходили під вали, страшно вили, людям не давали спати, бо й собаки, чуючи близько вовка, гавкали по цілих ночах. Виходити вночі за ворота було небезпечно. Уднину вони блукали по лісі та лише тому не кидалися на тих, які рубали дрова, що було їх багато і мали рушниці під рукою. Тої зими не було в оселі так весело, як колись. Люди відвикли вже від біди, і ті недостатки, які доводилося тепер терпіти, здавалися страшними. Потішалися тим, що до весни було щораз ближче.

Нарешті і вона прийшла, на радість усім.

Треба було братися за побудову погорілої оселі. Праця розгорілася всею силою, ніхто не дармував, ще й здавалося, що мало рук до праці. А тут ще можна було сподіватися щодень непроханих гостей від сходу. Тарас, щоб не відривати людей від праці, сам їздив у степ зорити за ворогом. Сідав одинцем на коня, брав з собою вірного Гривка, об'їздив степ, інколи доїздив аж до дідової балки. Тривало так довго. Минув Великдень, зближалися і Зелені Святки, а про татар не було чувати. Трава виросла вже високо. У тих місцях, де дорік сарана злетіла, виросла гарна трава, наче по випаленні степу. Люди працювали безупинно і вже перестали турбуватися татарами та на недолю нарікати...

Одного дня вранці Тарас осідлав коня, попрощався з жінкою, поцілував Трохимка, що ще спав, і виїхав за ворота. Їхав спершу берегом ріки, а потім завернув у степ.

Була гарна погода. Сонце ще не зійшло, тільки небо від сходу зарожевіло. Над рікою і в степу стояв низький туман. Степова птиця щойно прокидалася зі сну і відзивалася на різні голоси. Високо під небом вже виводив жайворонок свою пісеньку, — рай та й годі!

Гривко біг попереду, нюшив у повітрі і час від часу оглядався за своїм паном, наче питався, чи на добру дорозу потрапив... Нараз загавкав тривожно і прибіг до Тараса. Що це таке? Нічого не було видно, а собака затривожився. Це вже було недалеко балки. Тарас спинив ко-

ня, і розглядався на всі боки, і помітив, що в кількох місцях висока трава захвилювала. Може, дикі кози? Та бо ні! Хвилювання трави замість віддалюватися, приближалось. Нараз, наче з-під землі вийшли, поспідалися татари. Тарас був оточений з усіх сторін. Завернув коня і почав вткати. З усіх боків зафуркотили аркани, і один понав Тарасові на голову. Кінь пігнав далі, а Тараса стягнули на землю. Йому затягло шию так сильно, що втратив пам'ять. І не стямився, як почув, що йому зняли петлю з шиї, та зате він пов'язаний сирівцями. Попав середя в руки своїх зав'язаних ворогів...

Осідланий кінь і вірний Гривко гнали до оселі, мов ошалілі. Стремена били коня по боках, і він гнав, аж дух виширало. Гривко підобгав хвіст під себе, і вряди-годи загавкав захриплим голосом. У селі гуртувалися саме до щоденної праці, як перед воротами рівночасно загавкав тривожно Гривко, і заіржав кінь, та так пронизливо, тривожно, що усіх аж заморозило. Гривко хотів перескочити ворота, та вже не міг.

— Гей люди! — почувся голос першого уходника, що це побачив — Тарас пропав.

Озвалися свисти на сполох, Трохим вибіг з хати з шаблею і рушницею.

— На коні, братіки, на коні, отамана визволяти!

Минув якийсь час, поки посідлали коней, і дві сотні козаків виїхало за ворота, і пігнали в степ. За ними їхали інші, поки всі сотні не рушили. Гнали щосили, вірний Гривко показував дорогу. Нарешті Гривко спинився й почав жалібно вити. Погоня здержалася. Помітили витолочену траву, ні сліду крові. Від того місця йшов слід, кудю понесли бранця, — просто на балку понад ріку. Гривко показував слід, нюшив по землі, аж став над водою. Тут знову почав Гривко вити — він загубив слід. Значило, що Тараса піймали живого, поволокли в Татарщину, звідкіля не буде йому вороття... Козаки пустилися вплава на річку, таки не роздятаючись. Про Гривка забули, а він, сердешний, не почував у собі сили переплисти річку на той бік, залишивсь тут, бігав з одного місця на друге і сердито гавкав, що його не перевезли.

На другому боці уходники ще ніколи не були і не знали того степу. Але гнали за слідом кількох коней у не-

знану далечинь. Вполудне дали коням трохи відпочити і гнали далі. Але на обрію нічого не було видно.

— Що нам, братіки, робити? — питав в одчаю Трохим, який не вагував би дати свого життя за вірного побратима.

— Нічого не вдіємо, — відповіли козаки. — Не знати, чи під ніч вернемося додому. а може нас в незнамому нам місці обскочити татарва і всіх у полон забрати. Тоді і Тараса не визволимо, і ми всі пропадемо...

Трохим не сперечався. Він був такий сумний, що втратив усю волю, почував себе безрадним, мов мала дитина.

Пропає їх любий отаман, їх опора та надія...

Вертали сумні, мов з похорону, на охлялих конях. У селі насів на всіх смуток, мов градова хмара.

А в хаті Тараса судний день. Голосила стара мати, рвучи собі сиве волосся на голові, бідна Маруся ламала руки в одчаю. Плакала вся сім'я. Малий Трохимко дивився наляканими очима на всіх і собі ж почав плакати.

— Бідне моє голуб'ятко, — голосила над ним Маруся, — ще й до розуму не дійшов, а вже й осиротів. не стало нашого дорогого татуса. І не довелося йому полягти лицарською смертю в полі, пішов на важкі муки в поганців, не побачать уже його наші очі... Та ти, синку, як виростеш, то пімстишся за батька... Я тобі нагадуватиму це, поки мого життя...

Узяла розплакане немовля на руки і вийшла з хати між громаду. Здавалося їй, що в хаті, де їй усе нагадувало дорогу втрату, серце їй лусне. На майдані всі обступили її, кожне хотіло потішати, як знало, хоч ніхто й не вірив у те, що говорив, бо не знав, як Тараса рятувати. Того дня ніхто не виходив у поле. Уходники блукали по майдані, заходили до хат, обговорювали нещасну подію на всі лади. Журавель скликав раду.

— Ми не сміємо дати Тарасові пропасти. За всяку ціну ми його визволимо, аби лише передумати, як. Збройною силою не зробимо нічого. Наше військо замале, щоб іти на татар геть у Крим. Треба або хитрощами, або золотом. Можна б і обміном, коли б нам поталанило якого знатного татарина взяти в полон, та на це чекати нам задовго. Треба його викупити. На це мусимо віддати все, що

надбали, бо гроші ми знову нашою працею надбаємо, а другого Тараса ніколи.

Журавлеві затремтів голос так, що й говорити далі не здужав.

— Ми для Тараса нічого не пожалкуємо! Запоряди, пане голово, як знаєш, і бери з нашої скарбони. скільки треба буде.

Усі на це пристали і почали міркувати, кого б з окупом вислати в Крим?

Як в оселі про це довідалися, зголосилися зараз Максим-татарин і Корній Клиш.

— А безпечно буде тобі, Максиме, туди лізти? Тебе татари не випустять живим! — остерігав Журавель.

— Це ніщо. Між нами ж немає другого, хто б знав, де за цим ходити. Я знаю, що татари шанують послів, котрі йдуть викупляти невільників. Це ж ніщо інше, як торгівля. Було б мені небезпечно, коли б мене хто пізнав. Але цього нема чого боятися, бо я переодягнуся так, що й рідна мати не пізнає. Врешті Тарас варт того, щоб і життям за нього вагувати. Він усе виявляв мені свою приязнь, і я його полюбив.

Всі з подивом поглянули на татарина, Журавель простяг йому руку.

— На вас, панове-громадо, — сказав татарин, — я залишаю свою жінку та діти. Опікуйтеся ними, як рідними, поки я вернуся, а коли не вернуся, то лишаю їх, сиріток, на вашу голову...

Пішли зараз з ключами в церкву, де під престолом у льоху була захована громадська скарбниця. Запорожець казав, що передусім треба взяти від черкаського старости письмо, хто вони і пощо в Крим йдуть. Без цього в Татарщині небезпечно.

Посли переодяглися за купців і під охороною трьох козаків поїхали в далекий світ через Канів.

В оселі йшло далі спокійне хліборобське життя.

Трохима вибрали отаманом, поки Тарас не вернеться.

*

Тарас отямився в сирівцях. Заволокли його над берег ріки, розпнули ноги, висадили на коня і знову прив'язали. Так його перевезли на той бік і скоком пігнули в далекій світ...

— За цього джавра візьмемо гарні гроші, — говорили татари між собою. — Виплатилося нам кілька днів пересидити в траві. Чоловік здоровий мов дубок, багато видержить та ще й гарний на виду.

— Тільки треба берегтися, щоб його не скалічити, бо зараз би ціна йому впала.

На велику вдивовижу їм заговорив до них Тарас по-татарськи:

— Як вам йде про гроші, то завертайтеся зі мною зараз в нашу оселю, я вам удвоє стільки виплачу, скільки зажадаєте.

— Егеж! Ти і балакати по-нашому знаєш? Це також свою ціну має. Та ми тебе не послухаємо, бо тобі не віримо. Замість окупу, ми пішли б на шнурок, а може б і кінцями нас розірвати наказали. Ті твої поселенці в Тарасівці, то самі чорти...

Один татарин почав до Тараса пильно придивлятися...

— Знаєте, кого ми веземо? Я його добре пізнав. Це отаман Тарасівки, того клятого війська, що не дає нам через річку переправитися. За нього дістанемо стільки золота, скільки він сам важити буде.

Тарасові було це не всмак, що його пізнали.

— Ти у цьому певен? — спитав другий татарин. — Коли б показалося, що це неправда, то мурза не дасть нам нічого, та ще й покарає за обман.

— Присягну на коран, що це правда. Ємін едерім Біллагі (присягаю найвищому). В останньому нашому наскоку він відрубав руку нашому агові, а потім один з наших ударив його ломакою по голові. Я гадав, що він уже пішов до чорта, та він, на наше велике щастя, видужав і нам у руки попався. То ж то зрадіє перекопський мурза, як такого гостинця йому привеземо!

— Даю вам лицарське слово, що коли мені волю повернете, то вам волос з голови не спаде, а золото вам виплатять.

— Не віримо. А врешті, ти нам стільки не даси, скільки ми за тебе візьмемо, бо ти не знаєш, скільки ми за тебе візьмемо, бо ти не знаєш, скільки цекінів визначено за тебе живого.

— Так чого мене мучити? Розв'яжіть мені руки. Я ж з-поміж вас не втечу. Зараз розв'яжіть! А то кажу вам,

прийде такий час, що навколішках проситимете в мене ласки і вибачення, я вас кіньми розірвати накажу.

Татари почали сміятися, а за той час Тарас став придивлятися до сирівців на руках. Рванув руки, що аж кості затріщали і сирівець прорвався.

Татари не могли з дива вийти від його сили. В першій хвилині прийшло Тарасові на думку завернути коня і втекти, та нагадав собі, що в нього немає ніякої зброї, та ще певно татари ввіймають його знову на аркан.

— Ти, цапина борода, не дуже то і смійся, бо сам ти бачив, чого варта твої дурні сирівці для мене. А я тепер кажу вам, що як лише приведете мене перед мурзу, то я зараз перейду на турецьку віру, а то й мурзою або пащою стану. А тоді від одного кивка мого пальця позлітають ваші дурні лоби... Тепер тобі розумно?

Розбишаки збентежилися. Про того отамана то і в Стамбулі знають. Кожний мурза, кожний турецький паша вважати собі буде за честь післати такого гостинця великому везирові і за це взяти великі гроші. З другого боку, вони тямилі, що з таких потурчених джаврів великі люди виходять.

Тепер Тарас нагадав собі свої колючі очі, про які йому Трохим згадував — хотів тепер на татарах покористуватися цим.

— Та ти нам не пробуй утікати — сказав один.

Тарас зиркнув на нього, подивився йому грізно у вічі і довго не спускав зору.

— Мовчи, псе, ти не варт того, щоб я з таким стервом, як ти, балакав...

Відповіді не було. Розбишаки не сміли на нього дивитися, — наче яскраве сонце їм у вічі світило.

І вони гнали, щосиди. Аж надвечір пристали, розв'язали бранцеві ноги і пустили коней насти. Тарас роздивлявся на всі боки: нічого, — хіба безкрайї степ. Він нагадав собі любу Тарасівку, і такий огорнув його жаль за втраченим раєм, що сливе не заплакав. Молився стиха, і від цього йому полегшало. Нагадав свою рідню, маму стареньку, а мамина молитва із дна моря визволяє. Вона, всі вони певно за нього моляться, і він не пропаде. Татари почали вечеряти і подали Тарасові шматок конятини. Він узяв

м'ясо в руки, понюхав і з усієї сили шпурнув ним найближчому татарині в голову.

— Що мені даєш? Дай це такому самому псові, як і ти.

Ця рішучість і безбоязкість ще більше збентежила розбишак. Замість розсердитись, татарин почав виправдуватися:

— У нас іншої їди немає.

— Убий дику козу і спечи мені, бо я голодний і далі не піду. А вже мурза тобі подякує, як мене голодом замореш!

Але коза так зараз не з'явилась, і не було до чого стріляти...

— Сідлайте коні, — наказував Тарас, — зараз їдемо далі...

Татари його послухали. Тарас сів на коня, та як татарин хотів йому пов'язати ноги поцід кінський живіт, Тарас копнув його чоботом у зуби з усієї сили, і татарин заточився.

„От клятий джавр” — думали собі татари — „ми його піймали, а він нам наказує”.

І жаден не посмів йому у вічі поглянути.

„Які у нього страшні очі! Як подивиться, то наче б вогнем пече!”

— Він, певно, з шейтаном знається, — казав один татарин товаришеві набоці, — як він наших мотлошив, і по голові дістав, і не околів.

— А тепер розірвав сирівці, мов нитку...

Бистре вухо Тараса зачуло цю мову.

Саме заколихалася трава, надлетіло стадо наляканих кіз.

— Давай лука і стрілу! — наказував Тарас

І цього татарин послухав. Тарас, сидячи на коні, прицідився і випустив стрілу. Цап, що летів напереді, простягся. Тарас нап'яв лука вдруге і поцідив задню козу. І зараз потім передав лук татарині. Розбишаки не могли начудуватися такому мистецькому стрілові.

— Тут заночуємо, — наказав Тарас. — Розвести зараз вогонь, справити кози і спекти м'ясо для мене, решту можете собі взяти...

Тарас, кажучи це, прошибав татарина очима, а вони аж вертілися, наче їх справді пекло.

Палахкотів вогонь, пеклося м'ясо. Тарас поклався біля багаття. Він був певний, що тепер запанував над тими дикунами... І прийшло йому на думку, чи не можна б уночі, коли татари позасипляють, захопити коня і майнути в степ? Та ба! Степ розлогий, дороги не знає. По дорозі може стрінати яких інших розбишак, а ті будуть відпорніші на його зір. А можуть у степу і вовки налетіти, і що ж годі він зробить без зброї на охлялому коні? Не було виглядів, бо можна ще в степу заблудити і пропасти від голодової смерті... Треба ждати догіднішої хвилини. Тарас помолвився і зараз заснув кріпким сном...

Надранком збудили його татари. І знову їхали розлогим одноманітним степом.

А далі почали стрічати татарські табуни коней і їх півдиких чабанів. Вони цікаво придивлялися до джавра, і дивувалися, чому його ведуть нез'язаним. Справді не знати було, хто кого веде?

На погоню і поміч з оселі Тарас утратив усю надію.

Нарешті на обрії показалися мінарети перекопських джамій.

— Це вже Перекоп?

— Еге! Ти його не знаєш? Там сидить мурза Менглі, до нього ми тебе ведемо.

— Ви мене, чи я вас? — сказав Тарас згідно і подивився знову в вічі розбишачі... — Добре, що вже кінець, що я не буду дивитися на ваші дурні пики... А хто ваш мурза: лицар, чи такий самий пес, як і ви?

— Наш мурза великий лицар. Сам побачиш...

— Лицаря пізнають у боротьбі, а не на подушках. Та що тобі, цапина борода, про це говорити?

Розбишаки і це стерпіли. Ніхто не перечив.

Коли в'їхали в Перекоп, Тарас роздивлявся на всі боки, щоб запам'ятати собі добре дорогу.

Нарешті привели його перед мурзу. Він сидів на подушці, підобгавши під себе ноги.

— Це отаман тої клятої оселі Тарасівки, що нам не дає спокою, — говорив один з розбишак, низько кланяючись. — Ми впіймали його на аркан у степу і до вашої милости привели. На нього живого накладена нагорода...

— Спитай його, як називається, — сказав мурза до свого перекладача.

— Я називаюся Тарас Партиченко, з Канева, — сказав Тарас по-татарськи і схрестив руки на грудях.

— Ти був на Татарщині, що знаєш нашу мову?

— Я жив з татарами в нашій оселі, і ще, як хлопцем був, татарської мови навчився.

— Чого так гордо стоїш переді мною? — гримнув татарин. — Ти повинен упасти передімною на обличчя і мені поклонитися, бо я твій пан, а ти мій раб. Я можу тобі зараз наказати відрубати голову за те, що з татарами воював, або висікти тебе різками...

Він дивився грізно на Тараса. Тепер Тарас вдивився в нього своїми палкими очима.

— Коли ти, пане мурзо, лицар, то цього не зробиш, щоб мене, вільного лицаря, різками сікти. Я до вашого краю не приходив воювати з вами. Ви на нас нападали, ми оборонялися. А коли я піймав у полон татарина, то поведився з ним, як з людиною, не казав його сікти різками за нізачо...

Але татарин виминав уже його зору і, закривши очі рукою, закричав, мов несамовитий:

— Чортіві в нього очі! Закрити йому голову і висікти до крові.

Наказ у мить виконано. Якийсь чорномаз накинув Тарасові полотно на голову, його схопили сильні руки, зв'язали й зараз вивели.

Тарас сказав йому на відході:

— Я зараз пізнав, що ти не лицар, а баба, що моїх очей боїться!

Його вивели на подвір'я і тут висікли різками до крові. Тарас ані не застогнав. Потім завели до якоїсь шопи між інших невольників.

Татари-розбишаки, що його сюди привели, і сподівалися за нього взяти великі гроші, тепер дуже потерпали. Мурза так роз'ївся, що й говорити з ними не хотів. Тарасові очі так його запекли, що він хотів його чим швидше позбутися. Видав наказ, щоб Тараса призначити до тої партії невольників, що мають іти на султанські галери до весел. Його мали при найближчій нагоді відвезти до Козлова, а там передати до Стамбулу.

Тарас страшно страждав. Його за все життя ніхто ніколи не бив, а тут спарили його так, що аж шкіру попере-

тинали. Та він зціпив зуби і не видав із себе одного стогону. Розбишаки боялися за нього, щоб не околів, а то нічого не дістануть. З допомогою хабаря добралися до нього і принесли йому масти на рани та дали трохи грошей. Самі вирішили пильнувати його і поїхати за ним аж до Козлова.

У невільницькій шопі Тарас стрів багато нещасливців, таких самих, як і він. Вони походили з різних країв і народів, по-всякому балакали. Зустрів тут і кількох українців, між ними одного запорожця, Петра Бідолаху. Цей сидів тут уже довше, дождаючи своєї долі.

Коли розбишаки принесли ще Тарасові і чисту білзну, щоб передягнувся, він до них сказав:

— Бачиш, цапина борода, чого своїм дурним розумом доробився? Не краще було мені дати волю і взяти гроші, а тепер дулю дістанеш. Заки мене до Козлова доведуть, то я пропаду, а за трупа вам нічого не дадуть... Краще зробіте, коли мене зараз визволите і завезете на місце, а я що обцяв, то певно додержу.

— Ми самі тепер це бачимо, та вже запізно. Мурза наказав би нам голови відрубати, якби ми на таке зважились. Уся біда в тому, що ти його так роз'їв. Ми боялися, щоб він тобі тих палючих очей не наказав виколоти, бо в нас часто таке водиться. Але ми тобі не дамо загинути, може, тебе в Козлові зможемо визволити...

Тарас розповів Бідоласі, за що його мурза казав висікти різками, а той сказав:

— Твоє щастя, що не казав тебе зараз убити, або осліпнути, бо тут людське життя не варте й соломини...

Коли за кілька днів довелось вести бранців до Козлова, то сталося так, що Тараса скували одним ланцюгом з Бідолахою. Їх вели пішки. За валкою йшли татари-розбишаки. Вони просто вважали себе його слугами, у всьому йому годили. Він причарував їх своїми очима і своєю сильною волею. Інші бранці не могли з дива вийти, що ті дикуни так у всьому сповняють Тарасову волю. Тим, що вони йому постачали, Тарас ділився зі своїми товаришами не долі. Через те й дорога не видавалася така надто прикра.

Місто Козлів, по-турецьки Геславе, лежало над морем. Мало свою пристань, було важним торговельним пунктом на Криму. Сюди з'їздилися купці з Татарщини, з Туреччини, з Венеції й Генуї, з північних країн. Тут була велика

торгівля невольниками, Як їх вели через місто, зараз сходилися з усіх боків купці, яких дуже манила здоровенність і кременість невольників. Та отаман валки сказав їм зараз, що це не на продаж, і вони вступалися.

Тарас нагадав собі Мустафу, сина торговця невольниками, що пробував у Тарасівці і навіть вихристився, та опісля його виміняли за gridдять християнських невольників.

— Слухай, татарине, — сказав він до свого опікуна-розбишаки: — У Козлові живе один купець невольників Мустафа. Перекажи йому, що я хочу з ним говорити. Як ти йому скажеш за Тарасівку, то він певно нагадає собі і буде знати, хто я, то певно прийде. Він мене певно викупить і ви на цьому заробите без великого труду.

— Я його добре знаю, — сказав татарин, — і зараз до нього піду.

Невольників повели аж у пристань і завели до якогось великого, поганого будинку. Тут аж кипіло від невольників різного віку і стану. Усі дожидали своєї нещасної долі, бо ніхто не знав, що з ним станеться, куди ним вітер завіє? З усіх кутів того пекла розходилися стогони тих нещасливців, аж серце кривавилося, слухаючи. Бранців з Перекопу тримали окремо, бо вони не були призначені на продаж.

Щодня приводили нові гуртки, нові жертви, інших знову виводили. Тарас придивлявся з болем серця, як нераз розлучали рідних братів, матерей від дітей, батьків від синів. Вони в одчаю ридали, не давалися, треба було їх насилу розводити і виносити на руках. Тарас бачив тепер навіть ті страхіття, про які довелось йому нераз слухати від старих людей про татарську неволю. Тепер він зрозумів, які великі заслуги мав той, хто бився з бусурманами за визвіл бранців. Це наповняло його надією, що за його працю над переправою біля Тарасівки йому Господь відплатить, і допоможе визволитися.

Аж на третій день з'явився татарин Мустафа. Це був уже не той татарський дівак, якого козаки вивели з церкви, що так без великої надуми дав себе охристити. Це був чоловік у силі віку, одягнений достатньо, в турецькій чалмі на голові. Він привітався ввічливо з Тарасом, бо зараз його пізнав, та почав розпитувати, яким побитом він сюди

попався. Тарас розповів коротко і зараз почав говорити за діло.

— Ти пам'ятаєш, Мустафо, як я в Тарасівці заступався за тебе, і як у нас було тобі добре, і я допоміг тобі до визволу. Тепер визволи ти мене, я тобі весь кошт поверну, на це даю тобі своє лицарське слово.

— Я все пам'ятаю добре і зроблю, що зможу.

Тарас дуже зрадив. Він вирішив, щоб іще й запорожця Бідолаху визволити, і — обидва вертатимуться додому. Та не довго тривала його радість. Мустафа довідався від наставника того дому, що весь той гурток, приведений з Перекопу, призначений до султанських галер, і цих викупити не можна: він може стільки зробити, що Тараса проміняє на іншого невільника, а тоді його візьме до себе. За це треба буде добре заплатити, та він це зробить. Тарас спершу зрадив, та потім завагався. Він знав, що на турецькій галері найтяжча неволя. Може, якраз тому якомусь іншому невільникові легше живеться, а він через Тараса пішов би на тяжче, він зробив би йому кривду. Тарас відмовився від такої заміни, на велике здивування татарина. Тоді татарин, прощаючися з Тарасом, всунув йому гаманець з дукатами і шепотом радив добре сховати, щоб йому не відобрали. По його відході Тарас почував себе дуже прибитим.

У тій нужденній будівлі, серед плачу і стогонів бідних невільників Тарас пересидів цілий тиждень. Стільки в нього було розради, що з товаришем Бідолахою балакав про рідний край, про любу Україну. Вони взаємно потішали себе, що Бог допоможе їм визволитися...

Невільників харчували дуже погано, — якби не допомога тих розбишак, котрі Тараса й тепер не лишали, довелось б дуже бідувати. Та незабаром і їх нестало. Опікуни, як переконалися, що нічого не вдіють і Тараса не визволять, вернулися до Перекопу.

Лихий дух нашіптував йому, щоб перейшов на муслемську віру, а — тоді може зайти дуже високо, не одному християнському невільникові допомогти. Та таку думку відганяв він молитвою, наче самого чорта. Що ж би тобі з ним сталося? Чи це була б справді воля, чи ще важкіша неволя? На Україну не було б йому вороття, бо земляки гидяться перевертнями-потурнаками. Значить, треба б вічно залишатися тут між невірними, терпіти безнастанну грижу сум-

ління та ще й душу запропастити, бо такому Христос Спас ніколи не вибачить, хто його відцурався і зневажив. Ні! Він і без цього визволиться... Наділив його Господь відвагою і розумом. Ці прикмети допоможуть йому певно... Цієї думки Тарас учепився мов той, що потапає, дошки, і це його підбадьорило.

Не так було з його товаришами недолі. Вони втрачали всю надію, попадали в розпуку. Кілька збожеволіло. Тих повиводили дозорці і повкидали в море. Кілька наклали на себе руки. Інші безупинно плакали і голосили, і тим до-ставалося від дозорців, їх били до крові. Були такі, що хулили християнському Богові і прославляли Магомета. Тим зараз ставало краще, їх визволяли. Тих, що були в одчаю, підбадьорював Тарас, як міг:

— Не будьте ж, люди, дітьми... Поки вам не повідру-бували голов, то надія ще не пропала. Хіба ви не чули та-кого, що і з галер невільники визволяються? Уповайте на Божу поміч і моліться, брати. Я так роблю і тому не дуже то турбуюся майбутнім.

По тижневі невільникам об'явили, що приїхали ту-рецькі судна з Царгороду і заберуть їх. Так і сталося. Рано вивели їх покованих до пристані. Тут стояло вже велике турецьке султанське судно і туди почали їх перевозити. На тому судні зустріли інших старих невільників-галерників. Вони були під помостом судна приковані ланцюгами до ла-вок, на котрих сиділи по двох до кожного весла, довгого і важкого. Страшно було на них дивитися. Обідрані, трохи не голі, виснажені, з покаліченими плечима від побоїв дро-тяними малахаями і таволгою. На ті рани насадали роями влізливі мухи і пили теплу кров. А бідний невільник не мав спромоги прикрити зраненого тіла, або бодай відогнати влізливу муху. Бо як лише на хвилину припинив би веслу-вати, зараз з'являвся безсердечний стражник-дозорець і пригадував йому його обов'язки. Живили їх якоюсь на-длиною, що можна було зомліти від самого смороду. А до того така в цьому місці була духота, що доводилось заги-бати. А коли який невільник так уже знемігся, що й биття йому не допомогло, зараз посіпаки розковували, виносили нагору і викидали через борт у воду.

Таких страхіть надивився Тарас доволі, поки його привезли до Царгороду. Нераз приходило йому на думку

видушити руками дозорців і запанувати над судом. Про таке нашіштували собі до вуха з запорожцем, та це покищо здавалося неможливе. На судні була більша чота добре озброєних яничарів. Цю думку треба було відкласти до іншого часу, а покищо терпіти та молитися. За той час кілька пар скованих невільників кинулося на очах усіх у море. Їм краща здавалася смерть, як такі муки, які бачили на інших.

Як іще в Козлові отаман судна перебрав бранців, Тарас запитав його:

— Скажи мені, отамане, куди нас везуть і що з нами станеться?

— По тобі бачу, що ти не татарин, а по-татарськи балакаєш добре.

— Я довго жив з татарами, і час було навчитися.

— Ти в неволі побував?

— Ні. Я в степу з татарськими чабанами довго жив і від них навчився.

— Навчишся ще й нашої віри, і буде тобі добре, коли муслемом станеш. Яким чином ти в неволю попав?

— Зрадою. Ті самі чабани, з котрими я кілька літ жив, взяли мене, як я спав, до Криму заволокли, та в неволю продали. Скажений мурза на мене озлився, що я не хотів перед ним на лице впасти, казав мене вибатожити і призначив до султанських галер...

— Як бачиш, це важка неволя і хіба тим себе визволиш, що на турецьку віру перейдеш.

— Не знаю ще, як воно буде.

— Погано буде, коли цього не зробиш. Хіба ти не бачиш, як галерникам погано живеться?

— Та я не відмовляюся, але мені треба перше турецьку віру пізнати, я від чабанів не міг її навчитися.

— На це я тобі пораджу. Як приїдемо до Царгороду, то я на тебе вкажу отаманові невільницького дому. Він теж з ваших, по-вашому потурнак. Він поставить тебе перед муфту-муллу, а той тебе навчить. І зараз за тим днем твоя доля переміниться на краще...

— Так буде добре, — сказав Тарас, — а ти, добродію, будь ласка, не заганяй мене на спід судна, а залиши нас обох наверху, хай на світ Божий дивимось.

Отаман повірив, що Тарас не хто інший, як чабан, протий собі чоловік, просто говорить, без хитрощів. Тарас сподобався йому, і з цього він скористав. Скористав з цього і його товариш, бо обом вільно було цілий день пересиджувати на палубі судна. Отаман часто з ним розмовляв і Тарас допевнився, що коли б попросити його, то й розкувати казав би його з ланцюга. Але Тарас не хотів цього просити з огляду на запорожця, з яким могли його й розлучити, а вони обидва так зжилися, мов рідні брати.

Подорож до Царгороду тривала доволі довго. Судно поступало до надбережних турецьких городів, куди розвозили менші гуртки невольників. Та за кожним разом поминали Тараса, і він таким, як був, доплив аж до Царгороду. Вивели всіх і перевезли судном на берег. Отаман судна, передаючи їх до невольницького дому, звернув увагу наставника на Тараса: це, мовляв, один з тих, що певно прийме турецьку віру, його тільки підвести б до мулли, а наука не буде важка, бо він добре балакає по-татарськи.

Начальник невольницького дому був потурнаком. Почувши таке, він не сказав нічого, та коли отаман судна відійшов, приступив до Тараса і сказав по-українськи:

— Поки підеш до мулли і вчитимешся турецької віри, я тебе дам на галеру, закоштуєш саламахи і таволги, а тоді й наука піде краще.

Той потурнак страшно не любив всіх перевертнів, хоч сам такий був. Вони нагадували йому важкий гріх, який не давав йому спокою. То й на Тараса дивився вовком, думаючи, що він справді хоче потурчитися.

Невольників помістили в якійсь старій грецькій будівлі, наполовину розваленій, вогкій і непривітній. То, очевидно, був колись у старовині магазин. Ця домівка була гірша за ту, що в Козлові. Не було тут вікон, лиш невеличкі прорізи для продуву, високо під самою стелею. Поміст був нечистий, брудний, застелений перегнилою соломою. Не було тут ні продуву повітря, ні сонячного проміння, а від гнилі виходив такий смердючий задух, що, хто туди вперше ввійшов, закашлювався.

Що ж діялося бідному Тарасові, що до тепер жив на свіжому повітрі?

Та тут не було порожньо. Застали багато невольників, які тут сиділи вже від довшого часу.

— Краще нам було на судні, краще буде на галері, — сказав запорожець, кашляючи, що аж очі зайшли сльозами — як у цій клятій ямі. Ми тут подушимось.

Як дозорці позамикали двері, стало дуже темно, один одного не бачив. Невільники лягали один біля одного на брудний поміст. Чути було важке дихання і стогони. Невільники, кожний своєю мовою взивав помочі в Бога. Тарас з товаришем теж поклялися в це болото. Та як у цій норі стихлося, зараз почало вилазити всяке плюгавство та лазити по людях. Різні кузки, особливо блощиці, лазили людям по обличчі, впадали за сорочку та дуже кусали. Потім вилазили зі своїх нір щурі і розпочали перегони. Вони ні раз не лякалися людей, бігали по них, а то й кусали. Треба було безупинно рухатися і обганятися. А сон дуже на всіх налягав. Тоді Тарас сказав до товариша:

— Ти спи, а я себе й тебе обганятиму, потім я трохи продрімаюся, а ти мене обганятимеш.

Та це багато не допомогло, бо як його від кузок обігнався? Їм дивно стало, що інші невольники хропли на всі голоси.

— „Хіба ж їх та погана тварюка не чіпається? Ні, вони вже до цього звикли, то й нам так буде”.

Так думав собі Тарас. Та запорожець, який мав тепер спати, таки не міг заснути. Він сказав до Тараса:

— Слухай, брате, то не галера, а саме пекло краще від цієї норі. Я не видержу. Та я сам не можу на себе рук накласти, зроби ти мені цю ласку. Ось у мене в жупані зашитий ніж, невеликий він, та вистане, щоб ним проколоти серце. Я помолюся, а ти візьми та штовхни мене в моє бідне серце, хай не мучуся... Відтак вклади мені в руку, і вони, кляті, подумують, що я сам себе зарівав. Цим зробиш мені велику ласку, і я на тому світі Господа за тебе буду молити. Повір мені, що це не гріх... Ти ж виправиш мене на кращий світ з пекла.

Він почав плакати.

— Коли тобі Бог допоможе, — казав він далі, — відістатися на нашу Україну, то перекажи до моєї неньки, бо батька в мене вже немає. Вона вдовою живе в Черкасах, Одарка Чпчиха зветься, перекажи їй моє привітання. Скажи, що я, вмираючи, про неї думав...

— Бог з тобою, брате, — відповів Тарас. — Я не до-

зволю тобі таке думати. Хочеш зробити з мене Каїна? Я християнської крові не проливав ніколи і не буду, а тим менше не вб'ю того, кого вважаю за брата... Не гніви Бога, заспокійся. Дивись, як інші до цієї біди позивали, звикнемо і ми згодом, а, може, Бог дасть, що не довго нам мучитися. Може, вже завтра завезуть нас на яку галеру, і ми вийдемо звідсіля. Ти подумай, що інші не раз більше терпіли, як ми тепер, у гіршому були, і Бог їх визволив. У тебе є ненька. Вона за тобою певно Бога благає, материна молитва з дна моря визволяє, не то що...

Від цієї широї мови Бідолаха заснув, та Тарас не спав вже до ранку. А потім уже й не можна було спати, бо зчинився великий рух. Відімкнули двері, ввійшли дозорці й почали нагаями заганяти невільників, хто не поспішився сам встати. Принесли і почали паювати між невільників якусь погану волючу юшку, та давати по шматкові чорного хліба. Кожний старався не думати про те, що їсть, бо кожний був голодний.

Пережили так два важкі тижні.

Третього тижня прийшов старий дозорець і став розділювати невільників на гуртки. Їх виводили зараз і саджали на галери. Тарас молив Бога, щоб його не розділили з його новим побратимом, і воно так і сталося: їх взяли в одну партію і пігнули на одно судно.

— Живих у могилу кладуть, — сказав Петро.

— Дасть Бог, що з цієї домовини воскреснемо, — відповів Тарас.

XXIII.

Максим-татарин і Корній Клиш, переодягнені за купців, помандрували до Черкас. Забрали з собою всі гроші, які знайшлися в громадській скарбниці. Черкаський староста, коли довідався, що Тараса полонили, дуже його жалуввав. Видав їм зараз письмо з печатками, і вони, не гаючись, поїхали в Крим. Хоч багато вже часу від того минуло, як Тарас пропав, та вони не втрачали надії, що його віднайдуть і викуплять. Поспішали, наче земля під ними горіла, хіба на нічлігах спинилися. Стрічні татари довідавшись, по що вони їдуть, не спиняли їх, бо такий був тут звичай. Наш подорожні зустріли подорозі посольство з Польщі, що та-

кож їхало з окупом у Крим. Тепер їхали разом, бо поляків було більше. З Перекопу поляки поїхали далі, а наші тут зупинилися. Звідсіля хотів татарин почати пошукування.

Та зараз у Перекопі довідалися, на великий смуток, що Тараса повезли далі до Козлова, та що його призначив перекопський мурза на султанські галери. Поїхали далі туди ж, та знову приїхали запізно. До купця Мустафи боявся татарин іти, щоб його не видав. Тут і слід губився, бо невольників розвозили по берегах Азії. Аж Максим віднайшов судно отамана, що перевозив Тараса в Царгород.

— Що нам тепер робити? — спитав Корній.

— Важко буде його знайти, — помітив Максим-татарин. — Скільки то султанських галер по морях вештається... Бог мені свідок, що я за Тарасом пішов би на край світу, та хай мені хто скаже, де саме той край світу, як судна пороз'їздилися на всі сторони.

Вони дуже зажурилися, та й таки вирішили поплисти в Царгород. Ходили щодня розпитувати до пристані, чи не їде в той бік який корабель, аж нарешті знайшли генуезьке судно, яке туди плило. А що зробити з козаками, які їх супроводжали? Вони були їм тепер непотрібні, та все ж не можна було несвідомих людей залишати в чужому краю на поталу долі: денебудь можуть їх схопити та в неволю запровадити. Тому забрали їх теж з собою, коні продавши татарам. У Царгороді розпитували в невольничому домі. Той сам потурнак, що виправив Тараса на галеру, запросив їх у свою домівку і тут розказав їм таке:

— Того козака, що про нього ви питаєте, я чимдуж виправив на галеру, бо отаман судна, що його сюди привіз, звернув мені увагу, що він хоче перейти на бусурменську віру, та радив повести його до мулли на науку. Я цього дуже боявся. Козак гарний на виду, здоровий, кучерявий. Я боявся, щоб людина собі душі не запропастила, так, як я окаяний. Я тепер терплю страшні муки, а терпіння на галері, це ніщо в порівнянні з ними. Я їх переходжу і вдень і вночі, і ніколи немає мені спокою. Я знав, що коли б його поставили перед муллою і коли б він перевернувся в турка, то зайшов би високо в ласці падишаха, а опісля, потурчившись, був би або так само, як я мучився, або став би яничаром і помстував би над бранцями. Тому то я поклав собі кожного християнина, що склонюється до турецької

віри, не допустити до того. Я готовий такого вбити, бо це краще буде для нього, як утратити та погубити душу.

— А я тобі кажу, — сказав Корній, — що це були лише якісь хитрощі. Тарас ніколи своєї віри не покине, а коли так перед тим отаманом говорив, то мав щось інше на умі. Може, він хотів проволікти справу, сподіваючися, що ми привеземо за нього окуп від громади. Ось ми приїхали з окупом, та приїхали запізно, і тепер його певно не знайдемо...

— Коли б я був це знав, я був би його певно затримав. Та коли ви з окупом приїхали, то воно ще не пропало. Ваш козак — султанський невільник. Вам треба піти до уряду і скласти за нього окуп. Якщо він нешляхтич і небагатий, а простий чоловік, то багато за нього не заправлять. Завтра я покажу вам, куди йти, навіть вам перекладача дам. Я пам'ятаю, на яким судні Тарас поїхав, то не важко буде його віднайти, бо воно все ж колись сюди повернеться. Вам треба залишатися до того часу, а це довго не потриває.

— Як так, — сказав татарни, — то пощо нам зараз окуп складати? Складемо аж тоді, як Тарас вернеться. Бо коли б він пропав, то турки не віддадуть нам того, що взяли.

— Певно, що ні. Ти добре обдумав. Ви залишіться в моїй домівці. У мене є зайва кімната, яку я відпускаю приїжджим купцям, то можу і вам її відступити. Як у вас є папери, то можете собі вільно в Царгороді побувати, лиш увечорі на радив би я вам вулицями ходити, щоб вас не ограбили, а то й не вбили.

Тарасівці закватувалися в потурнака і чекали повороту галери.

Пересиділи тут три місяці. Вже й осінь настала, і зима була за плечима. З усіх усюдів верталися турецькі судна до царгородської пристані, а того одного не було. Нарешті одного дня прийшов потурнак додому і заявив тарасівцям погану відомість, що галера, що на ній поїхав Тарас, пропала без вісти: ніхто не знав сказати, чи вона потонула, чи який інший припадок притрапився, але її вже певно немає, не вернулася з неї ні одна людина.

Тарасівці дуже цим зажурилися. Значить, Тарас пропав навіки. Стільки вони натрудилися, стільки витратили

грошей, і тепер доводиться вертатись ні з чим... Розплатилися з господарем, і він їм порадив, щоб не верталися морем, лише сушею через Болгарію, Волощину та Яси, звідтіля на Львів, відтіля на Київ, і знову на Канів і Черкаси. Ця дорога дальша, але безпечніша, бо туди йдуть купці. Він поміг їм ще розпитати купецьку валку, що йшла з Царгороду на Львів, і вони до неї пристали. Такі валки їздили під охороною озброєних людей, яким купці платили.

*

Тимчасом у Тарасівці життя йшло своїм ладом. Вибраний отаманом, на місце Тараса Трохим притримувався того самого порядку, що був уже заведений Тарасом.

Тарасова дружина Маруся заходила коло господарства. Вона не могла одної хвилини Тараса забути. Скрізь бачила його в своїй уяві, бачила його образ, як він востаннє виїздив за ворота, і все мала надію, що він іще вернеться. Стара мати дуже постарілася, пригорбилася. Вона теж не тратила надії та ще й потішала невістку тим, що її щира молитва його визволить, і вона сама не ляже в могилу, поки його не побачить!

Тарасівцям шкода було отамана. Як воно сталося, що нікого ще не взяли татари в полон, а його першого? Тарасівчани покладали великі надії на своїх послів. Обидва вони меткі люди і певно його шукають та викуплять.

Ждали і діждалися. Вже була зима. Впали перші сніги, як послали по довгій дорозі добилися до Тарасівки. Вернулися ні з чим, Тарас пропав ураз з галерою, а коли галера затонула, то з нею пропали і ті невільники, що були на ній приковані до лави веслярів.

Один Корній не тратив ще надії і роз'яснював громаді так:

— Не журіться ще, люди добрі, бо я вам кажу, що ще може бути й таке: та галера могла загнатися десь у тісний кут, її напали запорожці, розбили і невільників визволили. Коли б вона справді потонула, то бодай один вирятувався б і добився б до якоїсь пристані. А коли не вийшов ніхто цілий, то галеру взяли козаки, а вони не щадять нікого.

Так він потішав і сім'ю Тарасову.

Але громада в це не вірила. Відслужила за Тараса панахиду і поставила на сільському кладовищі високого хреста.

А в Тарасовій хаті великий смуток панував. І Гривко відчував брак свого пана — дуже посумнів. Від часу, як Тараса схопили, він бігав у степ, ставав на тому місці і жалібно вив. Потім прибігав до хати і цілий день нікуди не виходив за ворота. Особливо прив'язався до малого Трохимка, скрізь за ним ходив, баче вважав себе опікуном дитини.

Прийшли м'ясиці, і Марусі прираджували люди, щоб виходила заміж, бо вона вже певно вдова, самій газдувати ніяково. Навіть сватів почали посилати. Та вона все однаково відмовлялася:

— Не зроблю я цього. Я ще не вдова! Як воно — вийшла заміж, а тут Тарас повернувся! Тоді хоч камінь до шії та й у воду.

— Даремна твоя надія, Марусе, — умовляв її старий батько, — даремно його вижидаєш: з морського дна ніхто не вертається.

— Що ж робити. Я одному Тарасові присягала і йому залишуся вірною до смерти.

Вона зараз попадала в плач, брала дитину на руки і промовляла до неї крізь сльози:

— Пам'ятай, сину, за свого батька помститися на поганцях.

XXIV.

Тарас, сідаючи на галеру, придивився до неї добре. То було більше воєнне судно на двадцять весел з кожного боку, з двома гарматами на помості і більшою чотою озброєних яничар. Отаманом судна був молодий стрункий і гарний турок з чорною, як смола, бородою, в яничарському мундурі офіцера. Він передусім придивлявся до невільників-веслярів, яких йому тількищо привели. Особливо зупинив свій зір на Тарасові. Тарас подивився й собі на нього — їх очі стрінулися. Дивилися так довго один на одного. Турок пізнав зараз, які в Тараса очі, і, очевидно, хотів переконатися, чий зір сильніший. Але Тарас ні оком не моргнув. Турок теж. Потім турок усміхнувся під вусом, подумав собі: „знайшов свій свого” Тарасові за той час теж виросла чимала чорна борода. Обидва були одного росту і, здається, одних років.

— Хто ти? — спитав турок по-турецьки.

Тарас уже дещо розумів і відповів по-татарськи. Отаман знав цю мову.

— Я чабан від коней, у степу коні пас, з татарами стрічався, а вони мене зрадою піймали.

Турок голосно засміявся.

— Ти мене не здуриш, ти не чабан, а козак, і то не абиякий. Краще скажи правду, чи на морі тебе піймали, чи в степу?

Тарас дуже збентежився і засоромився, що його на брехні впіймали. Він думав, що чабанові легша буде неволя, ніж козакові.

— Ти вгадав, пане отамане, я козак, але не в поході мене татари піймали, а зрадою.

— Мене це дуже дивує. По тобі бачу, що ти відважний, лицар, а дав себе таким татарським голодранцям у полон узяти...

— Я отаман війська з уходницької оселі Тарасівки. Частенько ми відбивали нашу оселю від татарських набігів і тому були обережні. Я вибрався в степ на стежу і мене татарські розбишаки зненацька на аркан упіймали...

— Мені тебе шкода — сказав турок...

— Пане отамане! Коли мене тобі шкода, то накажи зняти з мене кайдани. Ти, бачу, лицар, знаєш, як важко людині, навиклій до волі, в кайданах ходити. Я ж не втечу...

— Цього я зробити не можу, в нас такий звичай, що невільників без кайдан не можна.

— Так доведеться мені в кайданах зігнати там під помостом... — сказав сумно Тарас.

— Чого зігнати? Хіба ти знаєш, який на галері порядок?

— Надивився, як сюди мене везли, доволі, яке життя галерних веслярів-невільників.

— У мене буде трохи не так.

Він пішов далі. По перегляді всіх, отаман наказав відвести всіх під поміст, тут поздймали з них ланцюги, але прикували іншими до веслярської лави.

Зараз прийшли наставники і показали, як веслувати. Тарас сидів за плечима Пегра, обидва могли один із одним перекинутися словом одним-другим.

Веслування відбувалося так: в одну хвилину підносили

всі весла над воду. Потім кожний перегинався вперед, запускав весло в воду і притягав з усієї сили до себе. У тому місці стояли підпори помосту. Між ними і лавами, на яких сиділи веслярі, був перехід для дозорців. Вони походжали мовчки з дротяними нагайками і зорили за тим, щоб хто не відстав — такому зараз доставалося по плечах, аж кров виступала. Це все раз бачив Тарас і берігся, щоб і йому таке не дісталось.

Галери виїхали на море. Тарас помітив, що частина приведених невільників залишилась на помості.

— Видно, тут не такий порядок, — шепнув до Петра, — як там ми бачили. Може, тут буде нам легше.

І повітря не було тут таке задушне, як там, помітна була харність. Веслували так три години. Тоді на помості застукали до дошки, і дозорці дали знак, щоб веслярі рух весел припинили. Дозорці відімкнули колодки і вивели невільників на поміст. На їх місце завели інших. Та Тарас не мало здивувався, що ті їх товариші прийшли повмивані і одягнені в чисту білизну. У нього аж душа зраділа. Відколи його татари піймали, він не мав нагоди обмити обличчя, одежа на ньому пірвалася, сорочку аж розносили воші.

Їх завели на зад корабля і казали пороздягатися. Над ними стояли яничари з рушницями, аж страшно було глянути. Показали їм залізну клітку, пришпилену до судна, казали туди влазити — скупатися та вимитися. Боже! Яка розкіш, коли людина почує покусане до крові знеможене тіло у свіжій купелі!..

Тарас бачив, як поприносили чисту білизну і одежу, а їх лахміття забирали й кидали в море. Він собі нагадав, що у жупані мав заховані червінці, які дістав на чорну годину від Мустафи — вони пішли з жупаном на дно моря.

Тарас сказав це зараз Петрові.

— Чорт бери гроші! Що за них купиш? Це пусте. Та важне те, що не буде нам звідсіля виходу...

— Не траьмо надії... Ти не дивуйся, що я так мало говорю з тобою. Я багато думаю, моя голова більше працює, ніж мої руки.

— Догадуюся, що ти задумуєш, та, либонь, нічого з цього не вийде. Дивись, скільки тут яничарів...

Коли переодяглися, до них зблизився отаман судна:

— А що? Бачиш, що в мене на галері не так, як на інших... Зате в мене веслярі два рази так гребуть, як там. Добрий господар дає волам добре їсти, щоб краще робили. У мене невільники не вмирають з втоми. Зате я пливу вдень і вніч, і не спочиваю, а люди таки спочинуть. За шість годин підете ви на зміну, тепер можете спочивати...

Такий порядок давав Тарасові надію на визволення. Вони ходили тепер без кайдан, але за ними зорили яничари з налаштованими рушницями. Здається, що в дану мить викололи б їх та висгріляли доноги...

Невільники полягали на поміст, і такі зараз позасипляли...

Їх побудили дозорці і повели під поміст на зміну. При вході стояв отаман, узявшись під боки, і підсміхався. Невільники почували себе добре, гребли завзято. Виявилось опісля, що і харч давали кращий, його можна було без обридження їсти.

— Ми тут нічого не зробимо, — шептав Тарасові Петро. — Цей отаман добре знає людську душу, знає, з чим до неї підійти, нікому не схочеться міняти того, що має, на гірше...

— А я волів би, щоб нас били і мучили. Та я не трачу надії, що обміркую способ, тільки що ще не прийшла пора.

На ніч замикали змінених невільників у окрему кімнату на судні за решіткою і ставляли біля неї сторожних яничарів.

Це судно плило попід південний берег Чорного моря і заїздило до турецьких портових городів. Так заїхали до Синопу. Тут захотілося паші переглянути судно. Це був старший сердитий турок, що не любив і глянути на християн. Дуже їх не любив. Отаман судна був певен, що паша похвалить ті його порядки, які він позаводив. Він проводив усюди старшину та пояснював.

— Я з тебе не вдоволений, отамане, — сказав грізно. — Ти поводишся з тими псами так, наче б вони були справжніми муслемами. Так не може бути. Вони мусять знати, що вони не прийшли сюди гараздувати, а здихати на тім судні, до якого вони приковані. Ти не годишся на отамана. Тут буде хто інший, а ти підеш під його руку.

Отаман дуже збентежився і сказав:

— Мої морські записки виказують, що я з тими людь-

ми пливу швидше, як інші, і це я приписую тому, що з ними по-людяному поводжуся, не виснажую їх сил.

— Мовчи! Хто тобі казав не виснажувати? Поздыхають ті, то висока Порта дасть тобі інших. Того стерва в нас доволі.

Не було чого більше говорити. Незабаром прийшов на судно інший отаман, злючий, мов собака. Він прикликав дозорців і наказав їм до кожного весла прикувати по двох гребців, лише раз у тижні розкувати, поки не пороблять порядків на судні. Наказав їм теж поводитися суворо, нікому не пропускати, і бити, хоч би невільник мав і здохнути...

Попередній отаман, лицарський Алі Белі-бег зійшов на підвладного тому злючому безсердечному туркові.

Розпочалася зараз переміна на цілому судні. Брали невільників по парі, приковували колодками до лави. На щастя, Тараса прикували з Петром. Галера відбила на море.

Веслували до самого вечора. Тепер дозорці увихалися з нагаями та прутами таволги, били по спині, кого попало. Вполудне припинили веслування, дали невільникам якоїсь поганій юшки похлептати і по шматкові чорного хліба і — зараз знову до весла. Веслували так до вечора, і тоді судно спнилося. Закинули якір. Утомлені веслярі засипляли, сидючи. Один на одного спирався на плече. Та це не був супочинок, це була важка мука, бо в тому місці не було чим дихати. Тоді дозорці йшли спати до своїх кают, а залишався лише один на сторожі. Так само спали і яничари, поставивши сторожу.

— Це вода на наш млин — шепнув Тарас Петрові у вухо. — Так я люблю, бо невільникам незадовго урветься терпець...

— Та той млин нас потрощить, — відповів Петро, — поки ще до чого прийде, то ми околіємо... Я маю до тебе, Тарасе, жаль, що ти там у Царгороді не послухав моєї просьби, і не заколов мене. Я всього цього не видержу. Здавалося нам, що буде краще, а воно показується, що на цьому світі нам краще не буде.

— Терпи, брате, кажу тобі, що цього вже не довго. Або погинемо всі під ятаганами яничарів, або визволимось.

Та не лише один Петро попадав у одчай, таких було більше.

Тепер невільникам навіть не вільно було балакати між собою, хто заговорив, діставав зараз від дозорця по спині. У тому клятому місці не чути було нічого, лише важке дихання спітнілих людей, що веслували, тут було так гаряче, що всю воду з людини висмоктувало.

А вночі чути ще важкі стогони. Дехто спросоння закликає Бога своєю мовою, і знову важкий віддих і хропіння людей.

А коли море розгуляється, коли хвилі кидають галерою то вгору, то вниз, то всім здається, що наспіла остання година, кожен молиться, готується на неминучу смерть. Бо як же рятуватися, коли нога прикована до лави...

Лише раз у тиждень розковують невільників, виганяють на поміст, кажуть прочищувати те, що за весь тиждень назбиралося плюгавства.

На палубі стоять озброєні яничари, зорять за кожним рухом невільників. Держать рушниці готові до стрілу.

На даний знак ідуть усі вниз, і їх знову приковують на давнє місце. Тарас мав нагоду ще раніше придивитися добре до судна, пізнати всі переходи, пізнати силу яничар, їх приміщення.

Плили так довгенько, що вже лік забули, скільки минуло неділь. Тепер було море щораз спокійніше. З того Петро висновував, що вже зайшла осінь. Вже й день став коротший.

За той час кілька невільників не видержало. Нестало сили веслувати, не помагало биття. Їх дозорці розкували і винесли нагору. Всі знали, що з ними роблять, і молилися за їх душу.

— Нам треба поспішати, — сказав Тарас, — поки зима настане. Тоді заїдемо в яку пристань, може, й море замерзне, і знову треба буде ждати весни.

Одної темної ночі по тижневім чищенні сказав Тарас до Петра:

— Будь готовий! Я вже розкований, незабаром і тебе й інших порозковую...

— А невільники про це знають?

— Мовчи! Дізнаються, як прийде час. Годі ж нам скликати раду...

Надійшов дозорець і бачив, як Тарас, спершись на спину Петра, хропів. Пішов далі. Тарас потихенько встав і, мов кіт за мишею, пішов услід за дозорцем, ховаючися поза підпори. Нараз скочив на нього ззаду, схопив його обіруч за шию та так здушив, що відразу проломив гортанку. Дозорець навіть не застогнав і повалився на долівку. Тарас умить вихопив йому ключі зза пояса і передав Петрові. Тепер почав швидко роздягати дозорця і передягтися в його одежу. Він погасив світло.

Тимчасом Петро ходив від одного до другого і розковував колодки. Коли всі вже були свободні, Тарас зашепотів у вухо найближчому:

— Передавай далі: ходіть зо мною на поміст!

Гасло пішло далі. Хто його не зрозумів, той догадався. Кожний тямив, що тепер настала вирішна хвилинка, або визволитися, або пропасти.

Тарас, переодягнений за дозорця, з гострим ятаганом у руці, вийшов на поміст. Тут стояв сторожний яничар і пропустив його. Тарас, переходячи, різнув його ятаганом по горлі, що і стогону не видав, лише захарчав і повалився на поміст. Тарас передав ганджара Петрові, а сам хопив мушкет турка.

Наче мерці з могили, виходили невірники на поміст, виходили, тихо ступаючи. І дозорці і яничари спали на помості. Тарас, мов той янгол-месник, стояв на помості в турецькій чалмі з мушкетом у руці. На щоглах блимали світла, довкруги — безкрає спокійне море. Тарас розділив невірників надвоє, вказав рукою на яничар і дозорців та шепнув:

— Душити руками і брати зброю!

Невірники кинулися на них, мов шуліки. Душили одного по одному і захоплювали зброю. Все це були воєнні люди, знали з нею заходитися: різали ятаганом, рубали шаблями, били прикладами мушкетів. Ні один живий не залишився.

Отаман судна, почувши крики й метушню, вийшов на поміст зі своєї каюти, побачив при світлі розкованих невірників, пізнав відразу своє становище і зараз завернувся назад та заставив двері, чим попало. Тепер почувся Тарасів наказ:

— Побитих не кидати до моря! Нам їх одежі буде

треба. Тепер добувайте пана-отамана. Лише не руште мені давнього отамана! Він варта того, щоб його пощадити.

Підважили двері до каюти отамана. Він сховався під постелю і тремтів усім тілом. Його витягли на поміст.

В тій хвилині вийшов зі своєї каюти давній отаман, підійшов до Тараса, передав йому свою шаблю і ятаган.

— Тепер я твій невільник, — сказав. — Добре ви справилися. Пізнати птицю по пір'ю...

— Ти не наш невільник, ти наш друг, — сказав Тарас. — Задерж собі шаблю, бо ти будеш нами командувати відтепер, але так, як ми схочемо.

Спитали про нового отамана, що лежав на помості:

— Що з ним робити?

— Повісити на щоглі! — сказав Тарас. — Не мав він над нами милосердя, так і його нічого жаліти.

Турок просився, та це нічого не допомогло. Невільники виконали наказ залюбки.

— Коли я маю отаманувати, — обізвався молодий турок, — то ось що: передусім пороздягайте побитих яничар і попереодягайтеся в їх одержу. Коли б нас так тепер стрінула яка турецька галера, то треба б конче битися, а це не було б легко, бо моя галера дуже важка. Я везу муніцію до Очакова.

— А скажи, будь ласка, чого на цім судні так мало яничарів, коли невільників було аж вісімдесят? — спитав Тарас.

— Це не було мало. Вони добре озброєні, і я добре мильнувався.

— Я вважаю це за дівцтво, — сказав Тарас, — ми могли вас побороти кожної хвилини, коли нас обмінювали...

— Ніколи! Вдень ви нам нічого б не зробили, бо яничари були б вас викололи, мов кабанів. Ти не знаєш за взяття яничарів. Я признаю тобі, що ти меткий, та скажи мені, яким побитом ти розкувався з кайданів?

— Як я лише сів на своє місце і ждав ключника, за клав непомітно в колодку невеличку тріску. Вона не дала замкові заскочити, а дурний ключник цього не помітив. Врешті такому черваневі не хотілося надто згинатися. Я все обміркував добре. Як лише він відійшов, я попрубував і, на свою радість, помітив, що замок не заходить. Мені

не важко було підійти за дозорцем по-котячому і роздавити йому хавку.

— Якби я знав, що між вами, козаками, мені можна б залишитися, я б не вертався до Туреччини. Мені надоїла вже така служба. Їздити на судні з кута в кут, це не лицарська, а купецька справа. Якби я вернувся, мені нічого б не сталося, бо мені той дурний паша відібрав отаманування над судном, і я за нього не відповідаю. Але я не хочу вертатися, щоб мною дурні паші помітували, мов помелом, і віддавали мене під руку таким цапам, як той останній.

— Не турбуйся, отамане, — сказав Петро. — У нас, на Січі, приймають усіх, не питаючи, звідкіля він. Але гроба визнати Христа, пристати до нашої віри...

Все це Тарас переповів туркові по-татарськи.

— Про це опісля говоритимемо, тепер річ у тому, щоб перехитритися попри Очаків до Дніпрового лиману. Якби ми зрадилися перед якимсьбудь турецьким судном, то ми всі пропали.

— Це вже твоя справа, — сказав Тарас. — Тому ми тобі і віддаємо отаманування над судном. В лимані нічого нам зупинятися, попливемо далі аж до Січі.

Турок похитав головою.

— Це судно вашого лиману не перепливе. Нас іще чимала робота жде, поки тут доберемося. Я вас проведу попід Очаків, з цим ви не дали б собі ради без мене. Я вам охоче послужу, я вас люблю за вашу юначість. На таке, як ви зробили, хто будь не зважився б!

— Скидайте трупів у воду, — наказував Тарас.

— Так не можна. За кілька днів труп випливе наверх. Стрине його який турецький байдак і зараз догадається, в чому справа. Піде за нами погоня. Тут добре треба позамітати всі сліди. На цій галері багато залізних куль веземо. Кожному трупові, або і двом відразу, поприв'язувати залізні кулі до ніг, такий напевно піде на дно...

На споді судна було багато куль і бочок з порохом.

— Привеземо запорожцям гостинця, — сказав Тарас до Петра.

— Якщо не зустрінемо яких козацьких суден у лимані, то не доведемо, те саме і турок говорив, хто-зна, чи і самі доїдемо, і чи не треба буде денесудь над берегом перезимувати. Вже пізня осінь, козаки-рибалки вертаються

з риболовлі, бо вода замерзає. Та коли б так чим швидше до лиману доплисти...

— Каже турок, що нас безпечно перевезе, — каже Тарас.

— Я не конче йому вірю. Все ж це чужа, бусурменська віра.

— Я його буду пильнувати, — відповів Тарас. — Зрадить, то і сам пропаде.

За хвилину галера плила спокійно морем. Половина гребців пішла до весел. Не треба їх було тепер підганяти, бо кожному було пильно. Турецький отаман показував напрям на Таганріг.

— Ти розмовишся з Очаковом, щоб нас перепустили. Тільки ж гляди, не зрадь нас, бо ми помстилися б люто.

Турок усміхнувся.

— Я не дивуюся, що ти мені не довіряєш, я б тобі взяв це за але, вважав би тебе за дитину, як би ти робив інакше. Ти стій ось тут біля мене з ганджаром і дивися на кожний мій рух. Тільки не гарячися, щоб зопалу не зняв мені голови.

Судно плило стрілою. Гребці змінювалися що три години. Поживи було подостатком: вудженої баранини, сучарів, води. Плили вдень і вночі.

Нарешті одного ранку забовдурів перед ними з імлі Очаків. Турок став під головною щоглою, біля нього стояв Тарас з турецьким ятаганом. На щоглі маяла турецька корова з півмісяцем. На помості стояли переодягнені яничари. До галери підплило турецьке судно. Тарас мав при собі для безпеки одного бранця, що знав турецьку мову, щоб добре слухав, що турок говоритиме. Але він балакав мало. Сказав, що йому пильно плисти до одного з городів над лиманом, і його пропустили.

Як уже галера минула Очаків, між бранцями запанувала велика радість. Опинилися поза небезпекою. Тепер бралися взаємно в обійми і цілувалися. Однак не доля з'єднала їх, побратала. Потім стали всі навколішки на помості і дякували Богові, кожний своєю мовою, за чудесне зволення.

Тарас стиснув руку туркові. Його прийняли бранці веселими окликами, а далі взяли на руки, підняли вгору і обносили по помості. А тимчасом Петро Бідолаха виняв ву-

злик з малиновим прапором, поліз на щоглу, скинув корогву з півмісяцем, — і малиновий прапор замаєв на турецькій галері. Всі не могли з дива вийти, як він цю дорогоцінну кожному українцеві річ міг так добре заховати, щоб ніхто її не помітив.

— Як нас привели на це судно, — пояснював Петро, — то я вузлик з прапором заховав під лавкою в щілині помоста, і він там виховався. Коли турки нашу одержу вкидали у воду, коли Тарасові гроші пішли на дно моря, то я сміявся в кулак, радіючи, що я цим разом не розлучився з моїм скарбом, який я виніс цілий із стрічі з татарами?

— Слава козацькій Січі, слава славному низовому товариству! — кричали бранці. — Хай живе наш отаман Тарас, слава йому!..

Радісним вигуком не було кінця. Ніхто й не думав про те, що може статися, яка доля їх чекає.

— Ви лицарі, — гукнув турок, — з вами жити і вмирати, я ваш...

Вони обнялися з Тарасом.

— Я не можу, — сказав турок, — так довше жити, як тепер, дивитися на людські муки, на тих людей, що, обороняючи свою батьківщину перед тими татарськими голодранцями, попали в неволю. Ти знаєш, що я не був для вас катом, хоч за це мене паша покарав і віддав під руку того череватого йолопа, який тільки розуміється на воєнній справі, що вовк на зорях... Тепер, отамане, треба плисти обережно, бо як запливемо на мілину, то цілу зиму перестоїмо.

Дав знак, щоб галера спинилася. Він узяв у руки льотку, дебто шнурок з олов'яною кулею, і впустив у воду. На шнурку були пов'язані вузли.

— Ще можна плисти, та не знаю, що буде по кількох сажнях далі. Треба добре дорогу значити. Тепер накажи спустити на воду човен, що до боку галери прив'язаний, посади туди людей з веслами, хай вони пливуть перед галерою, і що кілька сажнів мірять глибину лиману. Скажи їм, що коли б вода не доходила до того вузла, то нам уже далі плисти тим місцем не можна.

Тепер посувалися дуже пиняво вперед, бо все треба

було спинятися. На ніч запускали якір, щоб вода не по-несла їх узад.

Нарешті люди з човна дали знак, що вода замілка. Міряли ще по боках, так само. Треба було станути далеко від берега.

Та поки ще нарадилися, побачили перед собою нову перешкоду. Надранком повіяв зимний вітер від сходу, потім настав мороз, зима заповідала своє панування.

— Далі вже і човнами не допливемо. Як тут така студінь, то Дніпро почне незабаром замерзати. Треба нам добитися до берега і тут перезимувати, — сказав Петро.

Усі від тої вістки дуже посумніли, бо кожному бажалося чимдуж дібратися до християнського краю між хрищений народ.

Сказали це туркові, а він сказав:

— Треба дібратися до берега на човнах і там вибрати догідне місце на перезимування. Відтак розберемо частину помосту галери, зладимо з неї дараби і на ній перевеземо щонайцінніше і найпотрібніше на берег. Там поставимо намети і перезимуємо.

— Ти не знаєш, брате, наших степових морозів, — сказав Петро. — У наметах померзнемо всі. Нам треба козацьким побитом викопати землянки, в них перезимуємо безпечно.

Тарас розпитав між бранцями за такими, що вміють сокирами робити. Тарас з турком і кількома людьми поїхав на берег шукати пригідного місця, а тимчасом застукали сокири, почали розбирати поміст галери. З тих бервен і дощок збивали зараз велику дарабу, на неї накладали всяке добро і чекали, коли Тарас вернеться.

Тарас вибрав невисоку горбовину, недалеко берега, і зараз вимірили з турком, де копати землянки так, щоб усі вони і їх добро змістилося.

Ще одну ніч переночували на галері на споді. Вночі віяв сильний вітер, люди добре померзли, бо кожухів не було.

Вранці відв'язали дарабу і поплили до берега. Тарас поділив людей, одна частина копала землю, друга переїздила дарабою до галери і назад. Галеру розібрали згори на долину і набирали на дарабу. Треба було подбати за паливо. Далеко від того місця побачили лісок і туди по-

тягли з сокирами. Нарубане дерево треба було тягти до обозу, бо іншого способу не було. Праця йшла безупинно. Турок порадив, щоб і окопатися, бо це захистить їх від вітру, а з весною, коли татарські чабани вийдуть у степ з товаром та кіньми, то не без того, щоб їх не зачепили.

Землянки ставали одна попри одну. Та ще й які! Кожна викладена всередині дошками, з дошаною стелею, вкритою грубим шаром землі. У цій стелі поробили прорізи на димарі, котрі можна було наніч приткати шматами. Позабирали з галері двері і повставляли їх тут, у них повставляли корабельні віконця. В окремій землянці поскладали харчі, порох і кулі. Настала зима, потиснули сильні морози. В землянках було тепло, лише надворі годі було стояти, бо ніхто не мав теплої одежі. Оглянувши харчі, переконалися, що їх не вистане на зиму. Треба було за чим іншим розглядатися. Тимто ходили на полювання в степ, стріляли дикі кози і коні, а раз поталанило вбити великого тура. Лише з сухарями треба було поводитися обережно. Лиман замерзав погід берег. Тут прорубали полонку і за-тягали саки на рибу.

— Не помремо з голоду, — казав Тарас. — Із шкір убитих кіз, посушених при вогні, вшили кілька кожухів, які мав право надягати той, що ходив на полювання. Воду брали з лиману, а соли була повна бочка на галері. Перед святим Миколою показалися близько вовки, що ходили цілими тічнями. На них полювали бранці залюбки, здирали шкіри, кожухів множилося щораз більше. Та вони, сердеги, втратили зовсім лік часу, не знали, коли неділя, коли свято, не знали, коли буде Різдво, коли вже колядувати пора.

Так пережили зиму. За той час турок учився від Тараса української мови і вже міг добре з людьми порозумітися. Цей бусурман пристав усім серцем до козаків, ділив з ними всі невгоди і нераз ставав у пригоді своїм великим розумом.

Зараз з першою весною, як уже крига поплила Дніпром у море, бранці взялися за поправу своїх окопів до-вкруги землянок. Турок передсказував, що татари, як їх помітять, не дадуть їм спокою, а тоді і будова чайок, що ними мали добитися до Січі, піде пиняво. Степовиків-татар тут доволі. Вони живуть оселями під Очаковом, навесну

випасають свої стада в степу. Зараз навідалися на човнах до галери. Останки її зимували в лимані. Треба було поспішати перебрати їх сюди, бо Дніпро нанесе багато води з снігів і льоду, а тоді буде трудніше. За човнами поплила й дараба, а на ній сокирники. Поплив туди й турок. Останки галери коліхалися на воді. Розібрали її до споду, підняли якір, прип'яли її до дараби. Веслували щосили, бо вода в лимані справді побільшала і сильніше несла. Решту галери розібрали при березі.

— Не втратили ми ні одного бервена, — сказав турок.

Ще трохи боролася зима з весною, ще деколи і снігом сипнула, бували приморозки, падав дощ зі снігом, та весна поборола свого ворога. Настали ясні погодні дні. Летіли ключі журавлів, летіли стадами бузьки до своїх гнізд. Сонце пригрівало щораз сильніше, степ ожив, почав зеленіти. Бранці працювали при судах під рукою турка, який, як добрий моряк, визнавався на будові суден. Петра наставив Тарас обозним, і він тут держав лад і кожному визначував роботу. Теслярі робили коло суден, інші сторожили, інші ходили полювати звіра, а інші ловити рибу. Позбивані чайки поливали гарячою смолою, затикали щілини мазаним клоччям, пускали на воду. Тут були повбивані на березі кілки, до них прив'язували чайки мотузами.

В той час почали татарські чабани виганяти свої стада в степ на пашу. Вони помітили незвичайну для них річ, і почали під'їздити ближче та пильно придивлятися. Та все ж держалися здалека, а коли Тарас хотів до них піти та розмовитися, вони чим швидше завертали коні і втікали в степ.

— Вони нас, либонь, не будуть зачіпати, — обізвався Тарас.

— Не можна їм довіряти, — сказав турок, — то дикуни, я в тому певний, що вони роздивляються, якби нас здобути. Це ж чисті розбшаки. Тепер навіть небезпечно посилати людей на лови, їх половлять на аркан.

Думка турка показалася незабаром правдивою.

Одного дня помітив Тарас, що в степу збираються більші татарські купи. Вони роз'їздили в різні сторони, то знову збиралися разом і з усіх боків під'їздили до валів. Тарас хотів до них піти. Сподівався, що вони за гроші або

шляхом обміну постачати їм будуть поживи, продадуть м'яса, але турок не пустив його.

— Дивуюся тобі, Тарасе, що ти такий легковірний. Хіба тебе ще не навчило, на яке ті голодранці можуть зважитися? І треба тобі знати, що це не кримці, а ногайці, найбільші розбишаки з усіх. Я тебе не пушу, та ще й людям скажу, щоб тебе не пустили.

— Я хочу дізнатися, чого їм треба?

— Та це ж шпиги. Закладуся, що вони за день-два оточать нас і почнуть добувати. Та хай би вже почали, мої гармати вже готові.

Справді турок поставив гармати на валі і налаштував їх кулями.

Ці татарські рухи непокоїли бранців, перепиняли їм роботу. Треба було за кожним зближенням кидати роботу, хапати за зброю. А їм так пильно було приладити чайки і поплисти горі Дніпром до Запорозької Січі. Деякі підказували думку, щоб покинути все, що тут було, сісти на ті чайки, що вже були готові, і поплисти. Але Тарас і говорити собі за таке не дав: він мусить усе забрати і повезти запорожцям гостинця, здобутового на турках.

— Знай, Тарасе, що якби ці собаки нас добули, то ви всі підете в сирівці, а мене, за те, що я, муслем, пристав до вас, зарубають на місці.

— Чого ж мали б нас добути? На нашу Тарасівку не такі ватаги кримців наступали, та нічого нам не зробили!

— Бо Тарасівка не була, певне, таким курячим гніздом, як ця наша фортеця.

— Я не того боюся, а того, щоб нашим людям не навкучилося, вони перестануть нас слухати і, взявши готові чайки, попливуть уночі, а нас залишать на поталу судьби. То різноманітний народ і впевнений. Я їм не довіряю. Нас, українців, тут небагато, решта, бо-зна, хто вони.

А степовики щоднини під'їздили під вал на віддалі мушкетного стрілу. Тарас став на найвищу землянку, приклав кулак до губи і заговорив:

— Чого ви, люди, хочете від нас?

— Постривай, Тарасе, — гукнув турок, — у мене є до того інший інструмент.

Він пішов до землянки, де були поскладані корабельні причандали, і виніс довгу трубу, на одним кінці грубшу,

і передав Тарасові. Це була корабельна труба, котрою на морі кораблі між собою розмовляють.

Тарас заговорив тепер голосніше, і татари почули. Зараз один татарин під'їхав ближче валів і гукнув через кулак:

— Віддайте нам, що маєте, і йдіть собі геть звідсіля!

— Прийдіть та візьміть собі самі, коли можете! — відгукнув їм Тарас.

Татари від'їхали і того дня вже не показувалися.

Але треба було потім подвоїти чуйність, бо турок запевняв, що вони певно прийдуть.

І справді, на другий день уранці побачили з обозу великі хмари татар. Вони з'їздилися з усіх сторін, усталися півмісяцем, і почали наближатися. В обозі всі покинули роботу і стали на валах. Було тридцять мушкетників. Решта ставала з шаблями, бердишами, а то і дрючками. Татари почали під'їздити, далі заревли бойовим окликом: „Аллах, Аллах!” і пустилися вскоки. Заревіли гармати, і дві великі залізні кулі впали в юрбу татар, що наступали. Юрба замішалася, повстали широкі борозни, та вони вмить злилися знову, татари гнали вперед. І поки знову налаштовано гармати, татари зблизилися на віддаль мушкетного стрілу. Пішли в рух мушкети, та їх було не багато і вони не могли спинити наступу. Гармати почали стріляти дробом. Татари знову змішалися, та не спинилися. Вони познімали з плечей луки і сипнули на обложених цілу хмару стріл. Стріли падали на вали та в середину табору. Татари спинилися над самим ровом. Дехто перескочив рів і дерся на вал. Того спихали бердишами та дрючками в рів. Турок кермував гарматою дуже зручно, стріляв в найгустішу купу. Татари почали злазити з коней, скакали в рів і дерлися на вал, на котрому не було часоколу. Бранці, бачачи свою загибель, боронилися мов леви. Били, рубали сокирами та шаблями. Тарас літав з окривавленою шаблею з одного місця в друге, де була найбільша потреба, де був найбільший наступ. Настала така страшна рукопашня, що описати годі. Дехто прираджував, щоб уступати, скакати у воду, та в човни. Тарас крикнув, що кожному відрубає голову, хто б на таке зважився: поки відпливуть від берега, їх можуть витріляти з луків. Видно було, що татари хотять

добути гармату, бо у той бік був найбільший наступ. Та кожного разу сипав на них турок дробом і змітав цілі лави...

Бій тривав геть сполудня. Тарас побачив, що їх становище погіршало: коли сонце почне заходити, то світити їм буде у вічі, а татарам у спину; дотого ще легше буде їм наступати, бо рів заповнився трупом... Тарас вирішив дорого продати своє життя...

Та ось сталося щось несподіване. Сонце відразу почало темніти. Всі оглянулися і помітили, що з одного боку щось темне на сонце наступає. Всі дуже збентежилися і налякалися. Татари почали несамовито кричати. Відразу припинили наступ і почали втікати...

Між обложеними був якийсь шляхтич з Литви. Він зараз пояснив людям, що нічого лякатися, бо це затьма сонця, що вона незабаром минеться. Не злякався затьми і турок. Він, усміхаючися по-своєму, посилав одну кулю по одній за втікачами, поки татари в степу не розбрилися.

Між бранцями були значні втрати, багато було ранених і двоє забитих.

— Що нам тепер робити? — питав Тарас. — Я знаю татар. Вони на цьому не поперестануть, за кілька днів будемо їх знову мати. Шкода нам стільки добра лишати поганцям на поталу, але годі. Завтра сідаємо на човни і попливемо.

— Не бійся, отамане, — сказав спокійнісінько турок. — Я їм щось таке приладжу, що відхочеться їм нас зачіпати. Був би я зробив це давніше, та мені на думку не прийшло, щоб стільки того гільцяйства назбиралося. Насамперед ти запоряди, щоб це стерво нам з-перед носа усунути та рови випрятати. Нам треба було на валі поставити частокіл, та тепер і цього не треба. Давай мені людей з заступами, ми покопаємо...

— Вовчі доли... — доповнив Тарас.

— Куди пак! Щось краще! Поробимо порохові міни, а це вже раз на все ту голоту відстрашить.

Він пішов зараз до складу і добув скриньку, з котрої вийняв довгі шnurки, напоєні порохом.

— Це льонти. Ти, отамане, у своїй Тарасівці не знав цього, та воно тобі може пригодися. Ми, турки, мистці в закладанні мін. Підкопуємо під найгрубші мури і одною іскоркою робимо страшні діри. Ти побачиш...

Турок вийшов з людьми на вали і показав місця, де копати рови, які глибокі, а сам пішов над берег лиману гори водою, поки не знайшов великий камінь-скелю. З допомогою людей насипав в скринчину пороху, всадив її в щілину скелі та добре позабивав кусками каменю. В скриньку поклав кінець льонту, відволік його далеко та зараз підпалив. Тепер побачили, як льонт горів скоро, і вогонь зближався до скриньки. Турок з людьми вступився далеко. Зараз запалився порох, і наступив страшний гук, який понісся далеко в степ. Камінь розлетівся на кусочки.

— Тепер позаносить це до табору, де рови копають.

Рови були вже готові в кількох місцях на віддаль півтора мушкетного стрілу від валу. Сюди позаносили скриньки з порохом, на це понаклали куски каменю та присипали землею. Скриньки були сполучені одна з одною також льонтами, що йшли рівчаками. А знову в двох місцях ішли льонти просто до валів, тепер наполовині дороги між першою міною та валом заклали таку саму другу. Скриньки позавивали намазаними шматами, щоб порох не звогчів, бо не знати було, як довго там лежатимуть. А за льонти нічого боятися, бо вони такі, що й у воді горітимуть.

— Тепер ми безпечні, — сказав турок, — хай лише прийдуть. Ми можемо працювати спокійно далі.

Три дні працювали при човнах без перешкоди. Тоді турок сказав до Тараса:

— Я дуже собі бажаю того, щоб вони прийшли. Я цієї розбишацької голоти не можу стерпіти!

— Та ж вони одної віри з тобою.

— Віри? Хіба ж вони мають яку віру? То напів дикі люди, а кровожадні, мов тигри... Останнього разу спасло нас сонце, тепер спасуть нас ще краще мої міни.

— Чи ти в тому певен?

— Мені це не першина. Кажу тобі, що ми турки в цьому мистці, а ми ж з усім світом воюємо.

Щоб можна краще в степу роздивитися, поставив Тарас в таборі фігуру. Понабивали в щоглу щаблів і закопали її серед табору. Нагорі поставили гніздо. Сюди вилазив час-до-часу один і роздивлявся.

Аж четвертого дня в степу помічено татар. Вони знову збиралися, як і попереднього разу, в гуртки. Турок затирав руки з вдовolenня. Праця коло човнів припинилася. Всі

слідкували за рухами татар. Нарешті стало їх видно з землі. Збиралися цілі хмари, ставали півмісяцем. Підїздили шораз ближче. Нарешті підняли бойовий оклик: „Аллах, Аллах”, і пустилися вскоки. Коні інали, що животами землі досягали. Їздці поприлятали до шиї коней, що їх не було видно. Вистрілили обидві гармати, та це татар не спинило. Потім вони позіскакували з коней і пустилися бігти. Турок не спускав з них ока. Потім усміхнувся злобно і запалив обидва льонти передніх мін. Татари бігли шосили, держачи луки напоготові. Наступили якраз на мінове поле. Воно було так закрите, що годі було пізнати. Місце було вкрите дернюками.

Нараз почувся страшений зрив. Вибухала одна скринька по одній. За кожним зривом вилітали в повітря земля, каміння, розривало людей на куски, розкидало по боках. Туман закрив це місце, що спершу нічого не було видно. А з туману розносилися крики, стогони, прокляття. Турок був вдоволений, затирав руки. Але частина татар, що вже перебігла це місце перед зривом, летіла далі, напинаючи луки, і наступила на друге мінове поле. Знову сталося те саме. Знову зрив за зривом. Тепер заторохкотили мушкети, посипалися на татар стріли з луків, тих самих, що їх попереднього разу по вбитих татарах назбирали. Татари почали шосили втікати.

— Тепер ми матимемо певно спокій! — сказав турок. — Вони повірять тепер, що ми під опікою шейтана, і більше нас зачіпати не будуть.

Туман осів на землі, з валів можна було бачити, яку руїну спричинил міни. На землі глибокі ями, скрізь трупи і ранені.

— Пішли оглядати.

— Коли б я був таке вмів у нашій Тарасівці!.. Та вже других мін не треба буде закладати, — сказав Тарас. — Кінчаймо судна та чим дуж звідсіля.

Всі заспокоїлися, взялися завзято за працю.

Незабаром човни були готові. Почато їх вантажити. Турок наглядав, щоб не забагато. Розділили гребців, повідв'язували човни з припон і відбивали від берега. Попереду на судні маяв козацький малиновий прапор. Там був Тарас з Петром Бідолахою, котрий показував дорогу.

Пішли до Січі... на тихі води, на ясні зорі, у край веселий...

XXV.

Заплили з лиману в Дніпро. Тепер доводилося важче плисти проти води, бо течія Дніпра, набравши води з весняних розтопів, була сильніша. Але гребцям додавало сили те, що ставало щораз ближче до наміченої цілі.

Нарешті одного дня зустріли козацькі судна. Козаки, побачивши малиновий козацький прапор не стріляли на них. Петро почав вимахувати прапором. Судна зблизилися.

— Хто ви будете? — питали козаки.

— Турецькі бранці, з неволі визволилися.

— Ох! Та чи не Петро Бідолаха? — скрикнув козак з судна.

— Здоров був, товаришу Максиме, це ж я сам.

— Боже! Аж у воду скочити хочеться, щоб чим дуж тебе, братіку, обняти. Я вже здавна молюся за твою душу. А це ж хто? — спитав, показуючи на Тараса.

Судно тимчасом зблизилося так, що козак Максим перескочив на отаманське судно.

— Це наш отаман, Тарас Партиченко, хитрий з біса, мов запорожець. Це отаман тої славної Тарасівки, про яку ми на Січі чували.

— Здоров, пане отамане! — гукнув Максим, кланяючися, — ми раді тебе побачити.

— Я вже давно хотів на славу Січ загостити, вже і човни у Висуні ладили, — сказав Тарас, — та не тою дорогою до вас попався, як собі міркував.

— Все одно, якою дорогою, — докинув Петро, — добре, що потрапив. Тепер ми славно заживемо, а коли теє, то і кошовим тебе виберемо...

— Годі, пане-брате! Мені до Тарасівки пильно, ми там не гірше діло робимо, як ви на Січі. До того ще в мене вірна дружина, малий синочок.

— Так ти, отамане, з сім'євих, значить. Ну, гаразд. Ось попри гирло Інгульця плистимемо. Можеш туди плисти навпростець, певно не заблудиш, — говорив Максим.

— Ні, товаришу. Хоч як мені пильно додому, то я мушу плисти далі, поклонитися січовому товариству і гостинця, здобутого на турках, привезти...

— Еге, то ти гостинця везеш нам! Ну, гарно...

— Турецьку галеру здобули, — сказав Петро, — та це пусте, по ній і знаку немає, бо з неї човни поробили, але

ми веземо багато бочок з порохом, багато важких стрілен до гармати, та ще і скрабницю турецьку на галері захопили...

— Як так, то і ми з вами на Січ вертаємося, — сказав Максим. — На Січі буде празник, то шкода, щоб і ми на ньому не погуляли.

Завернули всі човни і плили тепер разом. На козацьких суднах залунала пісня, забриніла бандура. Усім було весело.

Чужинці, які вперше туди плили і вперше бачили козаків, придивлялися до козацького побуту з великим захопленням. Придивлявся до цього побуту і турок — все це було для нього нове. Нова батьківщина, до якої добровільно пристав, почала припадати йому до серця.

Подорозі стрічали більше козацьких суден. Всі вони верталися на Січ, бо кожному цікаво було послухати новин з далекого краю. Зібралася ціла флотилія, наче з якого великого переможного походу верталися.

Як зблизилися до Січі, Тарас наказав стріляти з гармат, що їх везли на задньому човні. З валів Січі їм відповіли на привітання.

Січовики повиходили на бали, лізли на кривлі куренів, вітали гостей окликами: „слава!“, і підкидали шапками вгору.

Кошовий запросив Тараса до свого дімка, як свого гостя.

Тарас привів до кошового турка, розповів коротко, як він йому став у пригоді, і просив, щоб його прийняли до січового товариства, бо він добре розуміє воєнне ремесло, pomoже нераз козакам. Кошовий дав свою згоду, та тільки домагався, щоб він пристав на християнську віру.

— Та він уже й так більш нашої віри, ніж турецької, і по-нашому говорить, — сказав Тарас.

— Це гаразд! Лишайся в нас і будь нам за брата — закінчив кошовий усю розмову.

Турок вийшов, а Тарас залишився в кошового, як його почесний гість.

Сповнилася Тарасова мрія, — він замандрував на ту славну Січ Запорозьку, яку бачив у своїх молодечих снах...

Зібралася до кошового січова старшина і тут розповів Тарас про свої пригоди. Старшина ставилася до нього з ве-

ликою шаною. Всі подивляли його лицарську кебету, його проворність, відвагу...

— Скажіть мені, панове-отамання, — спитав Тарас, — чи не задумуєте ви в найближчий час якого походу на татар. Я дуже радо пішов би з запорожцями, бо в мене є особливі порахунки з перекопським мурзою. Він мене ще тяжче зневажив, ніж на тій турецькій галері, де мене кували до лави під помостом. Не буду мати спокою, доки йому не відплачу з баришем.

— У нас, брате, за похід не важко. Коли хочеш, то піди між січове товариство, згуртуй собі юнаків, та йди з Богом.

Тарас здивувався:

— Хіба ж так можна? У мойї Тарасівці, якби хто на таке зважився, я б наказав йому голову відрубати. Поки не вирішить громада, то ніхто не сміє.

— Про вашу Тарасівку і до нас слава доходила, ми радо про неї послушали б від тебе... У нас теж такий устав, що без ради нічого робити не можна, та то лише у важких справах... Ну, а похід на татар, не всім кошом, а так собі частинно, то в нас хліб насущний, кожному можна. Це так само, як коли б у вас частина пішла на полювання. За це теж не познімали б їм голов. Не правда ж?

— Наше уходницьке військо своє. Ми відрізані від світу, не маємо з ніким сполуки, ми полишені серед розлогих степів самі на себе. Ми люди сім'єві, кожний тямить, що він приріс коренем до землі, яку ми заняли. Коли б нам хто той корінь підрубав, то ми пропали. Сидимо на татарському шляху, ми татарві заваджаємо, а вона хотіла б нас змести. Тому наша вся сила і наша опора на військо. Того то й ми мусимо усю свою увагу на військо звертати. А військо лише тоді добре і вартне, як воно добре вишколене. Дехто з наших уходників говорив, що це зайва праця, що можна б і тоді ставати під зброю, коли ворог наступає. Та я кажу, що це неправда. Не зможе оборонитися, битися той, хто цього не вміє. Така думка засіла мені в голові, коли я ще дівчаком був і коли почув від покійного батька, що збираються уходники, бо старостинська влада дуже нам дошкулювала. Тоді я, дівчак, що сам нічого не розумів, почав видумувати, як учити воєнної справи моїх ровесників, таких дівчаків, як і сам. Трохи я придивлявся, як княже

військо в Каневі вправлялося, а решту сам видумав. Це був початок нашого війська. Ми попідростали, і тепер моїм військом я величаюся, бо воно добре, і передусім слухняне. Спершу ми лише оборонялися і кожного разу відбивали влізливого ворога. Татари боялися нас і перестали зачіпати. Тоді уходники почали нараджуватися, щоб закинути військо, що шкода часу втрачати на вправи, краще відпочити у холодку по праці. Я цього дуже боявся. Народ розледачиться, а тоді його легко буде побороти. Тоді я сам шукав нагоди зачіпитися з татарами. Ми на них засідали на переправі. Моїх громадян я все лякав, що вони задумують на нас наскочити, хоч це так не було. Я засідав з моїм військом, розбивав татар на переправі, відбивав добич і невільників. По таких одним удалім розгромі громадяни називали, щоб мене вшанувати, нашу оселю за моїм іменням. Тоді і отаманом мене обрали. Тепер я повів справу як сам думав. Ми відважилися наостанку спинити орду і не перепустити її через Інгулець на добич. Наостанку мене піймали татари зрадою на аркан у степу, коли я раз сам, щоб людей від праці не відривати, виїхав на стежу. У Криму я довідався, що татари визначили на мою голову ціну. Не знаю, чого я так мурзі перекопському не подобався, що він мене, замість післати у Бахчисарай ханові, призначив відразу на султанську галеру. За це можна б йому подякувати, але він мене ні за ніщо казав висікти кротянками, і я йому за це не так подякувати хочу. Тому то я так про похід питаюся...

— Я тобі вже казав: шукай собі товаришів та й йди, хоч би в самий Бахчисарай...

Тарас вийшов від кошового і попростував на базар між козацтво. Тут зустрів велику юрбу козаків, яка обступила Петра Бідолаху, а він їм розказував про свої злидні і про чудесне визволення. Тараса привітали козаки грімким: „слава!”

Тарас узяв на бік Бідолаху і розповів йому, що почув від кошового.

— Я знав наперед, що так буде. Тому я, пам'ятаючи наші розмови, відразу почав намовляти козаків до походу.

— І вони згодні?

— За кілька днів зберемо такий гурток горлорізів, з якими можна буде і на ханську столицю попробувати...

Петро забрав Тараса, свого побратима, у свій курінь як гостя. Тут прийняли його дуже радо.

Запорозька Січ стояла тоді на меншій Хортиці.

За кілька днів Петро викликав Тараса, і вони переплили на більшу Хортицю в байрак. Там зібралося товариство — яких шістсот людей.

— Придивися добре до тих козаків, вони всі з нами в Крим ідуть.

Тарас дуже зрадив. Він умів оцінити людину, як бойовика, на перший погляд. Козаки його голосно привітали. Зробили зараз козацьке коло і почали радитися над вибором отамана. Петро подав зараз голос за Тараса Партиченка. Козаки на це згодилися, почали кидати шапками вгору.

Тарас налякався вибору. Він знав, яка на ньому тяжить відповідальність, а не почував себе на силах.

— Панове запорожці, що ви доброго робите? Я між вами новик, мені у вас вчитися, а не отаманувати над вами. Прошу вас, вибирайте кращого від мене, я хочу йти з вами, як рядовий товариш. Куди мені до отаманування! Я й дороги у Крим добре не знаю, бо коли мене туди розбишаки вели, я не мав часу роздивитися.

— Ми тебе проведемо, — казали козаки, — ти певно не заблудиш. Ти лише наказуватимеш. А коли ти такі штуки виводив у Тарасівці і галеру здобув, то і в Криму даси собі раду.

Петро теж перемовляв Тараса, що так не годиться, бо козаки кого виберуть, то не можна скидатися, хіба так для політики. Тарас такого звичаю не знав. Остаточо мусів прийняти вибір. Він узяв у руки малиновий прапор, той самий, що маяв на його судні, поцілував його і заговорив сильним голосом:

— Спасибі вам за честь, панове-товариство! Вона і на нашу Тарасівку впаде. Присягаю вам на це знамено козацької слави, що хочу з вами ділити долю й недолю цього походу, хочу з вами перемогти або й голову покласти...

— Слава Тарасові Партиченкові, нашому отаманові!

Тарас тепер геть перемирився. Він наказав козакам, щоб ставали по сотнях, настановляв їм сотенних і десятників. Петра Бідолаху поставив обозним. Тоді почав пере-

глядати уставлені в ряди сотні. Дивився кожному у вічі своїми пронизливими очима.

— Петре! Завтра вранці стають усі сотні на майдані в Січі озброєні, я переглядатиму зброю кожного козака. У кошового батька я випрохаю харчів на дорогу, муніцію та коней, бо всі їдемо на конях. Крім того, заберемо п'ять суден, котрі повезуть наш обоз водою, поки буде можна.

Козаки порозходилися. Тарас вернувся на Січ і пішов зараз до кошового.

— Оттак, то люблю, пане отамане. Бачу, з якого гнізда птиця. Бери судна, коней, харчів, муніцію, скільки вам треба. Маю надію, що привезеш нам добичі з Криму, що виплатиться нам позичити тобі.

— Так, батьку. Уся майбутня добич буде належати січовому товариству. Я усе пришло сюди. Та коли я вийду живий з цього, так зараз подорозі пливу Інгульцем до моєї Тарасівки.

— Хай тебе Господь і свята Покрова супроводжає. А ось, щоб ти не йшов голіруч, даю тобі козацький знак влади, цю булаву...

Тарас дуже цим утішився, бо хоч отаманував над уходницьким військом, не мав іще в руках булави.

Розпрощався з кошовим батьком і пішов у курінь.

А Петро Бідолаха не спав до ранку. Цілу ніч перевозили човнами на той бік ріки усячину і вантажили то на вози, то на судна, коні переводили вплав.

Вранці Тарас помолився Богу, переплив човном на той бік, сів на коня і поїхав до обозу. Тут привітали його козаки голосними окликами.

Тарас придивився до кожної дрібнички, оглядав кожний віз. Оглянув ще й судна і видав такий наказ:

— До суден піде одна сотня. Частина набору там зложена на судна, щоб нам було легше їхати. Судна попливуть річкою, а потім, припливши до того місця, де Інгулець вливається в Дніпро, переплинемо на той бік Дніпра, поховаємо судна в комишах при березі, а тоді попереносимо частину набору до обозу, і веслярів на коні. Сотник Струк іде попереду і розішле стежі спереду і по боках.

Перехрестився, дав знак булавою, і військо рушило

з місця. Тарас їхав попереду, за ним сурмач і кілька розсильних козаків...

Залунала пісня.

Як від'їхали далі, пісня замовкла. Треба було поводитися тихо, бо вже можна було стрінуги татарських чабанів. А далі йшли лише вночі, вднину ховалися в траві. Між соляними озерами, яких було тут кілька, Тарас залишив цілий обоз і одну сотню козаків: склали вазовий табір і окопалися. Тарас пішов підвечір просто на Перекоп.

Перекоп, або по-татарськи Оркапу (золоті ворота) звався в старовину Тафлоса, в середньовіччі Тозля. Не був тоді ще забезпечений валами і муром, не був фортецею. Тарас ждав з військом близько Перекопу до ранку.

Вранці місто було оповите туманом. Мешканці не сподівалися таких гостей, усе спало.

Тарас перехрестився, заткнув булаву за пояс, добув шаблю. Пігнули скоком і аж на вулицях міста підняли бойовий оклик. Пробуджені зі сну татари вибігали на вулиці, їх убивали козаки безпощадно. Настало пекло. Татари та турки кричали, що напали козаки, тратили голови, не знали, куди ховатися, що рятувати. Біля конаку, де жив мурза, виступив до оборони гурток озброєних татар. Та поки встигли натягти луки, козаки вже впали на них з шаблями та списами і вирубали всіх

— Мурзу привести мені живого!

Гурток козаків позлазив з коней і кинувся у сини конаку шукати за мурзою. Всякий опір був даремний, та й не було кому боронитися. Мурзових слуг, мов мітлою, замело. Добралися і до самого мурзи. Він не знав, що сталося, схопився з лежанки і дивився у вікно. Його зараз схопили і зв'язаного вивели на подвір'я. Мурза налякався на смерть — ще не розумів, як воно сталося так нагально?

— Держить його під сторожею, — гукнув Тарас, — поки я не вернуся. Перешукайте цю будівельку і виносіть усе на базар.

Тарас пігнав у місто. Тут уже козаки газдували. Розбивали крамниці і склади, забирали все, били татар без розбору.

— Пів сотні за мною, город запалити в кількох місцях!

Тепер полетів до невільницьких приміщень. Дорогу знав добре. Невільники, що туг були, поміркували зараз, які гості прийшли. Вони розбивали кайдани, розривали зубами сирівці, били дозорців. Та їх не багато остало, всі, знаючи, що їх жде, поховалися, куди було можна.

— Люди! — кричав Тарас. — Помагайте один одному, розбивайте кайдани, беріть від татар зброю, помагайте нам. Нема часу гаятися!

Він пігнав далі. Був скрізь, де лише гурток козаків порався.

Місто горіло в кількох місцях. Тарас поскакав знову до конаку*) і наказав сурмачеві зібрати збір. Збірне місце було призначене на базарі, куди зносили добич.

Поки забрали добич у вузликах на коней і осликів, яких добули в місті, Тарас робив справу з мурзою. Це була його ціль сьогоднішнього походу.

— Пізнаєш мене? — спитав по-татарськи, і подивився йому у вічі своїми пронизливими очима.

Мурза дивився на нього страшно наляканий, наче самого чорта побачив. Він почав собі нагадувати... Тарас пригнуздив його зором так, що татарин не міг від нього відвести своїх наляканих очей.

— Пізнаєш, питаю? — гримнув Тарас.

— Тебе, пане, не пізнаю, але твої очі я вже десь бачив...

— Я тобі зараз нагадаю. Перед роком привели мене до тебе розбишаки, що мене зрадою піймали. Тоді я відкликався до твоєї лицарськості, просив, щоб ти зі мною поведився по-лицарськи. Ти наказав тоді без причини вибити мене твоїм посіпакам нагаями за те лише, що не впав тобі в ноги, хоч я не знав цього звичаю.

— Я цього не пам'ятаю...

— Я тобі пригадаю це... Ануте хлопці, зніміть з того падлюки сорочку та вчисліть йому на спину п'ятдесят маляхаїв, бо мені стільки саме дали з його ласки.

---

*) Будинок, де містилася влада.

Мурза не розумів того наказу, але здогадувався, що з ним робитимуть.

— Пощади мене, пане, я дам окуп, який зажадаєш...

— Не треба мені окупу. Я люблю віддавати довг у таких грошах, які мені позичено.

Козаки вмиль виконали наказ, мурза аж омлівав з болю, бо хлопці не жалували рук.

— Я вже відплатив йому за своє, — сказав Тарас — а тепер ви робіть з ним, що знаєте.

— А ось, що з ним зробити! — сказав один козак, і замахнувся шаблею на татарина.

— Стій! — крикнув сотник Струк, заступаючи татарина шаблею, — кошовий батько наказав знатних татар брати в полон, за них можна взяти окуп або обміняти... Ми його на Січ повеземо.

Козаки набирали добич на коней та ослів, забирали дорогі сукна, парчу, адамашки тощо.

— Мерщій, панове-товариші, — підганяв Тарас — нам не можна тут довго засиджуватися. Блискавкою ми прийшли, блискавкою пропадемо...

Сонце не доходило ще полудня, як козаки, осмалені у вогні, окривавлені татарською кров'ю, виходили з горючого Перекопу.

Зараз за містом почули гук армат.

— Еге, — каже Тарас, наш обоз у небезпечі. Дві сотні будуть при добичі, а три зо мною. Коли б вас наскочили, то відбивайтеся, поки я не прийду.

Пігнали скоком на табір, звідкіля було щораз більше чути гук армат і мушкетного вогню. Козаки гнали, аж коням дух випирало. Тарас дав знак, щоб припинилися.

— Трохи спочинемо, бо потім, прискакавши на місце на охлялих конях, нічого не зробимо... Спочинемо трохи, вони так табору зараз не візьмуть.

Іхали ходом, коні скубли подорозі траву.

Після півгодини такої їзди, поспішали знову. Вже сонце зійшло з полудня, як помітили табір, оповитий густим димом від пороху. Не можна було нічого зрозуміти. Пустилися швидше, що коні аж животами землі доставали. Тепер побачили, як татари облягали обоз, як дерлися на

вози, а сотня відбивалася. Виявилося опісля, що в той самий час, як козаки гуляли в місті, орда верталась з якогось походу і стрінула козацький обоз. Козакам приходила остання година. Відбивалися спершу гарматами та мушкетами, але татари не спинялися, засипали їх хмарою стріл. Стріли падали всередину обозу, калічили коні, що непокоїлися до скажености і робили заколот. Козаки мусіли виходити з-поза возів і оборонятися руками. Тоді і гармата і мушкети замовкли.

Тепер знову стримав Тарас своїх, щоб коні відпочили, та не довго. Сурмачі засурмили атаку. Потім почувся бойовий козацький оклик. Татари не зчулися, як Тарас упав їм на спину. Татари попалися у два вогні. Настала страшна метушня і січа. Тривало це доволі довго. Нарешті татари пішли в розтіч, а козаки забрали їх обоз з добиччю і бранцями. Налічили потім двіста невільників. Тепер Тарас не спочив. Козаки попереїдали на тагарські коні і пігнали свої сотні, що йшли позаду, виручати. Та тих не було вже кому зачіпати...

Вже сонце сховалося за обрієм, почало вечоріти, як зібралася вся козацька сила в одно місце. Треба було і коням і людям спочити по такій важкій праці. Не обійшлося і без утрат у людях. Особливо потерпіли найбільш ті, що лишилися в таборі, і як би був Тарас не наспів упору, то були б усі полягли. Хоч як воно було небезпечно лишатися в чужому краю, то не можливо було йти серед ночі далі. Було багато шкоди, треба було все впорядкувати. Виявилося, що возів було замало, щоб скласти возовий табір. Тарас роздивився наборзі і переніс табір у інше місце. Тут з одного боку прислонювало їх озеро. Інші боки заклали возами. Довго в ніч тяглося, поки все привели до ладу, поки можна було людям спочити. Ще при місяці треба було накосити коням трави на пашу, бо не було безпечно пускати їх, щоб паслися. Аж тепер, як розставили сторожу, Тарас приліг на возі і заснув.

Рано рушили в похід.

Як дійшли до гирла Інгульця, переправилися суднами на той бік. Тарас попрощався із запорожцями, залишивши їм усю добич з походу. Багато бранців пішло на Січ. Багато перемовив Тарас до себе, між ними жінок, яким на

Січі не можна було жити. З тих бранців склав дві сотні, посадив на човни і поплив угору Інгульцем до своєї дорогої Тарасівки, якої так довго вже не бачив...

З товкотом серця від зворушення прибив Тарас до татарської переправи на Інгульці, де Висунь до нього вливається. Далі годі було плисти по малій річці великими суднами. Почали усе добро, що привезли, виносити на берег. Тарас оглянув печери. Усе тут було так, як колись.

Треба було дати знати до Тарасівки, щоб приїхали з возами, та ніхто з товаришів не знав дороги, тільки він сам. Замість іти пішки, він придумав інший спосіб на те...

XXVI.

У Тарасівці почули гук гармат від татарської переправи. Ніхто не знав, що воно значить. Невже татари з гарматою возяться? Як би так справді, то не давали б про себе знати.

Трохим післяв зараз більшу стежу роздивитися. Вона підїхала ближче і помітила нагорі над балкою якийсь табір, звідкіля стріляли з гармат. Помітив стежу Тарас, перебіг долину балки і почав проти них шосили бігти. Йому було дуже спішно. Потім гукнув:

— Здорові були, братіки, поспішайте сюди!

— Та ж це наш отаман Тарас! Яка радість буде в селі!

Десятник, що вів стежу, скочив з коня і пішов Тарасові в обійми. Плакали на radoщах, мов діти.

— Тарасе! Ми вже по тобі панахиду правили, хреста на кладовищі поставили. Куди це ти блукав стільки часу?

— Забагато відразу питаєш... Ти мені скажи, що в Тарасівці чувати, бо я аж горю з нетерплячки. Та давай мені коня. Ти залишайся тут, підїдь до товаришів і роби лад, поки не приїдуть коні. Там самі чужі люди, такі самі визволенці, як і я.

— У нас в оселі нічого. Твоя матуся жива, Маруся теж здорова, а Трохимко вже по майдані з ровесниками бігає.

Тарас перехрестився. Йому полегшало на душі. Страшно його томила думка, що може Маруся вийшла вже заміж, тоді б нічого йому в Тарасівці робити. Забере синка,

як він живий, і поїде на Січ. Та ось, славити Бога Небесного, він застане усе так, як лишив.

Тарас сів на коня, пігнав вихром в село, трохи коня не заморив.

Годі описати його почування, коли побачив вали, порослі терниною, побачив башти на рогах оселі, баню на церкві. Кінь ледве дух переводив, як став перед воротами.

Не ждучи, аж йому відчинять, Тарас покинув коня і переліз ворота. Щосили побіг до своєї хати.

Перед хатою поралася Маруся, біля неї бавився Трохимко, на призьбі грівся старий Гривко до сонця. Він перший помітив Тараса і загавкав радісним захриплим голосом.

— Марусе моя єдина! — крикнув Тарас і почав її обнімати...

— Господи! Та це ж справді Тарас, сокіл мій ясний...

Вони забули тепер про цілий світ.

Вийшла стара мати і сливе не омліла з радощів. Трохимко дивився на це привітання, нічого не розуміючи. Гривко пізнав зараз свого пана. Звівся з призьби, і змагався по-давньому скочити панові передніми лапами на груди, та вже нездужав. Тарас обнімав усіх рідних. Мати пригорнула його кучеряву голову до грудей і плакала:

— Серце моє віщувало, що ти вернешся, хоч уже й панахиду по тобі правили.

Тарас і Гривка не забув: підняв його за передні лапи вгору.

— І ти тужив за мною, вірний Гривку! — та почав його гладити.

Гривко лизнув його раз по руці і повалився, мов неживий, на землю.

— Бідна тварина, — сказала Маруся — як він тужив за тобою, а останніми днями і він щось прочував, бо дуже метушився, вилазив на ворота, хоч з великим трудом, бо дуже знемощів...

Тарас узяв Трохимка на руки.

— Бачиш Трохимку, — сказала Маруся, — це наш тато вернувся, що за ним ми всі так плакали...

— Я буду татарина бити! — лепетала дитина, обнімаючи батька за шию.

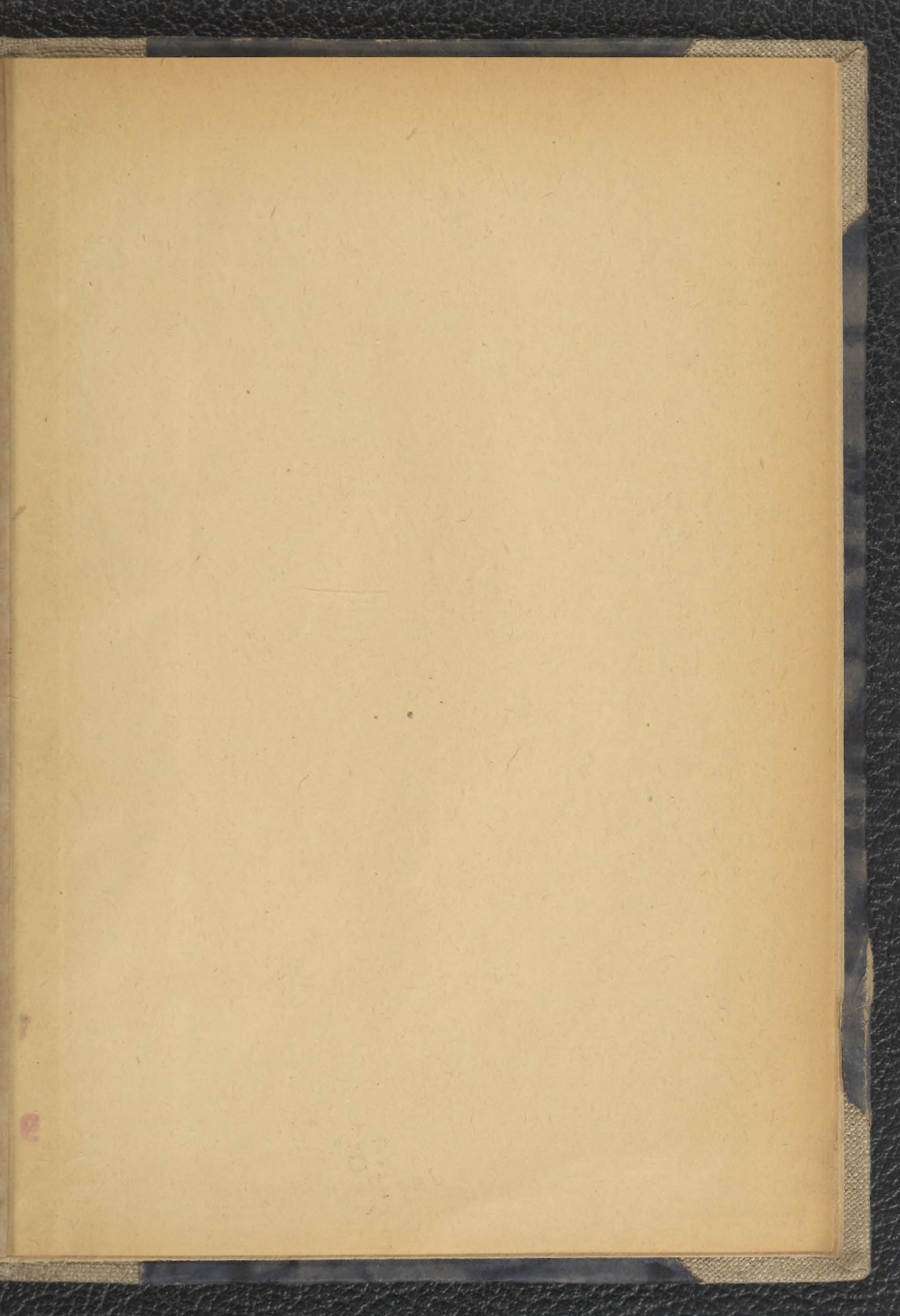
Вістка про поворот Тараса блискавкою рознеслася по селі. Люди сходилися з усіх боків, заповнили майдан ущерь.

Була велика радість у селі, як ще ніколи.
Тарасівці святкували велике свято...

К і н е ц ь .

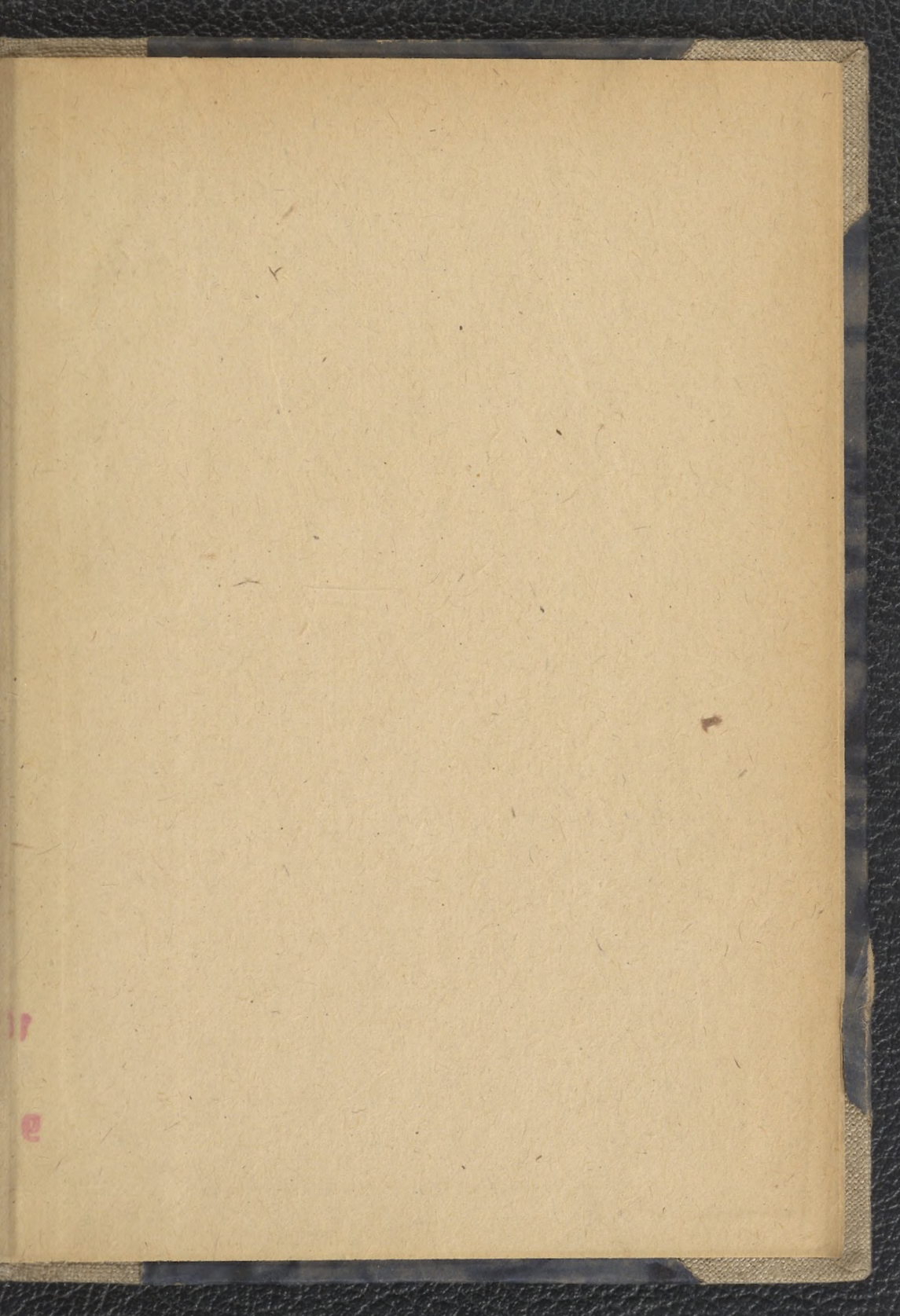

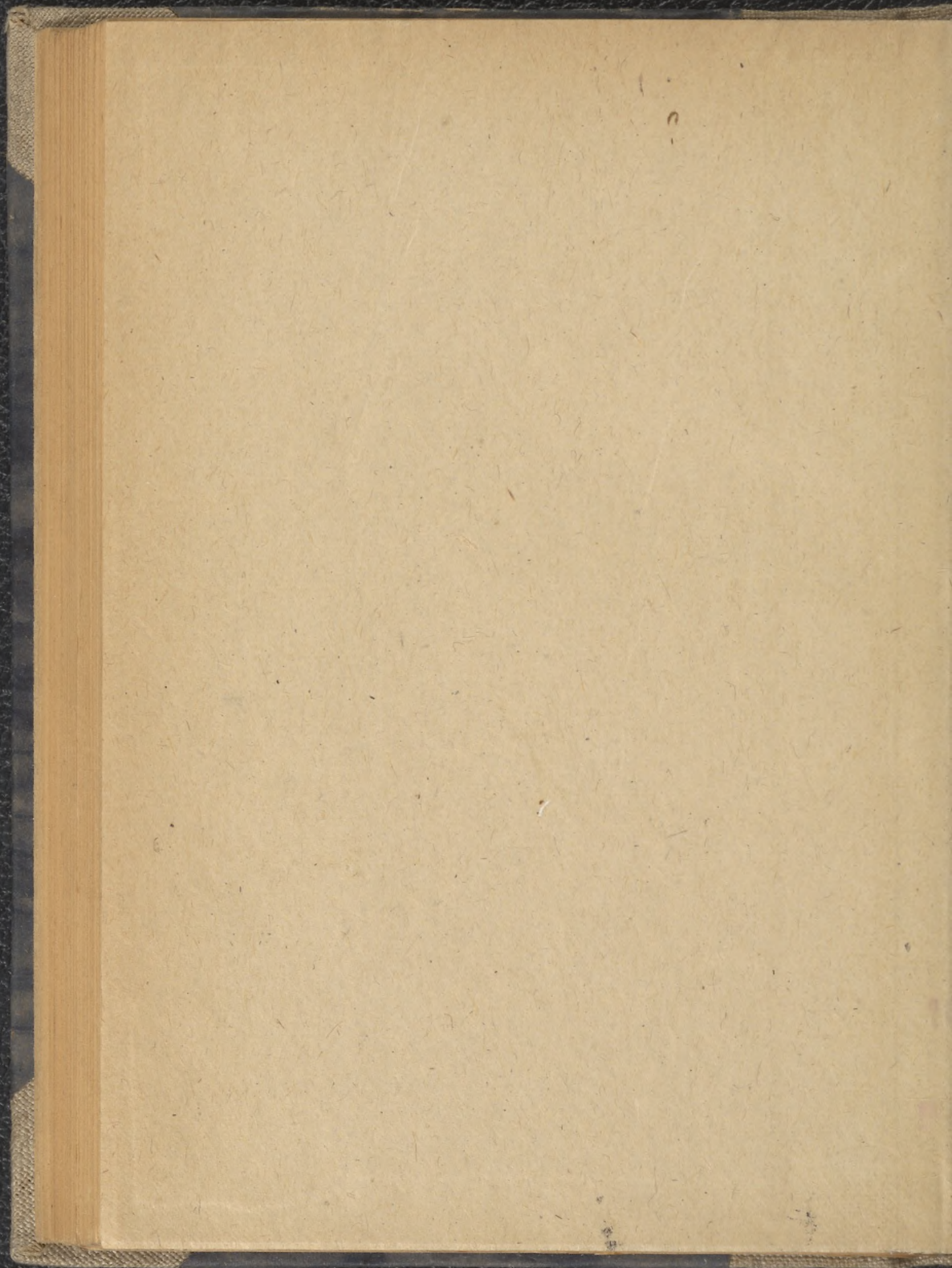
10

9

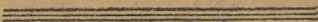

501190

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001007744172